

નવે અવતારે

સાત વર્ષ વીતી ગયાં ! તે દિવસ કદપના નહોતી, પણ આજે
જ્યારે એ સાત વર્ષ પૂર્વે પ્રગટ થએલ રસધાર-ધારા પહેલીની
પ્રથમ આવૃત્તિ ઉપર દષ્ટિ પડે છે ત્યારે પ્રતીતિ થાય છે કે
“તરણા એથે કુંગર રે, કુંગર કોઈ દેએ નહિ !”

એ કુંગરે કુંગરાની શિખરમાલામાં મને સાત સાત વર્ષ
સુધી વિહાર કરાવનારા અને એની ખીણે ખીણેથી પાંચ રસધારે;
'સોરઠી બહારવટીઆ', 'સોરઠી સંતો' વગેરેના ઢગેઢગ
ઇતિહાસ-સાહિત્ય સંધરાવનારા અનેકમાંથી હું આજ આંગળી
ચીંધીને કોને નોખા પાડું? કોનું ઋણ સ્વીકારું? સર્વના
પ્રેરણાદાર શ્રી પ્રભુજીના ખોળામાં જ મારા એ સમગ્ર આભાર-
વંદનો ઠલવી આપું છું. પરમાત્મા મારા સર્વ નાના મોટા
સહાયકોને, શુભચિંતકોને અને સત્કારકોને આ વંદનો વહેંચી
આપજો !

સાત વર્ષ પૂર્વે, નહોતી લખાવટની શૈલી, કે નહોતો પૂરો
અનુભવ. વિવેકદષ્ટિ પણ ઉધડી નહોતી. છતાં એવી મારી
મર્યાદાઓ તરફ જોયા વિના, આત્મશ્રદ્ધાથી ઉભરાતા મારા
ભાષ્યશ્રી અમૃતલાલ શેઠે આર્થીતો 'રસધાર' ભેટ દેવાનો જાહેર
ઢળને કાલ દીધો. મારામાં એણે પોતાની ચેતના પુકડી. મારી
અપૂર્ણતાઓને એણે મોટે મને નિભાવી લીધી. પણ ઉતાવળ
અતિશય કરવી પડી હતી. તેને પરિણામે પહેલા ભાગનાં લેખન,
મુદ્રણ, રૂપરંગ વગેરે બધાં અંગો, આજે તો જોયાં ન જાય,
તેવાં ફિક્કાં ને કદરૂપ ઉતર્યાં હતાં. વાચકગણ ! તમે સહુએ

એ બધી ત્રુટિઓ પ્રત્યે ઘણી ઘણી ધીરજ દાખવી છે. ગુજરાતે મારા દોષો દરગુજર કર્યા છે. એનું ભાન મને નિરંતર રહ્યા કર્યું છે.

એ બધી હુકુંને પ્રતાપે જ માફ ખલ ટપી શક્યું છે, અને પહેલાં લાગતી આ ખીછ આવૃત્તિને મેં નવી જ શૈલીએ ફરી વાર લખી કાઢી, જૂનાની ભરમમાંથી જાગેલા નવા અવતાર જેવી અનાવવા યત્ન કર્યો છે. પહેલી આવૃત્તિ જાણે કે કદિ દસ્તીમાં જ નહોતી એવું સર્વને માનવા વિનવું છું.

જૂની વાર્તાઓમાં વિગતવાર તો ઘણા ફેરફારો કરી લીધા છે. પરંતુ તે ઉપરાંત એક મોટી ઉચ્ચપાયલ કરવી જરૂરી લાગી છે: 'રાયસિંહલ' તથા 'શવળ જામ ને જેસો વહર' એ બંને વાર્તાઓ નિરર્થક તેમજ આડમ્પરી જણાવાથી રદ કરી છે. 'દા ગોહિલ' તથા 'ગેમલજી ગોહિલ' મારવાડની ઘટનાઓ હોવાથી કાઢી નાખી છે. અને 'હમીરજી ગોહિલ' તથા 'રા નવ-ધણ' આ પ્રથમ ભાગમાં એની મૂલ્ય-મર્યાદાને અંગે ન સમાધ શકવાને લીધે રાખી લેવી પડી છે. એ બંને કથાઓ તો 'રસધાર-ધારા ખીછ'ની જે નવી આવૃત્તિ આવી જ શૈલીએ લખાઈ રહી છે તેમાં દેવાશે. ખીજાં જે પરચૂરણ કાવ્યો રહી ગયાં છે તેને પણ 'ધારા ખીછ'માં ધરી દેશું.

સાત વર્ષની અંદર આ સંગ્રહોએ કેવળ લોક-હૃદયમાં જ નહિ, પરંતુ સાહિત્યની શિષ્ટ દુનિયામાં, શિક્ષણની નવી રચાતી ચોપડીઓમાં, લેખકોનાં શૈલી-ઘડતરમાં તેમજ વિચાર-ઘડતરમાં જે સ્થાન લીધું છે, તેને લેશ માત્ર અભિમાન કર્યા વિના હું મારો જીવનની ઉચ્ચ પાત્રો નવું પ્રેત્સા-હન પામું છું.

34327

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર
વસંત પંચમી : ૧૯૮૫

સંપાદક

એ બોલ

મુંબઈના કાંઈ એક સાક્ષરે એવો નિઃશ્વાસ નાખેલો કે
 “કાઠિયાવાડ-ગુજરાતની સૂમિમાં કવિઓને પ્રેરણા સ્તુરે એવું
 કશું રહ્યું નથી. એટલે આપણે એ પ્રેરણાની શોધમાં કાશ્મીર
 જવું પડે છે.”

એવું આકરું મેલ્યું પામેલા આ કાઠિયાવાડની-આ સૌરાષ્ટ્રની-
 પૂરી તો નહિ, પણ ખની તોટલી પિંજાન આપવાનો ‘રસધાર’નો
 અભિલાષ છે.

સૌરાષ્ટ્રના મર્મભાવો આજે કાંઈ પહેલવહેલા પ્રકાશમાં
 આવે છે એવું નથી. દસ દસ વરસ થયાં કે કદાચ તેથી જે-વધું
 સમયથી, ‘ગુજરાતી’ પત્રના દિવાળીના અંકોમાં સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન
 કવિતાનો ઝરો ચાલુ જ રહ્યો છે. એનાં બિન્દુઓ આખ્યા પછી
 જ ધણે ભાગે એ રસ-માધુરીનો વધુ સ્વાદ ખીજાઓને લાગ્યો હતો.

ત્યાર પછી “કાઠિયાવાડી જવાહીર” ના પ્રયોજક સદ્ગત
 ખીમજી વસનજીએ પણ એ પ્રવાહની અંદર પોતાની નાની શી’
 નીક મિલાવી હતી. પણ તવા સાહિત્યના પ્રચંડ વેગમાં તે વખતે
 આપણો લોકસમુદાય તણાતો હતો. પ્રાચીનતા પ્રત્યે અતિશય
 અભુગમો વ્યાપેલો હતો. ‘અસ્મિતા’નો યુગ હજી નહોતો બેઠો.

ત્યાર પછી બંધુ કહાનજી ધર્મસિંહે ‘કાઠિયાવાડી સાહિત્ય’
 નામના કાઠિયાવાડી દુહાઓના બે સંગ્રહો વાટે એ બંહેનને જ્ઞેશ
 દીધું. કમલાગ્યે એ સુંદર સંગ્રહની અંદર અર્થો સમજાવવાનું
 રહી ગયું છે.

ત્યાર પછી અંધુ હરગોવીંદ પ્રેમશંકરે “કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ” પ્રગટ કરી. ‘ગુજરાતી’માં પ્રસિદ્ધ થયેલી થોડીક વાર્તાઓ ઉપરાંત પોતાની પાસેનો ઘણો સંગ્રહ તેમણે ગુજરાતી આલમને ચરણે ધરી પોતાના અનેક વર્ષોના સાહિત્ય-પરિશ્રમને સફળ કર્યો.

પૌરબંદરને તીરેથી પણ સુંદર ને સુવ્યવસ્થિત પ્રયાસ થયો. અંધુ જગજીવન કલિદાસ પાસે “મકરધ્વજવંશી મહીપમાળા” નામના ન્હાનકડા પુસ્તકમાં ‘જેઠવા વંશ’ના અતિ પ્રાચીન પૂર્વ-જ્ઞેની હકીકતો ઇતિહાસના દટાએલાં ‘ખંડેરામાંથી ખોદી કાઢી, ઘણે સ્પષ્ટ રૂપે પ્રગટ કરી. એ માટીના પડેપડમાં બાએલું મનો-હર સાહિત્ય સંક્ષેપમાં સાફ કરીને અજવાળે આપ્યું. છતાં જેઠવાઓની અદ્ભૂત પ્રેમ-શૌર્ય કથાઓ હજી પૂરેપૂરી નથી પ્રગટ થઈ ગઈ; અરડાની બખોલોમાં કેં કેં મીઠા ઝરાઓ હજી સંતાતા સંતાતા વહેતા હશે. એક દિવસ કોઈક ભોમીઓ આપણને એ બતાવશે.

આ ‘રસધાર’ની અંદર જરા જૂદો માર્ગ પણ લેવાયો છે. સૌરાષ્ટ્રની કેટલીએક કવિતા કેટલીએક શૌર્યવંત વ્યક્તિઓના ઇતિહાસની સાથે આલીંગીને હિમ્મત છે. એ કવિતાઓ કોઈ નાલાયક પુરૂષોની નથી. ગાહિલકૂળ, જેઠવાકૂળ, ઝાલાકૂળ, અથવા ખાચર ખુમાણ વગેરે નામાંકિત કાઠી કૂળોના એ બધા પુરૂષો મહાન્ હતા. તેઓની જીવન-કથાઓ, વિના કવિતાએ પણ કવિતા સરખી જ રસવતી છે. જ્યાં જ્યાં જીવનની મહત્તા, ત્યાં ત્યાં કવિતા તો સદાય પોતાની મોન વીણા લઈને જેઠેલી જ હોય છે.

હિમાલયનાં અરફ-શિખરો ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે, અને વિગલિત બનીને ધારારૂપે ઠેલા લાગતું એ અરફ-શિખર, કદિ ન ગાએલું એવું કલકલ ગાન કરવા લાગે છે; એવી જ રીતે ઇતિહાસની અંદર પણ ચારણનાં કલ્પના-કિરણોનો સ્પર્શ થતાં, એવું જ અદ્ભૂત એક ગાન ઉઠે છે. ‘રસધાર’ની અંદર એકલી કલ્પના નથી ગાતી; ઇતિહાસને એ ગવરાવી રહી છે.

દુહાઓનું સાહિત્ય કેટલુંક બહાર આવ્યું છે. પરંતુ ગીતો, કવિતો અને છંદોનું સાહિત્ય હજી પ્રસિદ્ધિ નથી પામ્યું. એ સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો 'સૌરાષ્ટ્ર'નો મનોરથ છે. ત્યાં સુધી આ સંગ્રહ ચાલી શકે ત્યાં સુધી પ્રતિવર્ષ 'રસધાર' દ્વારા એ મનોરથ પાર ઉતારવાની ઉમેદ છે. વાચકો એ સમજવાનું કરશે, તો એમાંથી પણ રસના કુવારા જ છૂટશે.

એકની એક જ વાત કહેવાની છે : કે પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રના હાર્દની આ એક પિછાન દેવાનો પરિચય છે. સૌરાષ્ટ્ર પોતાનાં પાંચ રત્નો વડે જ ખીલ પ્રાંતોથી જૂદો પડે છે, અથવા ઉંચો ચડે છે, એમ નથી. સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટતા તો અનેક છે. સૌરાષ્ટ્ર એક-અને એકલો જ છે. સૌરાષ્ટ્ર બે નથી. સૌરાષ્ટ્ર જટલો જીવતો દેખાય છે, તેથી અનેક ગુણો તો એ દટાએલો પડ્યો છે.

આજથી બરાબર એક વરસ પહેલાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ની અંદર ચાર વાર્તાઓ પ્રગટ થયેલી. 'રસધાર'નો ઝરો તે વખતથી શરૂ થયો. એ વાર્તાઓને મંગેલા 'લોક-સંસ્કારથી' જ 'રસધાર'ને પુસ્તકાકારે પ્રયોજવા પ્રેરણા થઈ. એ મંગળ મુહૂર્તનું ને પ્રેરણાનું માન હાજાના વિદ્વાન તેમજ રસજ્ઞ દરબાર શ્રી વાજસ્યરવાળાને ધટે છે. 'ચાંપરાજવાળા'ને 'ભોળો કાત્યાળ' એમની જ કહેલી વાતો છે. કેટલાંએ વાચક-યુગલોની આંખોમાં આંસુ પડાવનાર "આહરની ઉદારતા" અને "પ્રયજ પાપનું પરિણામ" પણ એમણે જ લખી મોકલેલી એ વાતો છે. 'રસધાર'ના આરા પર એમનું નામ કાયમ આંકાએલું રહેશે.

ત્યાર પછી "આતું નામ તે ઘણી" અને "રંગ છે. રવા-લાઈ રજપુતને" એ બે મહામોલી ભેટ ધરનાર અમારા સ્નેહી ભાઈ પોપટલાલ જ્ઞાનલાલ વડોદ—(દિવાણી) વાળા છે. સૌરાષ્ટ્રની રજપૂત કોમને માટે પ્રીતિની જે આજ એમના દિલમાં ભરી છે, તેના જ આ બે તણખાઓ ગણી શકાય.

વળા રાજ્યના વિદ્વાન રાજકવિશ્રી કારણભાઈએ 'રાવળ જામ ને જેસા જમાદાર' તથા 'રાયસિંહજી'ની કાવ્યબદ્ધ કિમ્મતી વાતો

સ્વહસ્તે લખી મોકલેલી, અને પોતાની પાસેનો, ગીતકવિતાનો મોટો ખજાનો અમારી પાસે ધરી દીધેલો. એમાંથી પણ અમે ઉપયોગ કર્યો છે. એ પૌઠ પ્રવીણ કવિશ્રીને કંઈથી ગાજતી ચારણી કવિતા સાંભળવી, એ એક અમોલી જીવન-હઠાણ છે. એવા કવિઓની આજે સોરાષ્ટ્રમાં ખેંચ છે. જોડકણા જોડનારા ચારણોનો રાફડો ફાટ્યો છે.

લીંબડીના રાજકવિશ્રી શંકરદાનભાઈ તો સોરાષ્ટ્રની આ પ્રવૃત્તિ પર સદાય ઝોજા જ થતા આવ્યા છે. ‘રસધાર’ની અશુદ્ધિઓ શુદ્ધ કરવા, તેમજ કેટલીએક વાર્તાઓને લગતું દુહા-કવિત વગેરે સાહિત્ય મેળવી આપવા તેઓશ્રી કાયમ હર્ષભેર આતૂર રહે છે.

અને કાઠીઆવાડની ચારણ-કામના મુરખી મનાતા એ પ્રખર વૃદ્ધ કવિ શ્રી પીંગળશીભાઈ, જે આજે ભાવનગરના રાજકવિપદને શોભાવી રહ્યા છે, એમની મમતાને તો રસધાર શી રીતે ભૂલે ? કલાકોના કલાક સુધી જેમ્મી જેસીને અતિ ધીરજપૂર્વક અને રસભેર એમણે ‘રસધાર’ના વહેનનો ખડખડો માર્ગ સરખો કરી આપ્યો તે પત્રવ્યવહારથી પૂજાવેલી હકીકતોના પણ વિના કંટાળ્યે ખુલાસાઓ મોકલ્યા. ‘રા નવધણ’ની વાર્તા એમની કહેલી છે. ‘સેજકજી’ની અંદર યોગ્યચેલ છંદો પણ એમની જ મધુર કૃતિઓ છે.

“ગોકળીયું નાતું ગામડીયું” વગેરે મનમોહક પદો રચી કેાઈ પુરાણા લક્ત કવિની બ્રાંતિ કરાવનાર, ગામડીયાં લોકોને ગાવા માટે લક્તિભર્યાં ગીતો રચી ગામડે ગામડે ચટક લગાડનાર આ પીંગળશી કવિ સોરાષ્ટ્રમાં એક છે, જે નથી. આશા રાખીએ છીએ કે એમણે જે આપ્યું છે તેની વિશેષ જાણ થાય અને જીવનના આ સંધ્યાકાળે એ કવિ વધુ ને વધુ ભજનો લલકારે.

આ ઉપરાંત કવિ કનરાજે પોતાની પાસેનો આખો સંગ્રહ યોગ્ય ઉપયોગ માટે અમને આપી દીધો, તેમનો ઉપકાર માનવા અમે ચુકી શકતા નથી.

કાઠિયાવાડના ક્ષત્રીઓના કિરીટરૂપ, કેપ્ટન જોરાવરસિંહજી ભાઈએ આ રસધારમાં અનેક રીતે સહાય કરી છે. તેનું ઋણ

પણ જેટલા અંશે આથી ચુકવાયું ગણાતું હોય તેટલે અંશે અમે ચુકવવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ.

છેલ્લું, અને વધુ અગત્યનું નામ આવે છે અમારે ત્યાંજ રહી અમારી સાથે કામ કરનાર ગઢવી શ્રી માધવદાનલાખનું. એક તરફથી અમે 'રસધાર'નું નામ જાહેર કરી નાખ્યું, ત્યાં ખીજીજ અલાતે આ ગઢવીનું 'સૌરાષ્ટ્ર'ને દ્વારે અકસ્માત્ આગમન થયું. મોટા કવિઓની પાસે જે વૃત્તાંતો ન મળી શકે, તેવાં કેટલાંક વૃત્તાંતો લાખ માધવદાન પોતાની ન્હાનાં ગામોની મુસાફરીમાંથી મેળવી શકેલા છે.

કેટલોએક સંગ્રહ તૈયાર કરેલો પડ્યો રહ્યો છે. વિશેષ સંશોધન ચાલુ જ છે. આવતે વર્ષે પણ એનો એજ રસ 'સૌરાષ્ટ્ર'ના પ્રેમીઓને અમે પાવાના છીએ. બેશક, આવતા વર્ષનો સંગ્રહ, વધુ બંધસ્થિત, વધુ શુદ્ધ અને વધુ રસભર્યો થવાનો.

તા. ૧૩:૧૦:૨૩

સંપાદક

રઠીઆળી રાત

ભાગ પહેલો

ત્રણ વર્ષો માં

ત્રીજી આવૃત્તિ

દસ આના

અનુક્રમ

૧	રંગ છે સ્વાભાષને	૧-૮
૨	જટો હલકારો	૯-૧૩
૩	વલીમામદ આરખ	૧૪-૨૨
૪	ગરાસણી	૨૩-૨૭
૫	આહિરની ઉદારતા	૨૮-૪૩
૬	ભાષ્ય ધી	૪૪-૫૭
૭	ધેલોશા	૫૮-૮૦
૮	ભેંસોનાં દૂધ	૮૧-૮૯
૯	ભોળો કાત્યાગ	૯૦-૯૭
૧૦	આહિર યુગલના કોલ	૯૮-૧૦૪
૧૧	આનુ' નામ તે ધણી	૧૦૫-૧૦૮
૧૨	દેપાળદે	૧૦૯-૧૧૫
૧૩	સેજકથ	૧૧૬-૧૨૮
૧૪	રાણજી	૧૨૯-૧૩૨
૧૫	મોખકોજી	૧૩૩-૧૪૦
૧૬	ખોળો	૧૪૧-૧૪૬
૧૭	ભીમોરાની લડાઈ	૧૪૭-૧૫૬
૧૮	ઓઢો ખુમાણ	૧૫૭-૧૬૧
૧૯	વાળાની હરણ પૂજા	૧૬૨-૧૬૭
૨૦	ચાંપરાજ વાળો	૧૬૮-૧૭૭
૨૧	આઈ કામઆઈ	૧૭૮-૧૮૨
૨૨	કટારીતું કીર્તન	૧૮૩-૧૮૭
૨૩	સાઈ નેહડી	૧૮૮-૧૯૪
૨૪	શુરવીરની સ્નેહ-રાત	૧૯૫-૧૯૬

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

:: ધારા પહેલી ::

અનુક્રમ

૧	રંગ છે રવાલાધને	૧-૮
૨	જ્યે કલકારો	૯-૧૩
૩	વલીમામદ આરથ	૧૪-૨૨
૪	ગરાસણી	૨૩-૨૭
૫	આકિરની હિદારતા	૨૮-૪૩
૬	ભાષ્ય ધી	૪૪-૫૭
૭	ધેલોશા	૫૮-૮૦
૮	ભેંસાનાં દૂધ	૮૧-૮૯
૯	બોળો કાત્યાગ	૯૦-૯૭
૧૦	આકિર યુગલના કાલ	૯૮-૧૦૪
૧૧	આલું નામ તે ધણી	૧૦૫-૧૦૮
૧૨	ટ્ટપાળદે	૧૦૯-૧૧૫
	સેવકથ	૧૧૬-૧૨૮
		૧૨૯-૧૩૨

રંગ છે રવાભાઈને !

ધરતીનાં અમી અને માણસાઈનાં પાણી હજુ શોપાઈ નહોતાં ગયાં, તે સમયની આ વાત છે. સંવત ઝોગણીસ સો અને સોળનો ચૈત્ર મહિનો સોરઠ ઉપર પુલડે વરસતો હતો. ભાવનગર પંથકના ગોહિલવાડની રસાળી ભોમ આકરા તાપના દિવસોમાં પણ ઉનાળુ જુવાર અને રજકાની લીલી ઝોઢણીમાં શીળપની દહેર માણતી હતી. કણ્થીની નાનકડી દીકરીઓ ગાજર, મૂળા કે મગની ડૂણી શોગા ખાતી ખાતી વાડીના ક્યારા વાળતી અને મધઝરતે સાદે ગાતી હતી કે

કીયા ભાઈના કૂવા કંદે કીચૂલીયા રે
કીયા ભાઈની વાલીયું લેરે ભય
આંબો મોર્યો ને આંબે ફળ ઘણું રે !

રામનવમીનો રૂડો દિવસ છે. એ મદલારી લીલી સીમમાં માનવીનો ખેલાસ નથી સંભળાતો. ખેડૂતોએ અગતો પાળીને ધોરીને પોરો દીધો છે, અને પોતે સહુ અપવાસ રહીને ગામના ઠાકરદ્વારામાં રામ-જન્મનો ઉત્સવ કરે છે. આખી સીમ સૂની પડી છે.

એવા મોટા તહેવારને દિવસે પ્રભાતને પહોર એક પુટ્ટી મૂછોવાળો ઘોડેસ્વાર વરતેજ અને ચિત્રા ગામ વચ્ચેની અમીભરી ભોમ ઉપર પંથ કાપતો ને રાંગમાં પુલમાળ ઘોડી રમાડતો.

ચાલ્યો જાય છે. ટોચાની ખીક વિનાના મોરલા લીલા મોલમાં પોતાની જાંબલી ડોકની લાત્ય પાડતા ચલે છે. વરતેજનાં આંખાવાડીયાંની સામે આંખતી કાયલો ડાબે ડાબે હીંચકે છે. આવું સોને મઢ્યું સવાર: આવાં ગહેકતાં આંખિરણુ: ઉંચા ઘાટા ચાસટીયામાંથી ગળાઇને આવતો મીઠો પવન: અને આવાં દેવપંખીના ટોકાર: ચૈત્ર મહિનાની આ છલકતી શોલા દેખીને રસીલા ઘોડેસ્વારની આંખો જાણે સુખના ધેનમાં ઘેરાય છે.

“હાંકે રાખો લાઇ! હાંકે ઝટ બાપા! જોજો હો, ક્યાંક રામનોમ રસ્તામાં તો કરવી પડે !”

રજપૂતની સાથે ખોરડાં બાંધવાના કાટનાં બે ગાડાં હતાં, તેના હાંકનારને પોતે આમ રજપૂત ટોંકતો આવે છે. ગાડાં કડકડતાં ભર્યાં છે. એક ગાડું મુળુ પરમાર નામનો રજપૂત હાંકે છે અને બીજો ગાડો જગો મકવાણો નામનો કોળી એકો છે.

વરતેજ અને ચિત્રા વચ્ચેના કાળીયા આંખાની નજીક આવે છે ત્યાં રજપૂતે જોયું કે પચીસ ત્રીસ ઉતારૂ ભરીને બીજાં ત્રણ ચાર ગાડાં ચાલ્યાં જાય છે. સ્ત્રીપુરૂષોને આવડો મોટો સંઘ જતો જોઇને અસ્વારે ઘોડીની લગામ જરા ઢીલી મુકી: ચાલ્ય વધારી. પલકવારમાં તો આંખી પણ ગયો.

આઘેથી એણે સંઘને ઓળખ્યો. લાગ્યું કે આ તો આપણા ગામના ગોરધન શેઠ; અને ઓલ્યા રહ્યા એ તો દડવાના ચાંપશી શેઠ.

ત્યાં તો સંઘમાંથી પણ સારો અવાજ આવ્યો : “ઓહો-હોહો ! આ તો આપણા રવાલાઇ. આવો બાપુ ! આવો ! તમે ક્યાંથી ? જે સ્વામીનારાયણ !”

“ગોરધનશેઠ, જે સ્વામીનારાયણ ! ચાંપશીશેઠ, જે સ્વામીનારાયણ !” રવાલાઇએ જવાબ વાલ્યો; “આપણા ઓરડાં ચણાય છે તે એના સાડ કાટ લેવા હું લાવનગર ગયો હતો.”

“ઠીક થયું, ઠીક.” એ ત્રણ શેઠીયા બોલ્યા: “અમે સૌ ભાવનગર કારણ ઉપર ગયા હતા ત્યાંથી આજ ઘેર જઈએ છીએ. સાથે પાંચ સાત હજારનું જોખમ છે. સારું થયું કે તમારો ઘર મુઢીનો સંગાથ થયો.”

“હા, ભલે! જે એમ હોય તો આપણે સૌ સાથે ચાલ્યું. પરંતુ મારે હવે હાંશીઆરી રાખવી પડશે.” એમ કહી રવાલાધએ પોતાના કાટનાં ગાડાં આગળે કર્યાં, વચમાં વાણિયાનાં ગાડાં રાખ્યાં, અને પોતે ઘોડેસ્વાર થઈ પાછળ ચાલ્યાં.

નદીનો લાંબો પટ વટાવીને સામે કઠિ ચડ્યા ત્યારે ચક્રાર રવાલાધએ જોયું કે કાળીએ આંખેથી જે હથીઆરખંધ સિંધી લોકો પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવે છે. એને જોઈને રવાલાધએ પૂછ્યું “કાં ભાઈઓ! તમે ક્યાં જાઓ છો!”

સિંધીઓ બોલ્યા “આ સરહદનો અમારો જુઓ છે. કોઈ વટેમાર્ગ સાથે જરૂરજોખમ હોય તો અમારે તેઓની રક્ષા માટે સાથે ચાલવું એવો દરખાસ્તો હુકમ છે.”

આવો જવાબ મળ્યા છતાં રવાલાધને શંકા તો રહી ગઈ. “તેમ હોય તો ભલે; પણ અમને તમારી જરૂર નથી. કારણ, હું રાજપૂત-ગીરાશીયો છું અને સાથે છું, માટે તમે તમારે ખુશીથી પાછા વાજો.”

પણ સૌ વાણિયાઓ બોલ્યા કે “એક કરતાં જે ભલા; માટે રવાલાધ આપુ! ભલેને ઇંચે સાથે આવે.”

રવાલાધએ વધુ આગ્રહ ન કર્યો અને સૌ રસાલાએ આગળ ચાલવા માંડ્યું.

રવાલાધ કાઠિયાવાડમાં આવેલા પચ્છેગામના દેવાણી ભાયાત વડોદ (દેવાણી)ના ભાગદાર હતા; અને ગોરધનશેઠ તથા તેમના ભાઈઓ તેમની વસ્તી હતા. સૌ ભાવનગરથી આવતાં કાળીઆ આંખા આગળ સાથે થયા હતા.

રોટો હત્યો અને સાંજ નમવા માંડી હતી ત્યારે યોગદ અને ડલાળીઆ ગામ વચ્ચે કાળીસર નદી ઉતરીને સો સામે કાંઠે ચડ્યા. તે જ સમયે રવાલાઈની ચકોર અને બહેમીડી આંખોએ ખીન્ન બે સત્રધારી પુરુષોને રસ્તા વચ્ચે ખેડેલા બોયા. પ્રથમથી જ આ રજપૂત ચારે તરફ નજર ફેરવતો હોંશીઆરીથી ચાલતો હતો, એમાં પોતે માર્ગમાં ખેડેલા સત્રધારી પુરુષોને બોધ આડી અવળી નજર ફેરવી. ત્યાં તો દૂરથી આડે માર્ગે ખીન્ન બે સત્રધારી પુરુષોને પણ પોતાની તરફ આવતા બોયા. એક તો પ્રથમથી જ સાથે ચાલતા બે હથીયારખંધ માણસો વિષે એને વહેમ હતો જ; અને તેમાં આ બધો મેળ બોધ એને ખાત્રી થઈ કે આ સાથે ચાલનાર સત્રધારીઓ ભુખેદાર નથી, પણ આ વાણિયાઓ ઉપર હેડ છે. ધીંગાલું કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે એમ ધારીને પોતાની બેટ કસી, તરવારની કાંટી ઊઠી, હોંશીઆર થઈ, શું થાય છે તે બોતા રવાલાઈ ચુપચાપ આગળ ચાલ્યા.

આડે માર્ગેથી આવતા બે હથીઆરધારીઓ આગળ ખેડેલા બે આદમી સાથે ભળી ગયા અને ચારે જણાએ-જેવાં ગાડાં દૂકાં આન્યાં તેવાજ રસ્તા વચ્ચે ઉભા રહી પડકારો કરીને ગાડાં ઉભાં રખાવ્યાં અને કહ્યું: “અમને આમાં અક્ષીણ હોવાનો શક છે; મારે આ ગાડાંઓની જડતી લેવા ઘો.”

ગાડાં અટક્યાં એટલે રવાલાઈ તો ચેતી ગયા. પોતે થોડી ઉપરથી ઉતરી, પોતાના બન્ને ગાડવાળાને સાથે લઈને આગળ ચાલ્યા અને જડતીને બહાને ગાડાં અટકાવવાતું બહુ આગળ ઉભેલા સત્રધારીઓને નરમાશથી કહ્યું: “લાઈઓ! આગળના ગામે દરબારી પટેલની રૂબરૂ તમે ખુરીથી તપાસ કરજો; પરંતુ આમ વગડામાં અંતરીઆળ જડતી ન હોય. મારે કારે ખસો અને ગાડાં હાલવા ઘો.”

આટલું કહેતાં ભુખેદાર તરીકે સાથે ચાલતા બે માણસો માથેલો એક બોલ્યો: “દરબાર! તમારા કાટનાં ગાડાંની જડતી

નથી લેવી; માટે તમે તમારાં ગાડાં હાંકીને હાલતા થાઓ; અને આ ખીજાં ગાડાંઓની જડતી તો લેવી જ પડશે. ”

રવાલાઈ આ પ્રપંચ પામી ગયા. સાથે ચાલતા બંને આદમી જીભેદાર નહિ પરંતુ આ લૂંટારૂં ટોળીમાંના જ માણસો છે એમ ખાત્રી થઈ ચૂકી. પોતે જોયા: “લાઈઓ ! આ બધાંય ગાડાં મારાં છે. કાટનાં ગાડાં કાંઈ તોખાં નથી. તમારી મતલબ હું જાણી ચૂક્યો છું. પણ ભાવનગરની જમણી ભૂજ ભા દેવાઈતું નામ તમે જાણો છો ને? તેનો હું વારસદાર છું. મારા દેહમાં પ્રાણ હશે, ત્યાં સુધી તમારી ઇચ્છા પૂરી નહિ જ પડે. મારા કુળની ખાનદાની અને શરવીરતાની શાખ ઉપર આ સૌએ મારો સાથ કર્યો છે. એટલે મારે તો આંહી ખપી ગયે જ છૂટકો છે. માટે હજી હું હાથ જોડીને કહું છું કે લાઈઓ ! જાળવો, અમને જવા દો. આજે રામનવમી છે; મારા મ્હોમાં નકારડો અપવાસ છે; નાહક મારા જીવને કલેશ થશે. માટે દારે ખસી જાઓ ! ”

લૂંટારાઓએ એક ખીજતી સામું જોયું. પોતાની સિંધી ભાષામાં એવું કાંઈ જોયા કે “આટલા બધામાં ફક્ત આ એક જ છે. ” એટલામાં એક જણે દરબાર ઉપર ખેરના ઘોડાનો છૂટો ધા કર્યો; પણ સમયસચકતા વાપરી, એ ધા ચૂકાવી, રવાલાઈ પોતાના સાથીઓ તરફ જોડ્યા: “લાઈઓ ! હું એકલો છું; વળી ઉપવાસી છું; દુશ્મનો વધારે છે. તમે ફક્ત મારી પીઠ સંભાળજો. બાકી તો સ્વામીનારાયણ સહાય કરશે. ” એટલું જોલીને રવાલાઈએ તક્તવાર ખેંચી.

વાણિયા તો સૌ ખીકથી દૂર ખસી ગયા; સાથેના રજપૂતમાંથી ય રજપૂતાઈની રજ ઉડી ગઈ. પણ જગો કોળી હાથમાં મોઢું આડું લઈને દુશ્મનના ધા ઝીલવા રવાલાઈની પીઠ પાછળ આવી ઉભો. આ અધું એક પગમાં બની ગયું.

ઘોડાનો ધા ખાલી જવાથી લૂંટારાઓ વધારે ખીજ્યા; અને રવાલાઈ હજી તો તૈયારીમાં હતા ત્યાં તો દુશ્મનોમાંથી

એકે જોરથી રવાલાઇ ઉપર તલવારનો ધા કર્યો. રવાલાઇ જરા પાછળ હઠી ધા ચૂકવવા ગયા ત્યાં તે હાથના જમણા કાંડા ઉપર ખીજો સખ્ત ધા પડ્યો.

એક નો પોતાને નકોરડો ઉપવાસ હતો; તેમાં પાછા હઠતાં કેસ આવી અને ઉપરથી ધા પડ્યો; એટલે રજૂપૂતનું શરીર લથડ્યું અને લથડતા શરીર ઉપર દુશ્મને તરતજ લાગ જોઇ ખીજો ધા કર્યો. પરંતુ ઘણી જ ચપળતાથી એ ધા ચૂકાવી, પડતાં પડતાં, રવાલાઇએ જોરથી તરવારનો લેખણવઢ ધા કરી એકને જમીનદોસ્ત કર્યો અને પોતે પાછા ઉભા થઇ ગયા. એટલામાં ખીજા દુશ્મને માથા ઉપર તરવારનો ધા કર્યો, તે પોતાને માથામાં વાગ્યો; પરંતુ તરવારના એક જ ધાથી એ દુશ્મનને તે પોતે ઠાર કર્યો. આમ એક ઠાર થયો અને એક સખ્ત જોખમાયો; એટલે બાકીના દુશ્મનો નાહિમત થઇ ગયા અને બંને લાશો ઉપાડીને જીવ લઇ નાઠા.*

રવાલાઇના પીઠના કેટલાક ધા તે જગા કોળીએ 'આડા' ઉપર ઝીલી લીધા હતા. તેયે વાંસામાં તથા હાથે એમ એ ત્રણ ધા અને માથામાં એક સખ્ત ધા લાગેલા જ; છતાં રણે ચડેલા રાજપૂત હાથમાં ખુલ્લી તરવારે દુશ્મનોની પાછળ દોડ્યો. ત્યાં તે વાણિયાઓ વગેરેએ દોડીને દરબારને પકડી લીધા. કેટલીક વારે માંડમાંડ શરવીરતાનો ઉભરો શાન્ત થયો ત્યારે જ માથાના ધા વાગ્યાની રવાલાઇને ખબર પડી.

રવાલાઇ રવામીનારાયણના પાકા ભક્ત હતા. પોતે જાણું કે હું હમણું જ બેલાન થઇ જઇશ. એટલે તૂર્તજ સાને કહી દીધેલું કે "મારા પ્રાણ જય તે ભલે; પણ મને મારા લાઇએ દવા તરીકે દારૂ પાય તે પાવા દેશો નહિ."

* મોર હુંડારાઓને, પોતે કોણુ હતા તે ઓળખાઇ ન જય તેટલા માટે પોતાના મરનાર સાથીઓનાં મુડદાં ઉપાડીને જ ભાગવું પડે. માટે જ તેઓ પોતાના વધુ માણસોને મરવા ન આપતાં ભાગી નીકળે છે.

બધા ધા ઠ્યાં એટલે રવાલાઈ બેશુદ્ધ થવા લાગ્યા. એક ગાડું. ખાલી કરાવી રવાલાઈને ગાડામાં લઈ સૌ ધીમે ધીમે ધર તરફ રવાના થયા.

મોડી રાત્રે સૌ વડોદ આવી પહોંચ્યા : રવાલાઈની માતાને દીકરો ધવાયાની ખબર પડી; માતાએ મોઢામાંથી દુઃખનો એક ચુંકારો ન કાઢ્યો. પણ એણે તો એટલું જ કહ્યું :

“મારા દીકરાનું ગમે તે થાય, પણ મારી વસ્તીના જન-માલનું રક્ષણ થયું એટલે મારો રવોલા છવતો છે એમજ હું સમજું છું. અને મારી તો આજ રામનોમ સુધરી.”

આ શરવીરતાના સમાચાર તરત જ ભાવનગર મહારાજ જશવંતસિંહજીને મળી ગયા. તેમણે ખાસ વડોદ કહેવરાવ્યું કે “રવાલાઈ સાજા થાય ને માથે પાણી નાખે ત્યારે અમને ખબર આપજો.” બે માસ પડે રહ્યા પછી રવાલાઈને માથે પાણી નાખવામાં આવ્યું, ત્યારે મહારાજએ સોનાની મૂઠની તરવાર તથા સોનેરી શેલું ભેટ મોકલ્યાં; ભારે શાખાશી આપી; શુરવીરતાની કદર કરી.

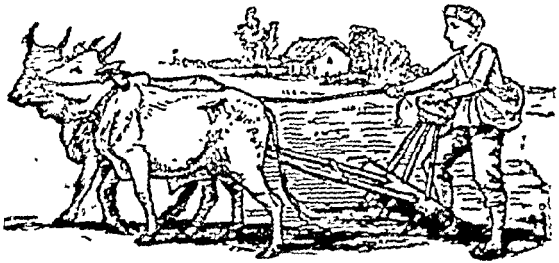
x x x x x

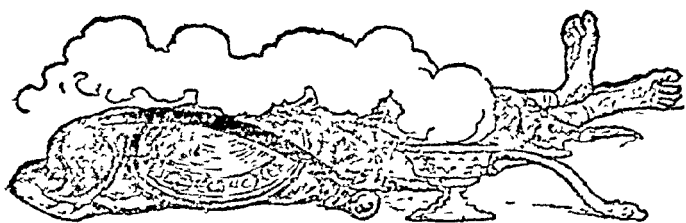
આજથી થોડા વખત પહેલાં ભાલ પ્રદેશના એક ગામમાં ચોરો દાયરો મળ્યો હતો. નવાખખાં જમાદાર નામનો એક વૃદ્ધ સિંધી ત્યાં મહેમાન તરિકે આવેલો. જમાદાર દાયરાઓમાં બેસવાવાળા એટલે અપ્રીણના બંધાણી હતા. ચોરો કસુબો નીકળ્યો જમાદારે કસુબો લેતા પહેલાં આંગળાંથી છાંટા નાખી, “રંગ છે રવાલાઈ રાજપૂતને” એમ રંગ આપી કસુબો લીધા. સૌ દાયરાને કોત્રક થયું; સામે પૂછ્યું કે “રવાલાઈ કાણ?” જમાદારે ઉપરના ધીંગાણાની વાત કરી :

“ભાવનગર રાજના ભાલ પંથકનો હું જમાદાર હતો. રાજ્યનું ભરણું ભરવા ભાવનગર ગયો હતો. ત્યાં કેટલાક વાણિ-

યાઓ પાંચ સાત હજારના જોખમ સાથે નીકળવાની બાતમી મળવાથી મારી શુદ્ધિ બગડી. અમે છ જણાની ટોળાએ તેમજું હેર લીધું. બે જણા વાણિયા સાથે જુએદાર તરિકે ચાલ્યા અને બીજા આગળ ચાલ્યા. કાળીસર નદી પાસે અમે બેટા કર્યો અને પછી ધીંગાણું નમ્યું. એ ધીંગાણામાં મેં નજરે જોયું કે ખરે રાજપૂત તો એક રવાભાષ્ટ ત્યારથી હું રવાભાષ્ટ રાજપૂતને રંગ આપ્યા પછી જ કમુખો પીઠ છું. અને અલાહ પાસે મારા ગુનાહની તોખા પોકારું છું.”

આ વાત બન્યાને આજે ૬૩ વર્ષ થયાં છે.

જટો હલકારો

બલ યલા ધણીની ધરનારી સમી શોકલરી સાંજ નમતી હતી. આવતા જન્મની આશા જેવો કાષ્ટ કાષ્ટ તારલો તબક્તો હતો. અંધારીઆના દિવસો હતા.

એવી નમતી સાંજને ટાણે, આંખલા ગામના ચોર: ઉપર ઠાકરની આરતીની વાટ જોવાય છે. નાનાં નાનાં, અરધાં નાગાંપૂગાં છોકરાંની ઠકુ જમી પડી છે. કાષ્ટના હાથમાં આંઠા જેવી ચળકતી, કાંસાની ઝાલરો ઝૂંબે છે; તે કાષ્ટ મોટાં. નગારાં ઉપર દાંડીનો ધા કરવાની વાટ જુવે છે. સાકરની અકકેક ગાંગડી, ટોપરાની બબ્બે કરચો અને તુળસીના પાનની સુગંધવાળા મીઠા ચરણામૃતની અકકેક અંજળી વહેંચાશે તેની આશાએ આ ભોલકાં નાચી રહ્યાં છે. બાવાજીએ હજી ઠાકરદારાનું આરણું ઉઘાડ્યું નથી. કૂવાને કાંઠે બાવોજી સ્નાન કરે છે.

મોટરાઓ પણ ધાવણાં છોકરાંને તેડી આરતીની વાટે ચોરાની કોર ઉપર ખેઠા છે. કાષ્ટ ખોલતું નથી. અંતર આપો-આપ ઉંડાં જાય એવી સાંજ નમે છે.

“આજ તો સંધ્યા જરાય ખીલવી નથી.” એક જણે, જણે સંધ્યા ન ખીલવી એ મોટું દુઃખ હોય તેવે સાદે હજવેથી સંભળાવ્યું.

“દશ્યુજ જાણે પડી ગઈ છે.” ખીજાએ અફસોસમાં ઉમેરેા કર્યો.

“કળજૂગ ! કળજૂગ ! રત્યું હવે કળજૂગમાં કાળતી નથી ભાઈ ! ક્યાંથી કાળે ?” ત્રીજે બોલ્યો.

“ને ઠાકોરની મૂર્તિનું મુખારવંદ પણ હમણાં કેવી ઝાંખપ બતાવે છે ! દસ વરસ ઉપર તો શું તેજ કરતું !” ચોથે કહ્યું.

ચોરામાં ધીરે સાદે ને અધમીચી આંખે યુદ્ધાઓ આપી વાતે વળગ્યા છે, તે ટાણે આંખલા ગામની બજાર સોંસરવાં બે માનવી ચાલ્યાં આવે છે : આગળ આદમી ને પાછળ અસ્ત્રી છે : આદમીની ભેટમાં તલવાર અને હાથમાં લાકડી છે; અસ્ત્રીના માથા ઉપર મોટું એક પોટકું છે પુરુષ તો એકદમ વર્તાય તેવો નહોતો, પણ રજપૂતાણી એના પગની ગતિ ઉપરથી ને ઘેરદાર લેંગાને લપેટેલ ઓઢણા ઉપરથી અછતી ન રહી.

રજપૂતે પોતે જ્યારે દાયરાને રામ રામ ન કર્યાં. ત્યારે ગામ-લોકોને લાગ્યું કે કાંઈ અબલણ્યા પંથકનો વટેમાર્ગ હશે. દાયરે એને ટપાર્યો કે “બા રામરામ !”

“ રામ ! ” તોછડો જવાબ દઇને મુસાફર ઝટપટ આગળ ચાલ્યો. પાછળ પોતાની પેનીઓ ઢાંકતી ગરાસણી ચાલી જાય છે.

એક ખીજાના મ્હેં સામે જોઇને દાયરાનાં માણસોએ સાદ કર્યો “ અરે ઠાકોર, આમ કેટલેક જાવું છે ? ”

“આધેરાક.” જવાબ મળ્યો.

“ તો તો ભાઈ, આંહી જ રાત રોકાઈ જાવને ? ”

“ કાં ? કેમ તાણ કરવી પડે છે બા ? ” મુસાફરે વહેમાઇને અવાજ તપાવ્યો.

“ખીજું તો કાંઈ નહિ, પણ અસ્તર ઘણું થઈ ગયું છે, ને વળી ભેળાં બાઈ માણસ છે. તો અંધારાનું ઠાણું જોખમ શીદ ખેડવું ? વળી આંહી ભાણે અપતી વાત છે : સહુ ભાઈયું છીએ. માટે રોકાઈ જાય ભા ! ”

તોરીલા મુસાફરની તોછાકાઈએ મરબદ મૂકી: એણે જવાબ દીધો કે “બાવડાંનું બળ માપીને જ મુસાફરી કરું છું, ઠાકારો! મરદાને વળી અસર કેવાં? હજી તો કાંઈ વડીયો દેખ્યો નથી.”

તાણુ કરનારા ગામલોકાનાં મ્હેં કંબવાણું પડી ગયાં. કાંઈએ કહ્યું કે “ઠીક! મરવા ઘો એને.”

રજપૂત ને રજપૂતાણી ચાલી નીકળ્યાં.

વગડાં વચ્ચે ચાલ્યાં જાય છે; દિવસ આથમી ગયો છે; આઘે આઘેથી ઠાકરની આરતીના રણકાર સંભળાય છે. ભૂતાવળો નાચવા નીકળી હોય એમ દૂર દૂરનાં ગામડાંનાં ઝુંડમાં દીવા તપકવા લાગ્યા. અંધારે જાણે કાંઈક દેખતાં હોય, અને વાચા વાપરીને એ દીડેલાંની વાત સમજવવા મથતાં હોય, તેમ પાદરનાં કુતરાં ભસી રહ્યાં છે.

મુસાફરોએ ઓચીંતા પછવાડે ધુધરીઓના અવાજ સાંભળ્યા. બાઈ પાછળ નજર કરે ત્યાં સણોસરાનો હલકારો માથે ટપાલની થેલી મુકી, હાથમાં ધુધરીયાણું લાલું લઈને અડખુથ જેવો ચાલ્યો આવે છે. ખંભામાં નવી સન્નવેલી, ફાટેલા મ્યાનવાળી તરવાર ટીંગાય છે. દુનિયાના શુભ અશુભનો પોટલો માથે ઉપાડીને જટો હલકારો ચાલી નીકળ્યો છે. કેટલાયે પરદેશે ગયેલા દીકરાની ડાશીઓ અને કેટલાય દરિયો ખેડતા ધણીઓની ધણીઆણીઓ મહિને છ મહિને કાગળના કટકાની વાટ જોતી જાગતી હશે, એવી સમજથી નહિ પણ મોઢું થશે તો પગાર કપાશે એવી ખેંહીકથી જટો હલકારો દોડ્યો જાય છે. લાલાના ધૂવરા એની અંધારી એકાંતના ભેરખંધ બન્યા છે.

જોતજોતામાં જટો પછવાડે ચાલતી રજપૂતાણીની લગોલગ થઈ ગયો. ખેય જણાંને પૂછપરછ થઈ. બાઈનું પીયર સણોસરામાં હતું, એટલે જટાને સણોસરેથી આવતો જોઈને માવતરના સમાચાર પૂછવા લાગી. પીયરને ગામથી આવનારો અજાણ્યો પુરૂપ પણ સ્ત્રીજાતને મન સગા લાઈ જેવો લાગે છે. વાત કરતાં કરતાં ખેય જણાં સાથે ચાલવા લાગ્યાં.

રજપૂત થોડા કદમ મોઢા આગળ ચાલતો હતો. રજપૂતાણીને જરા છેદી પડેલી જોઈને એણે પછવાડે જોયું. પરપુરુષ સાથે વાતો કરતી સ્ત્રીને એ ચાર આકરાં વેણુ કહી ધમકાવી નાખી.

“બાઈએ કહ્યું. “મારા પીયરનો હલકારો છે, મારો ભાઈ છે.”

“હવે ભાલ્યો તારો ભાઈ, છાનીમાની ચાલી આવ ! અને મારાજ ! તમે પણ જરા માણસ ઓળખતા નાઓ !” એમ કહીને રજપૂતે જટાને તડકાવ્યો.

“લલે બાપા !” એમ કહીને જટાએ પોતાનો વેગ ધીરો ખાડ્યો. એક ખેતરવાનું છેટું રાખીને જટો ચાલવા લાગ્યો.

ત્યાં રજપૂત જોડલું આધેરાક ન્હેરામાં ઉતરે છે, ત્યાં તો એક સામગ્રી બાર જણાએ પડકારો કર્યો, કે “ખબરદાર, તરવાર નાખી દેજે ! ”

રજપૂતના મ્હોંમાંથી એચાર ગાળો નીકળી ગઈ ; પણ મ્યાનમાંથી તરવાર ન નીકળી શકી. વાટ જોઈને એકેલા આંખલા ગામના બાર કોળીઓએ આવીને એને રાંઢવાથી બાંધ્યો; બાંધીને દૂર ગમ્યાવી દીધો.

“ એ બાઈ, ધરેણાં ઉતારવા માંડ. ” લૂંટારાએ બાઈને કહ્યું.

અનાથ રજપૂતાણીએ અંગ ઉપરથી એક એક દાગીનો કાઢવાનું શરૂ કર્યું. એના હાથ, પગ, છાતી વગેરે અંગો ઉઘાડાં પડવા લાગ્યાં. એની ઘાટીલી, નમણી કાયાએ કોળીઓની આંખોમાં કામના ભડકા જગાવ્યા. જુવાન કોળીઓએ પહેલાં તો જીભની મસ્કરી શરૂ કરી; બાઈ શાંત રહી; પણ જ્યારે કોળીઓ એના અંગને ચાળો કરવા નજીક આવવા લાગ્યા, ત્યારે ઝેરોડી નાગણીની જેમ પુકાડો મારીને રજપૂતાણી ખડી થઈ ગઈ.

“ અદ્યા, પછાડો એ સતીની પૂછડીને. ” કોળીઓએ અવાજ કર્યો.

અંધારામાં બાઈએ આકાશ સામે જોયું, ત્યાં જટાના ઘુઘરા ધમકયા. “ એ જટાભાઈ ! ” બાઈએ ચીસ પાડી, “ દોડજે ! ”

“ખખરદાર એલા ! કોણ છે ત્યાં !” એવો પડકારો કરતો જટો તરવાર ખેંચીને જઈ પહોંચ્યો. આર કોળી લાકડી લઈને જટા ઉપર તૂટી પડ્યા. જટે તરવાર ચલાવી. સાત કોળીના પ્રાણ લીધા. પોતાને માથે લાકડીઓનો મે વરસે છે, પણ જટાને એ ધડીએ ધા કળાયા નહિ. આઠએ ખૂમરાણ કરી મૂક્યું. ખીકથી આડીમા કોળી ભાગી છૂટ્યા. તે પછી જટો તમ્મર આઈને પડ્યો.

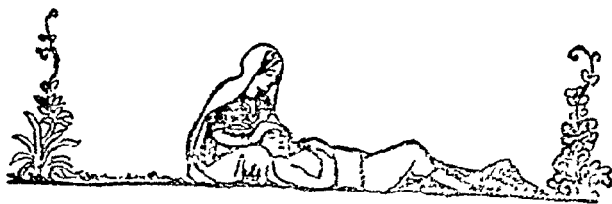
આઠએ જઈને પોતાના ઘણીને છોડ્યો; ઉઠીને તરત રજપૂત કહે છે કે “હાલો ત્યારે.”

“હાલશે ક્યાં ? આયલા ! શરમ નથી થાતી ? પાંચ ડગલાં હારે હાલનારો એક્યો આહાણ ધડીકની એળખાણે મારા શિયળ સાટે મરેલો પડ્યો છે; અને તું મારા લવ બધાનો ભેડ-તને જીવતર મીઠું થઈ પડ્યું ! જ કાકાર તારે માર્ગે. હવે આપણા-કાગ ને હંસના સંગાથ ક્યાંથી હોય ? હવે તો આ મારા ઉગારનાર આહાણની ચિતામાં જ હું સોડ્ય તાણીશ.”

“તારા જેવી કૈક મળી રહેશે.” કહીને ઘણી ચાલી નીકળ્યો.

જટાના શબને ખોળામાં ધરીને રજપૂતાણી પરોડીયા સુધી અંધારામાં ભયંકર વગડે ખેટી રહી. પ્રભાતે આનુઆનુથી લાકડાં વીણી લાવીને ચિતા ખડકી, શબને ખોળામાં લઈ પોતે ચડી ખેટી; દા પ્રગટાવ્યો. બન્ને જણા બળીને ખાખ થયાં. પછી કાયર ભાયડાની સતી સ્ત્રી જેવી શોકાતૂર સાંજ જ્યારે નમવા માંડી ત્યારે ચિતાના અંગારા ધીરી ધીરી જ્યોતે ઝૂંકતા હતા.

આંબલા અને રામધરી વચ્ચેના એ નહેરામાં આજ પણ જટાનો પાળીઓ ને સતીનો પંજો હયાત છે.

હી
તા-
માથે
ખી.
છે.”
અને
એમ

વલીમામદ આરખ

પારા

“જાહાર સા'બ, ચલો રાટી ખાવા.”

“નહિ, હમ ખાયા.”

“ચલો ચલો, જે ખટકું ભાવે તે, મેરા ગળાથ.”

“નહિ નહિ, હમ અખી ખાયા.”

ત્રણ ગામને ત્રિલેટે, આછે પાણીએ ઝૂલતી એક નાની વાવ હતી. એ વાવને માથે માના ખોળા જેવી ઘટા પાથરીને એક જૂનો વડલો ઉભો હતો. એક દિવસ ઉનાળાને ખપોરે એ હરિયાળા દેવઝાડની છાંયડીમાં, વાવને એટલે ખે જણા ખેઠા હતા: એક આરખ ને ખીજો વાણીઓ. ભાથાનો ડખરો ઉઘાડીને ટીમણ કરવા ખેઠેલો ડહો વાણીઓ એ આરખને ઢેખરાં ખાવા સોગંદ દહ દખને ખોલાવે છે તેવું એક કારણ છે. એક તો કાંટીઆ વર્ણથી સદાય ડરીને ચાલનાર ગામડીઓ વેપારી એને ખવરાવી પીવરાવી કે સોપારીનો ઝીણો ભૂકા આપી દોસ્તી ખાંધી લ્યે: અને ખીલું આજે આ શેઠ લાડી ગામે પોતાના દીકરાની વહુને દાગીના ચડાવવા ગયેલા, ત્યાંથી વેવાઇની સાથે કાંપક તકરાર થવાથી ધરાણાંનો ડખો ભેજો લઇને પાછા વળેલા છે. તેથી માર્ગે આવા હધીઆરખ'ધ સંગાથીનો એથ જરૂરનો હતો. એટલે જ વાણીએ પોતાના, પોતાના દીકરાના અને આરખના અધાના સોગંદ આપી આપીને આખરે ચાઉસને ખે ઢેખરાં ખવરાવ્યે જ છૂટકા કર્યો.

રેઠિા ઢળવા લાગ્યો એટલે આરખે એક ખંભે હમાચો કરતેખીને ળીલે ખંભે લાંખી લાંખી નાળવાળી અંદૂક લટકાવી. જટ્ટામરના જમ્બેયા સરખા કરીને કસકસી ભેટ ખાંધી. દાંતીએ દાઢી પ્રાણુળીને તીચે ઉતર્યો. વાણીઆએ પણ ઘોડી ઉપર ખલતો એ ધનીને તંગ તાણ્યો.

ખાકી આરખે સવાલ કર્યો “કાં સેક, ક્યાં સુધી જાવું છે?”

“જોપાળા સુધી.”

કહે છે “મારો પણ એજ મારગ છે. ચાલો.”

ચાહિસ અમરેલીની નોકરીમાંથી કમી થઇને વડોદરે રોટીની ગોત કરવા જતો હતો. ખેય જણા ચાલતા થયા તે વખતે એને એસાણુ આવવાથી એણે પૂછ્યું “કાં સેક, કાંઈ જોખમ તો પાસે નથી ને?”

“ના રે આપુ ! અમે તે જોખમ રાખીએ ? પડો પડ જ છું.”

આરખે ફરી કહ્યું : “સેક, છુપાવશો નહિ. હોય તો મ્હારા હાથમાં સોંપી દેજો; નીકર જાન ગુમાવશો.”

“તમારા ગળે હાથ જમાદાર, કાંઈ નથી.”

શેકના ખડીઆમાં ડાખલો હતો. ને ડાખલામાં જે ત્રણ હમ્મર રૂપીઆનું ધરેણું હતું.

ખન્ને આગળ ચાહ્યા. આકડીઆ અને દેરડી વચ્ચેના લાંબા ગાળામાં આવે, ત્યાં તો ગીગા શિયાળ નામનો એક નામીચો કાળી પોતાના અઢાર જુવાનોને લઇને એડા ખાંધી ઉભેલો છે.

આ જમદૂતોને દુરથી આવતા જોતાં જ શેકના રામ રમી ગયા; એનો સાદ ફાટી ગયો. એનાથી ખોલી જવાયું કે

“ મારી નાખ્યા ચાહિસ ! હવે શું કરશું ? ”

“ કેમ ! આપણી પાસે શું છે તે લૂંટશે ? ”

“ ચાહિસ, મારી પાસે પાંચ હમ્મરના દાગીના છે.”

“હ-ટ બનીયા ! ખોટું ખોલ્યો હતો કે ? લાવ હવે, ડબો કાઢીને જલ્દી મને આપી દે, નહિ તો આ ક્રાળીઓ તારો જીવ લેશે.”

વાણિયાએ ડબરો કાઢીને આરખના હાથમાં દીધો. આ બન્યું તે સામે આવનાર ક્રાળીઓએ નજરોનજર જોયું, અને છેટેથી ખૂમ પાડી કે “ઓ ચાહિસ, રહેવા દે રહેવા, નહિ તો તું નવાણીઓ ફૂટાઈ ગયો જાણજે.”

“સેઠ,” ચાહિસે વાણિયાને કહ્યું: “હવે તું તારે ઘોડી હાંકી મૂક. જા, તારી ઝીંઘળી બચાવ, મને એકને મરવા દે.”

વાણિયે ઘોડી હાંકી મૂકી. એને ક્રાળીઓએ ન રોક્યો. એ તો આરખને જ ઘેરી વળ્યા. અને હાકલ કરી કે “એલા ચાહિસ, હાથે કરીને મરવા માટે ડબરો લીધો કે ?”

ચાહિસ કહે, “હમ ઉસકા અનાજ ખાયા.”

“અરે અનાજ હમણાં નીકળી જશે, ઝટ ડબરો છોડ !”

“નહિ. ઉસકા અનાજ ખાયા.”

“અરે ચાહિસ, ઘેરે છોકરાં વાટય જોઈ રશે.”

“નહિ, ઉસકા અનાજ ખાયા.”

ચાહિસે ખીજું એક વેણુ પણ ન કહ્યું. એને તો બસ એક જ ધુન હતી કે “ઉસકા અનાજ ખાયા.”

ક્રાળીઓએ ચાહિસનો પીછો લીધો, પણ ચાહિસની નજીક જવાની કોઈની હિંમત ન ચાલી; કારણ કે ચાહિસના હાથમાં દારૂગોળો ભરેલી બંદુક હતી. ક્રાળીઓને ખબર હતી કે આરખની બંદુક જો છૂટે તો કદિ ખાલી ન જાય.

હમાચામાં દાગીનાનો ડબરો છે, હાથમાં બંદુક છે, અને આરખ ઝપાટાભેર રસ્તો કાપતો જાય છે. આથે આથે ક્રાળીઓ ચાલ્યા આવે છે; જરા નજીક આવીને તીર કામઠાં ખેંચીને તીરનો વરસાદ વરસાવે છે; આરખ એ ખૂતેલાં તીરને પોતાનાં શરી-

રમાંથી જેવી, લાંગી, ફેંટી દેતો જાય છે, કાળીઓને બંદુકની કાળી નાળ બતાવી ડરાવતો જાય છે, એટલે ડરીને કાળીઓ દર રહી જાય અને આરણ રસ્તો કાપતો જાય છે.

પણ આરણ શા માટે બંદુકનો ખંડાર કરતો નથી? કારણ કે એ ભરેલી દારૂગોળી સિવાય, ખીછ વખત અવાજ કરવાનું એની પાસે કંઈ સાધન નથી. માટે જ ફક્ત ડરાવીને એ પોતાનો બચાવ કરે છે.

ત્યાં તો આકરીઆ ગામની લગોલગ આવી પહોંચ્યા. કાળીઓએ જાણ્યું કે આરણ જ્નેતજ્નેતામાં ગામની અંદર પેસી જશે. ગીગા સિયાળનો. જુવાન ભાણેજ બોલી ઉઠ્યો “અરે શરમ છે! બાર બાર જાણની વચ્ચેથી આરણ ઉપરો લઈને જશે? શૂંડ લાગશો! બાયડીઉને મોઢાં શું બતાવશો?”

એ વેળુ સાંભળતાં તો કાળીઓ આરણ પર ધસ્યા. આરણે જાણી છોડી. ગીગાના ભાણેજની જોપરી વીંધી, લોહીમાં ન્હાઈ ઘોઘને સનસનાટ કરતી ગોળી ચાલી ગઈ. એ તો આરણની ગોળી હતી!

પણ આરણ પરવારી બેઠો; અને કાળીઓ એના પર તૂટી પડ્યા; આરણના હાથમાં રહ્યો કેવળ એક જમ્બેયો. સાત કાળીઓને એણે એકલાએ જમ્બેયાથી સૂવાડ્યા. ત્યાં તો ગામ નજીક આવી ગયું. ગીગા અને એના છવતા સાર્થીઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

લોહીમાં તરબોળ આરણ ધીરે ધીરે ડગલાં માંડે છે: એની આંખો પર લોહીના થર પાઝી ગયાં છે: શરીરમાંથી લોહી ટપકી રહ્યું છે: એને રસ્તો દેખાતો નથી: ચાલતો ચાલતો એ સીતાપુરી નદીને કાંઠે ઉતર્યો અને એક વીરડા ઉપર લોહીવાળું મોઢું ધોવા બેઠો.

નદીને સામે કાંઠે આઈ જનબાઈની જગ્યાના ઓટા ઉપર ગામના ગંરાસંદાર ચારણુ વીકાલાઈ બેઠેલા, એની નજર પડી કે કાંઈ લોહીલીલાણુ, જખ્મી આદમી પાણી પીવા બેઠો છે.

વીકાલાઇ એની પાસે આવ્યો, ત્યાં તે એ અજાણ્યા માણસને પગરવ સાંભળીને અંધ બની ગયેલો આરખ બે હાથે પોતાનો હમાચો દયાવી જીમ પાડી ઉઠ્યો કે “ચોર! ચોર!”

વીકાલાઇએ આરખને ટાઢો પાડ્યો. એનું શરીર સાફ ક્યું. ઘેર લઇ ગયા, પડદે રાખ્યો, હોશીઆર વાણંદને બોલાવી જખ્મો પર ટેલા લેવરાચ્યા અને પોતે માના જણ્યા લાઇ જેવી અરદાસ કરવા લાગ્યા.

વળતે જ દિવસે ગીગા શિયાળ પોતાના ત્રીસ માણસોને લઇ આવી પહોંચ્યો, વીકાલાઇને કહેવરાવ્યું કે “મારા ચોર ચોંપી આપો; નહિ તો ગામની ચારે પાસ કાંટાના ગળીઆ મૂકી હું ગામ સળગાવી દેંછશ.”

વીકાલાઇ કહે “ગીગા, શરણે આવેલાને ન સોંપાય, હું ચારણીનું દૂધ ધાવ્યો છું. હું દેવીપૂતર.”

ગીગા કહે “મારા ગામને ખાદર મારા લાણેજની એહ બળે છે; એ જીવાન લાણેજના મારનારને હું એજ ચિતામાં બાળું ત્યારે જ મને કારક થાય તેમ છે. માટે છોડી દો. નીકર તમારી આખર નહિ રહે.”

વીકાલાઇના સાઠ રચારી હાથમાં લાકડી લઇને ઉભા થઇ ગયા અને ગીગાને હાકલ કરી કે “તો હવે ગીગલા! થઇ જ માટી. અમે જીવના છીએ ત્યાં સુંધી આશરે આવેલાને તું એમ લઇ જઇશ?”

ગામ આખું ગરજી ઉઠ્યું. ગીગા લજવાઇને પાછો આજ્યો ગયો.

૨

દિવસ ગયા. આરખને આરામ થયો. પણ સતાં કે બેસતાં આરખ પોતાનો હમાચો છોડતો નથી. આરામ થયે એણે વીકાલાઇની રજા માગી.

વીકાલાઈએ પૂછ્યું “ચાહિસ ! રસ્તામાં વાપરવાની કાંઈ ખરચી છે કે ?”

ઓખખોલો ચાહિસ ફક્ત એટલું જ બોલ્યો કે “નહિ.”

વીકાલાઈએ ખરચી બંધાવી. આરબે આછછ કરી કે “વીકાલાઈ, ખોપાળા મુઠ્ઠી મને મૂકવા આવો.”

વીકાલાઈ સમજ્યા કે આરબ ગીગા શિયાળથી ડરીને આવી માગણી કરે છે. બંને જણા ખોપાળે પહોંચ્યા. આરબના મનમાં તો મુંઝવણ જામી હતી. દાગીનાવાળા વાણીઆનું નામ એને નહિ નહોતું આવતું. અને પારકી થાપણ એને હવે સાપના ભારે સમાન થઈ પડી હતી. ઘણીને ઘરાણું પહોંચ્યાડ્યા પહેલાં એને નીકર આવે તેમ નહોતું.

તો તો ખોપાળાની બજારમાં એણે એ દાગીનાના માલિક વાણીઆને દીકા દોડીને એણે પેલો દાગીનાનો ડબરો વાણીઆના હાથમાં મૂકી કહ્યું, “સેક, આ તમારા દાગીના જુદી ગણી લ્યો.”

વીકાલાઈની તેજબીની પાર ન રહ્યો. એ પૂછે છે કે “અરે ચાહિસ! આટલી બધી મુડી બગલમાં હતી તોયે કેમ કહેતા-હતા કે પાસે કાંઈ નથી ?”

આરબે ઉત્તર ધીધો કે “એ તો પારકી થાપણ.”

વીકાલાઈ બોલ્યો “રંગ છે તારી જનેતાને ચાહિસ !”

એને સમજાયું કે આરબે પોતાને ખાતર નહિ, પણ આ પારકાં માલને ખાતર ધીંગાઈ ખેડ્યું હતું. એણે શેઠને બધી વાત કહી સંભળાવી. જેની સ્વેચ્છા પણ આશા નહોતી એ દાગીના મળવાથી શેઠને અંતરે આનંદ રતો નહોતો. એણે આરબને બક્ષીસ આપવા માંડી—રૂપીઆ પાંચ આરબે રૂપીઆ માથે ચઢવીને પણ વાણીઆના હાથમાં ધો દીધા.

સેકંતી પીઠ પર એક ખાસડાનો-ધા કરીને વીકાબાઈ બોલ્યાઃ
 “કમળત ! વ્યાજના ખાનારા તારા પાંચ હજારના દાગીના
 મરવા જનારને પાંચ રૂપરડી આપતાં તું શરમાલે મર્યા

x x x

આરખ વડોદરે પહોંચી ગયો. એના અંતરમાં વીકાબાઈનું
 નામ રમતું રહ્યું. આરખનો અચ્ચો ઉપકાર ન ખૂલે

૩

વડોદરાના મહારાજા કૃતેહસિંહરાવના દરબારમાં આરખ
 પોતોકરી કરે છે. એમ થાતાં એક વખત મહારાજાના એક
 વહિષ્ઠ મિત્ર પોતાની સ્ત્રીને પરગામ તેડવા ગયા, તેની સાથે
 એજ આરખને મોકલવામાં આવ્યો.

શેઠશેઠાણી રથ બેડીને વડોદરા તરફ આરખને મોકલે છે.
 અપોરને વખત એક વાવ આવી ત્યાં શેઠાણીનો રથ છટકો છે.
 શેઠ બેઠ્યા વડોદરે પહોંચવા માટે આગળ ચડી ગયા છે.

શેઠાણીએ આરખને કહ્યું “લાઇ, વાવમાં જઈને પાણી લઇ
 આવો ને !”

ચોપાસ સૂતકારભરી સીમ જોઈને ચાહિસે જવાખ દીધો,
 “અમા, રથ છોડીને તો હું નહિ જાઉં !”

“અરે ચાહિસ, ગાંડા છો ? એટલી વારમાં આંહી ડોણ
 આવી ચડે છે ?”

અચકાતે હેંચે, જાડને થડે અંદુક ટેકવી આરખ પાણી
 ભરવા વાવમાં ઉતર્યો. અહાર આવીને જ્યાં જુએ ત્યાં ન મળે
 અંદુક કે ન મળે શેઠાણી. હેખતાઇ ગયેલા ગદા-એડુએ આંગળી
 બતાવીને કહ્યું “ઓ ન્દય ઉટ ઉપર ચડેલા જે સંધીઓ-અંદુકને
 અને શેઠાણીને બેચને લઈને.”

વાવના પથર પર આરણ માથું પટકવા ને ગાંઠા પાડવા લાગ્યો. પણ અંદુક વિના એનો દલાગ નથી રહ્યો. એવામાં એચોતો ઘોડી ઉપર ચડીને એક રજપૂત નીકળ્યો. રજપૂતે આરણને આકંઠ કરતો બેઠ્યો, વાન સાંભળી, ઘોડી ઉપરથી ઉતરીને રજપૂતે કહ્યું: “આ લે ગાઉસ, તાકાન હોય તો ઉપાડ આ અંદુક, ચડી જત મારી ઘોડી પર; પછી વિધાતા જે કંઈ તે ખડ.”

વીજળીના ઝબકારાને લેગે આરણે ઘોડી પર હલંગ મારી, હાથમાં અંદુક લીધી અને ઘોડી મારી મૂકી. જોતજોતામાં સંધીના ઉંટની પાછળ આરણની ઘોડીના ઝબકા ગાળ્યા.

ઉંટ ઉપર એક સંધી મોખરે બેઠો છે: એક પછવાડેના કાઠામાં બેઠો છે: અને વચ્ચે બેસાડેલાં છે શેઠાણીને. આરણ મુંઝાયો. એ શી રીતે ગોળી છોડે! પાછલાને ગોળી મારનાં શેઠાણી પણ વીંધાઈ જાય તેવું હતું. આરણ મુંઝાય છે.

પાછલા દુસ્મનના હાથમાં પણ આરણવાળી ભરેલી અંદુક તૈયાર છે. એણે મોખરેના સ્વારને કહ્યું: “ઉંટને જરાક આડો કર, એટલે આ વાંસે વયા આવનાર ઘોડેસ્વારને હું પૂરો કર.”

જેમ ઉંટ આડો કર્યો તેમ તો સનનન કરતી આરણની અણચૂક ગોળી છૂટી; છૂટ્યા બેજો તો મોખરેનો હાંકનાર પડ્યો. પીછ ગોળી ઉંટ ઉપર—અને ઉંટ પડ્યો. ત્રીજી ગોળીએ પછવાડેનો સંધી કાર થયો. શેઠાણીને અને શેઠાણીના પત્નીસ હજારના દાગીનાને બચાવીને આરણ પાછો વળ્યો.

૪

બ હાફર આરણ હવે તો મહારાજને અંગરક્ષક બન્યો છે; બહુ બોલવાની એને આદત નથી; નીચું બોલને જ એ હાલે ચાલે છે.

ફરી એકવાર એના શીર્ષનું પારખું થયું. એણે એક દિવસ મહારાજને શિકાર બેલતાં સિંહના પંજમાંથી ઉગારી લીધા. સ્વારથી એ મહારાજના સૈન્યમાં મોટો હોદ્દાર બન્યો છે.

પેશકશી ઉધરાવવા માટે મહારાજ પોતે સોરઠમાં વરસો વરસ મોટી ફેજ લઈને આવે છે. આ વખતે એ ફેજનો સેનાપતિ એ છુટ્ટો આરખ હતો. દરેક દરેક રાજમાં જો મહારાજ સરકાર જાય તો વસ્તીને તેમજ તે રાજને હાહમારીની હદ ન રહે; એટલે રાજઓ પોતે જ સીધા દોર થઈને સામે પગલે ચાલી, ખંડણી ભરી આવતા. આ વખતે ગાયકવાડના ડેરા તંબુ લોબડી મુકામે તણાયા છે.

છુટ્ટા આરખના મગજમાં હરદમ એક માનવી તરવરી રહ્યો છે—એનો હવનદાતા વીકાલાહ. પણ એ નામ આરખ બૂલી ગયો છે; ગામનું નામ પણ યાદ નથી; ‘છકડી’, ‘છકડી’ કરે છે. એના મનમાં હતું કે જો ભેટો થાય તો એ હવનદાતાનું થોડુંક કરજ ચૂકાવું.

એક દિવસ રાજઓની કચેરી ગાયકવાડના તંબુમાં ભરાયલી છે : ઝરીયાની ચાકળા પર આરખનું આસન છે; પણ આરખ ઉઠીને બહાર ગયેલ તેવામાં વીકાલાહ તંબુમાં આવી પહોંચ્યો, આવી વીકાલાહએ તો પેલા આરખની ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર ઝકાવ્યું.

જેતાં જ મહારાજ ફતેહસિંહરાવની આંખ ફાટી રહી. ત્યાં તો આરખ અંદર આવ્યો. આથેથી જેતાં જ વીકાલાહને ઝોળખ્યા.

“ઓ મારા હવનદાતા ! મારા બાપ !” કરતો દોડીને આરખ વીકાલાહના ચરણમાં ઢળી પડ્યો. મહારાજને તમામ વૃત્તાંતથી વાકેફ કર્યાં.

મહારાજએ જાહેર ક્યું કે “રાજ સાહેબો ! આ વીકાલાહ જેના હામી (જમીન) થાય, તેની પેશકશી અમે ખમશું.”

ત્યારથી પ્રત્યેક રાજમાં વીકાલાહને અનકદ આદરમાન મળવા લાખ્યાં. નાણાંનો પણ તોટો ન રહ્યો. આજ એની ત્રીજી પેઢી આકડીયાના અરધ સાગનો ભોગવટો કરે છે. આ લગભગ સંવત ૧૯૧૫ની વાંત છે.

ગરાસણી

“ગેમા ભાઈ! આ દીકરીને આજ એને સાસરે ચૂકવા
જવાં છે. તમે સાથે જશો ને?”

“ના દરબાર, ત્રણ ટકાનું યે જ્યાં જોખમ ન હોય ત્યાં
માંરું વળાવું ન હોય; ગેમાનું વળાવું તો પાંચ પચીસ હબરના
દાગીના હોય એવા ગામતરામાં જ દીપે. જન્મો, ખીજાં સપારડાં
ધણાં છે.”

ઢાલીએ સતો સતો હોકાની ઘુંટ લેતાં લેતાં આવો જવાબ
દેનાર આ ગેમો કારડીઓ રજપૂત હતો. ગોહિલવાડ પંથ-
કના પચ્છેગામની અંદર આવા ૪૦-૫૦ કારડીઓ ગરાસી-
આનો પગાર ખાતા હતા. જ્યારે વળાવે (ગામતરામાં સાથે)
જવું હોય, ત્યારે પસાયતા તરીકે એ અંધા પાસેથી કામ
લેવાતું. પણ અંધા કારડીઆની અંદર ગેમો ભારી જખ્ખર હતો.
જે ગાડાની સાથે ગેમો વોળાવીઓ બનીને ચાલે, એ ગાડાને
પડખે કાંઈ લૂંટારો ચડી શકે નહિ. જેવા તેવાને તો ગેમો
ઉપર મુજબના તોછડા જવાળો જ આપી દેતો. ગેમાનું
વોળાવું કાંઈ છોકરાની રમત નહોતી.

એક દિવસ ગામના બાપુ ખુમાણસંગળ તરફથી ગેમાને
તેડું આવ્યું. ખુમાણસંગળનાં દીકરી રૂપાળીઆ ભાલમાં હેબત-
પર ગામે સાસરવાસ હતાં. ત્યાં એ દીકરીને સીમંત હતું.
બેળો ભરીને તેડી લાવવાનાં હતાં. એક વેલડું, એ છોડીઓ,

મેજો ગેમો, તેમજ ખીન્ને એક કારડીઓ-એ બધાં હેબતપર ગામે ખાને તેડવા ચાલ્યાં.

હેબતપરથી પરજેગામ આવતાં મોણપૂર ગામ સુધી આશરે :સ ગાઉ લાંબું સાલનું રણ છે. દિવસે એમાં મુસાફરી થાતી નહોતી. કમકે પાણી વિના પ્રાણ જાય. એટલે રૂપાળીખાને રાતે જ સોડાડ-સમાં આવ્યાં. વેલડીમાં રૂપાળીખા અને બે છોકરીઓ બેઠાં. મીજ ગાડામાં ગેમો, એનો ખીન્ને સંગાથી અને પાણીનાં બે માટલાં હતાં. ગાડાં બેડીને તારોડીયાને અંજવાબે બધાં ચાલી રીકળ્યાં. રૂપાળીખાની પાસે એક ડાબલો હતો, એમાં પાંચ કનરનાં હેમના દાગીના હતા; અંગ ઉપર પણ ધરેણાંનો શણ-પાર લલી ભાલ્યે ભર્યો હતો.

ગાડાં ચાલ્યાં એટલે ગેમાને તો જાણે પારણું હીચોળાતું તાગ્યું. એણે પછેડી ઓઢીને લાંબા પડી ઉંધવાતું શરૂ કર્યું. મોર અધારામાં એનાં નસ્કોરાં ગાળવા લાંબાં. ગાડાવાળાએ એક વાર ટપારી બોલ્યું કે “ગેમાભાઈ, રાત અધારી છે. ઉંધવા જેવું નથી હો બાપા ! હુશીઆર રહેજો.”

ગેમાએ જવાબ દીધો કે “એલા ઝોળખ છ તું આ ગેમાને ? ગેમો હોય ત્યાં લુટારા ન ડોડાય. તું તારે મુગે મરીને માહું હાંકયો આવ.”

ગેમો નસ્કોરાં ગાળવવા લાગ્યો. નસ્કોરાં ઠેઠ બહેનને ગાડે પ્રલંબણાણાં. વેલડીનો પડો ઉઘાડીને રૂપાળીખાએ પણ કહી બોલ્યું : “ગેમાભાઈ, આપા, અટાણે સૂવાય નહિ હો.”

ઉંધમોં ને ઉંધમાં ગેમો બખડતો હતો કે “હું કાણ ? હું ગેમો !”

એમ કરતાં વેળાવદર ગામ વળોટી ગયા. પણ ત્યાંથી તો બે ગાઉ ઉપર એક તળાવડી આવે છે. ગાડાબેડુએ નજર કરી તો આગ્રેથી એ તળાવડીમાં આગના તણખા ઉડતા દેખાયા.

બહેમ આવ્યો કે કોઈક ચક્રમક ઝેગવે છે. ગેમાને એણે હાકલ કરી, “ગેમા ભાઈ! ગદ્ગલત કરવા જેવું નથી હો!”

ગેમાનો તો એક જ જવાબ હતો : “મને ઓળખ્યો? હું કાણ? હું ગેમા.”

ગાડાં તળાવડી નજીક પહોંચ્યાં એટલે ગાડાખેડુને દસ પારં આદમીનું ટોણું દેખાણું. એની છાતી થડકી ઉડી. ગેમાને એણે ઢઢોલ્યો, પણ ગેમા કાંઈ ઉઠે? એ કાણ? એ તો ગેમા!

જેત જેતામાં તો અંધારે પાર જણા વેલકું, ઘેરીને ઉભા રહ્યા ને પડારો કર્યો. ગેમા ઝખડીને આંખો ચોળે છે અને હાકલ કરે છે કે “મને ઓળખો છો? હું કાણ? હું ગેમા!” ત્યાં તો એક ડાંગતો ધા પડ્યો અને ગેમા જમીનદોસ્ત બન્યો.

એક જણે કહ્યું. “એકા એને ઝટ, રણગોળીટો કરી મેલો!”

લૂંટારાઓએ એને ખેસાડીને એના હાથપગને એક બંધે બાંધ્યા, પગનાં ગોઠણ ઉભા કરાવી, પછી ગોઠણ નીચે સોંસરી એક લાકડી નાખી, એક ધક્કો દઈ, દડાની માદક ગબડાવી દીધો. આ ક્રિયાને ‘રણગોળીટો કર્યો,’ એવું કહેવાય છે. રણગોળીટો એટલે રણુનો દડો. આદમી આ રીતે દડા જેવો બની જાય છે.

“કાણ છે વેશ્યમાં! દાગીના ફગાવી દો ઝટ!” લૂંટારાએ ત્રાડ દીધી.

રૂપાળીઓએ વેલડીના પડદા ખોલી નાખ્યા અને બદમાશોએ માઝા મુજબ પાંચ હજારના દાગીનાનો ડાંખલો આપી દીધો. તારો-ડીઆના પ્રકાશમાં રૂપાળીઆનાં અંગ ઉપર સોનું ચળકી ઉઠ્યું.

બદમાશો ખોલ્યા કે “ડીલ ઉપરથી ધરેણું ઉતાર.”

બાઈએ બધા ધરેણાં ઉતાર્યાં; બાકી રહ્યાં માત્ર પગનાં કડલાં.

“કડલાં સોત ઉતાર.” બદમાશોએ ધૂમ પાડી.

બાઈ વિનવવા લાગ્યાં કે “ભાઈ! આ નરેડીનાં નક્કર કડલાં

છે ને ભીડલાં છે. વળી હું ભયે પેટે છું, મારાથી નહિ ઉધડે; માટે આટલેથી ખર્ચયા કરોતે મારા વીરા !”

“ સાક્ષા કર મા, ને ઝટ કાઢી દે !”

“ ત્યારે જ્યો,, તમે જ કાઢી લ્યો. ” એમ કહીને રૂપાળીબાએ વેલડીમાં બેઠાં બેઠાં પગ લાંબા કર્યાં. પોતાના જતંતરડાની મળખૂત દોરીઓ ભરાવીને સામસામા બે કાળીઓ કુંડલાં ખેંચવા લાગ્યા અને ખીન્ન વાતોમાં રોકાઈ ગયા; કાઠનું ધ્યાન નહોતું.

રૂપાળીબાએ ત્રાંસી નજર નાખી. ખીલુ કાંઈ તો ન દેખ્યું; પણ ફક્ત ગાગનાં આડાં (લાકડાના ઘોડા) દેખ્યાં. વિચાર કરવાનો તો ત્યાં વખત નહોતો. કામી લૂંટારાઓ એ રળખૂતાણીના શરીરની મસ્કરી કરતા હતા.

રૂપાળીબાએ એક આડું ખેંચ્યું અને નીચે બેસી કડલાં ખોલનારા બે જણની ખોપરી પર અકકેક ધા કર્યો. બન્નેની ખોપરી ફાટી ગઈ. એય જણા ધરતી પર ઢળ્યા, ત્યાં તો ગરાસણીને શરાતન ચડી ગયું; આડું લઈને એ ફૂદી પડી. દસ માણસોની લાકડી પોતાના અંગ પર પડતી જાય છે: માર વાગતાં પોતે ગોઠણુભર થઈ જાય છે: પાછી ઉઠીને આડાનો ધા કરે છે: એ ધા ! ચંડી રૂપે ધુમતી એ ક્ષત્રિયાણીનો ધા ! જેના પર પડે છે તેને ફરીવાર ઉડવા નંથી આપતો.

અદાર વરસની ગર્ભવંતી ગરાસણી લાકડીઓના ધા અને તરવારોના ઝાટકા ઝીલતી ધુમે છે એવામાં જે દુશ્મનો પડ્યા તેમાંના એકની તરવાર એના હાથમાં આવી ગઈ છે; એટલે પછી તો જગદમ્યાનું રૂપ પ્રગટ થયું; બચેલા બદમાસો પલાયન કરી ગયા.

ગેમો રણગોળાટો થઈને આંખરામાં પડેલો હતો. બાકીએ કહ્યું કે “ છોડી નાખો એ બાયલાને. ”

હૂટીને ગેમો ચાલ્યો ગયો; મ્હોં ન બતાવી શક્યો; ફરી કાંઈ વાર પચ્છેગામમાં ડોકાણો નહિ.

બુવાન ગરાસણીની છાતીમાં શ્વાસની ધમલ્ય ચાલતી હતી; એના અંગ અંગ ઉપરથી લોહી નીતરતું હતું; નેત્રોમાંથી ઝાળો

छूटती હતી. હાથમાં લોહીથી તરખોળ તરવાર હતી. ઢાળી રાતે કોઇ ચંડિકા પ્રગટ થઇ ! વાહ ગરાસણી ! વનનાં ઝાડનાં જોઈ રહ્યાં હતાં.

ગાડામાં ખેસવાની એણે ના પાડી. ધીંગાણું કરનાર માનવી ખેસી શકે નહિ. એના શરીરમાં શરાતન ફાટફાટ થાતું હોય છે. આહે તેટલા ધા પડ્યા હોય, પણ એ ગાડિના ગાડિ ચાલી શકે; એનું લોહી શાંતિ પામે નહિ રૂપાળીબા ચંડી રૂપે ગાડાંની પાછળ પાછળ ચોપાસ નજર કરતાં ચાલી નીકળ્યાં.

સવાર પડ્યું ત્યાં મોણપરનું પાદર આવ્યું. એ એમના પામ:શ્રી દાદલાતું ગામ હતું. મામાને ખબર મોકલ્યા કે “ઝટ કસુબો લઈને આવે.”

કસુબો લઈને મામા હાજર થયા. દીકરીને ઝખ્ખોની પીડા ન દેખાય માટે કસુબો લેવરાવ્યો. મામાએ આગ્રહ કર્યો કે “એટા, આંહી રોકાઈ જાઓ.”

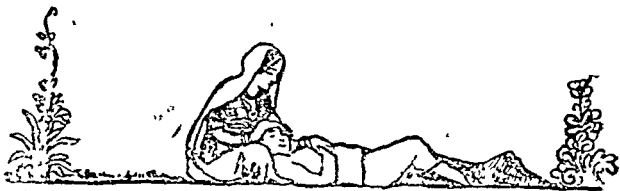
“ના. મામા, મારે જલ્દી ઘેરે પહોંચવું છે; માને અને મારા બાપુને મળી લેવું છે.”

ખ્ખેન પચ્છેગામમાં પહોંચે તે પહેલાં તો ખ્ખેનના ધીંગાણાની વાત પ્રસરી ગઈ હતી. તમામને ચેતાવી દેવામાં આવ્યાં હતાં કે “કોઈ એનાં વખાણ ન કરશો. ઉલટું એને પાછી પાડવા જેવાં વેણ કહેજો, નહિ તો ખ્ખેનને ચમક ઉપડશે.” ચમક ઉપડે એટલે માણસ મરી જાય.

લોહીએ નીતરતાં ખ્ખેન ઘેરે આવ્યાં. ખ્ખેનને ટોલીઆમાં સલાડ્યાં; બધાંય ઠપકા દેવા લાગ્યાં કે “એટા ! અહુ અધરિત કર્યું. પાંચ હજારનાં ઘરેણાં જાત તો ક્યાં બાપુને ખોટ આવી જાત ?”

“પણ હું શું કરું બાપુ ! મારી આગર પર કોઈ હાથ નાખી શકે ?”

એક પહોરમાં તો એનો છવ આટ્યો ગયો; પણ એનો દનિ-હાસ હળુ આવ જુધી નથી ગયો.

આહિરની ઉદારતા

“આમ તો જીવો આયર!”

“કાં? શું છે?”

“આ જોડી તો જીવો! આ આપણો વિક્રમશી ને વહુ સોનઆઈ. અરે એની એક બીજાની માયા તો નરખો! મુંબુ, મને તો આંસુડાં આવી જાય છે.”

“આયરાણી! અતિ હરખધેલી કાં થઈ જ? અટાણથી?”

“મને આપણું બાળાપણું સ્વાંસરું, આયર!”

લાદરને કાંઠે નાતું ગામડું છે: માગશ્વર મહિનાના શિયાળુ સવારની મીઠી તડકીમાં ડાસો ને ડાસી બેઠાં છે. કૃષ્ણાઆમાં બે છોકરાં એક વાછડીની કુણી ડોક પંપાળે છે. બેય જણાં આડું બોલતાં નથી, પણ બેયની આંખો સોમસામી હસી રહી છે. બુઢાં ધણીધણીયાણી આ બાળકોને જોઈ જોઈ હરખથી ગળગળાં થાય છે.

ડાસાનું નામ વજસી ડાસોઃ ને ડાશીનું નામ છે રાજ્યાધઃ જાતનાં આહિર છે. ભાદરકદિ ખેડનો ધંધો કરે છે. પૈસે ટકે ને વહેવારે મુખીયાં છે. આઘેડ અવસ્થાએ એને એક દીકરો ને દીકરી અવતરેલાં. ખીલું કાંઈ સંતાન નહોતું. એટલે બહુ બચ્ચરવાળોના અંતરમાં કદિ ન હોય તેવો આંદ વજસી અને રાજ્યાધનાં હંયાને બ્રહ્મકાવતો હતો.

આજે એ અધુરું મુખ પૂરું થયું હતું. કેમકે દીકરા વીકમસીની નાનકડી વહુ સોનખાઇ ખોતાને માવતરથી સાસરે વાડની શેરડી ખાવા આવી હતી. પાંચેક ગાઉ દિપરના દૂડડા ગામડામાં એક આખરફાર આહિરને ઘેર વીકમસીનું વેવીશાળ કરેલું હતું. સારે વારપરખે વજસી ડાસા સોનખાઇને તેડાવના અને થોડા થોડા દિવસો રોકાઇને સોનખાઇ પાછી ચાલી જતી. વીકમસી દસ વરસનો અને સોનખાઇ આઠ વરસનીઃ કળજીગીયો વા વાયો નથી : બોળાં વરવહુ આઘેથી એક ખીજને બેઠ લેનાં. સામાસામાં મીટ માંડીને હલાં રહેતાં. નિરખતાં ધરવ થાતો નહોતો. માયા વધતી જતી હતી. ચાર જમણ રોકાઇને જ્યારે જ્યારે સોનખાઇ માવિતર જતી, ત્યારે વિકમસી એકલો ભાદર—કાંઠે ભાગી જઈને છતોમાતો રોયા કરતો. પાછો ખીજ પરખતી વાટ બેઠને કામે લાગતો. કામ મીઠું થઈ પડતું.

૨

“રૂપી! જોન! તુને મારે માથે ખરેખરું હેત છે?”

“હા, ખરેખરું!”

“તો માને અને આપુને એક વાત કહી આવીશ?”

“શું?”

“કે મારે પરજીવું નથી: ઠાલા મારા વીવા કેરશો નહિ.”

રૂપી બહેન વીકમસીની સામે ટગર ટગર બોધ રહી : હસી પડી : “ લે જા જા, ઢોંગીલા ! એવું તે કહેવાતું હશે ? અમથો તો સોનબાઇ જાય છે ત્યાં આંસુડાં પાડછ ! ”

“ રૂપી ! મારી બેન ! ભલી થઇને હસ મા, ને મારું એટલું વેણ બાપુને કહી આવ. મારે નથી પરણવું. ”

“ પણ કાંઈ કારણ ? ”

“ કારણ કાંઈ નહિ, બસ મારે નથી પરણવું. ” એટલું કહેતાં કહેતાં વીકમસીના ડાળા ઉપર જળજળીયાં ફરી વળ્યાં.

“ રાઇ, શીઠ પડ્યો વીરા ? મારા સમ. બેનના સમ ! ખમા તુને ભાઇ ! તારા મનમાં શું થાય છે બાપા ? બેલ તો ખરો ? ”

એટલું કહીને રૂપી પોતાની ઓઢણીને પાલવડેથી ભાઇનાં આંસુ લૂછવા લાગી. ભાઇનું રોતું રૂપાણું મોઢું બે હાથમાં ઝાલી લીધું. ભાઇના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ પંપાળોને પૂછવા લાગી “ મને મરતી દેખ, ભાઇ ! બેલ, શું છે ? સોનબાઇ નથી ગમતી ? એનું કાંઈ હીણું સાંભળ્યું ? ”

વીકમસીની આંખોમાં આંસુ વધ્યાં. બહેનનું હૈયું પણ કાંઈ સમજ્યા વગર ભરાઇ આવ્યું.

અઢાર વરસની ભરજોબન અવસ્થાએ પહોંચેલા દીકરાના વિવાહ માટે બુઢો બાપ તૈયારી કરતો હતો અને આ પહેલી છેલી વારનો દીકરો પરણાવવાના હરખ થકી ગાંડીધેલી બની ગયેલ ઘરડી માએ તો આખા ખોરડા ફરતા ઓળીયા, ગારગોરમટી, દળવા ભરડવાં ને ચાકળા ચંદરવાની શોભા વગેરે આદરી દીધું હતું. રૂપીબહેન હરતાં ને ફરતાં ભાઇનાં ગીતો જ ગાય કરતી. એમાં આ ખીના બની. ભાઇનો સંદેશો લઇને બહેન બાપુ પાસે ગઇ : બેલી “ બાપુ ! માઇ કહે છે કે નથી પરણવું ! ”

“ નથી પરણવું ! ” ડાસો હસી પડ્યો.

“ સાચે જ બાપુ, હસવા જેવું નથી. ભાઇ રોતો તો ! ”

ડોંસાએ વીકમસીને બોલાવ્યો. હોડાની ધુંટ લેતાં લેતાં પૂછ્યું “પણ કારણ શું છે?”

વીકમસીની પાંપણ ધરતી ખોતરતી હતી. એનાથી કાંઈ જવાબ દઈ શકાયો નહિ.

“તુંને ઠેકાણું ન ગમતું હોય તો ખીજે વેશવાળ કરીએ.”

“ના બાપુ, ઇ કારણ નથી.”

“ત્યારે શું કારણ છે? હવે તો હું માંડ એકાદ પછેડી ફાડીશ. અને તારી મા પણ ખર્ચું પાન ગણાય. અમને અવતાર ધરીને આ પહેલો છેલ્લો એક લ્હાવો તો લેવા દે બાપ! અમારાં મોત સંધરશે.”

બાપનું દયામણું મ્હોં દેખીને વીકમસી ધડીભર પોતાનું દુઃખ વિસર્યો. સુપ રડીને ચાલ્યો ગયો. બાપે માન્યું કે દીકરા માની ગયો. કોઈને ખીજે કર્યો ય બુંદમ ન ગયો. કોઈને સાચી વાતનું ઝોંસાણુ પણ ન ચડ્યું.

લગન થઈ ગયાં. સોળ વર્ષની સોનખાઈ સાસરે આવી. અંતર ફાટું! ફાટું! થતું હતું.

૩

આ જ મેળાપની પહેલી રાત હતી : મીઠી ટાઢ : મીઠી શગડી : અને મીઠામાં મીઠી પ્રીતડી : એવી માહ મહિનાની ગળતી રાત હતી : એખા આલમાં ચાંદો ને ચાંદરડાં નીતરતાં હતાં.

એવી માહે મહિનાની રાતને ખીજે પહેરે બાપુના પગ દાખીને વીકમસી ઓરડે આવ્યો. પોતે જાણે ચોરી કરી હોય એમ લપાતો લપાતો આવ્યો. ઉભો થઈ રહ્યો. આશાહરી સોનખાઈએ ધણીના મ્હોં ઉપર લગનની પહેલી રાતનાં તેજ દીકાં નહિ. નાનપણનાં ઉમળકા કોણ જાણે ક્યાં ઉડી ગયા છે! પૂછ્યું :

“કાં આયર ! આ શું થઇ ગયું ?”

વીકમસી ગળગળો થઇ ગયોઃ થોડીવાર તો વાચા જ ઊઘડી નહિ. હોઠે આવીને વેણ પાછાં કોઠામાં ઉતરી ગયાં.

સોનઆઇ ઢૂંકડી આવી. “કાંકું ઝાલ્યું.”

“તું મને અડીશ મા, આયરાણી ! હું નકામો છું.”

“કાં ?”

“હું પુરૂપાતણમાં નથી. માઆપને મેં ઘણી ઘણી ના પાડી’તી. પણ કોઇએ માઈ કહ્યું માન્યું નહિ. કોઇ મારા પેટની વાત સમજ્યું નહિ.”

“તે પણ શું છે ?”

“ખીલું તો શું કઈ ? આણું આવે ત્યાં સુધી તો તારે રોકાવું જ પડશે. પછી માવતર જઈને ખુશીથી ખીલે વીવા ગોતી લેજે. મેં તને બહુ દખી કરી. લાગ્યમાં માંડ્યું મિથ્યાં ન થયું.”

આયર એના ભરાઇ આવેલા હૈયાને ખાળી ન શક્યો. દડ દડ પાણી પડવા લાગ્યાં.

“અરે અરે આયર ! આમ શીદ ખોલો છો ? એથી શું થઇ ગયું ? કાંઇ નહિ. આપણે એ જાણ્યાં ભેળાં રહીને હરિ-ભજન કરશું.”

સાંભળીને વીકમસીનો ચહેરો ચમક્યો. વળી ઝાંખો પડીને ખોલ્યો : “ના, ના, તાઈ જીવતર નહિ બગાડું.”

“માઈ જીવતર બગડશે નહિ, સુધરશે. તમારી ભેળી ચુખમાં રહીશ. ખીજ વાતું મેલી દો.”

ખોળામાં માથું લઇને મોવાળા પંપાળનાં પંપાળનાં સ્ત્રીએ પુરૂપને સૂવાડી દીધો. વિકાર સંક્રાંતીને પોતે પણ નીંદરમાં ઢળી. ક્રાંતીયાના દીવાની જ્યોત એય જાણ્યાંનાં નિર્દોષ મોઢાં ઉપર આખી રાત ચમતી હતી.

એવી એવી નવ રાતો વીતી ગઇ. દસમે દિવસે માવંતરને ઘરેથી સોનખાઇનો ભાઇ ગાડું નેડીને ખેનને તેડવા આવ્યો. અને એ દસમી રાતે વીકમસીએ સોનખાઇને રળ દીધી: “તું સુખેથી જા. હું રાજપુત્રીથી રળ દઉં છું. હઠ કર મા. હજી એને આથમતાં વાર લાગશે.”

“આયર ! ધણો દધને શીદ કાઢો છો ? મારે નથી જાવું. તમારી નેડેજ રહેવું છે. મારે ખીલું ત્રીલું કાંઇ નથી કરવું.”

ધણીના પગ ઝાલીને સોનખાઇ ચોધાર રોષ પડી. એમ ને એમ આંખ મળી ગઇ. નીંદરમાં ય લવતી હતી કે “નહિ જાઉં ! બેળા રહેવું છે ! ભજન કરશું. નહિ જાઉં.”

સવારે ઉઠીને, ગાડા સાથે પીયરના કુટુંબની જે કાઇ છોડી આવેલી તેની મારફત પોતાના ભાઇને કહેવરાવ્યું કે “મને તેડી જશો તો મારું સાડું નહિ થાય. મારે લાખ વાતે પણ આવવું નથી. તમે વેળાસર પાછા ચલ્યા જાઓ.”

ભાઇને કાંઇ કારણ સમજાણું નહિ. પણ એને લાગ્યું કે આગ્રહ કરીને ખેનને તેડી જવાથી ઘરમાં કાંઇક કલેશ થવાને હશે. એટલે એણે વેવાઇને કહ્યું:

“વજસી પટેલ ! મારાથી ભૂલમાં તેડવા અવાઇ ગયું છે. પણ આ તો કમૂરતાં ચાલે છે. એ વાતવું મને જોસાણું નહોતું. હવે ફરીવાર તેડવા આપીશ.”

એટલું કહીને ભાઇએ ગાડું પાછું વાળ્યું.

વજસી ને રાજખાઇ, ડાસોડાસી ખેય હવે જગ જીત્યાં હાંચ એવા સુખના દિવસો વીતાવે છે. સામી જોસરીએ બેઠાં બેઠાં ખેય ડાસલાં પોતાની ડાહી ડમરી દીકરા-વહુના ડીલનો વળાક નેચા કરે છે: પરાડીયે વહુની ધંટી ફરે છે: સૂરજ હજી વહુ વલોણું ધુમાવે છે, બેંસા દોવે છે, વાસીદાં વાળી ફળીયું પુલ રોખું-છીંક આવે તેવું જોકણું બતાવે છે. મોતી-ધંદોણીએ ત્રાંખાણુ હેલ્યનાં બેડાં લઇ આવે છે, ને પાછ

દસ જણના રોટલા ટીપી નાખે છે. નાની વહુ વિનળી, જેવી ધરમાં ઝખકારા કરી રહી છે. શુ, એતું ગરવું મોઢું ! સાસુ-સાસરાને હેતનાં જળજળીયાં આવી જાય છે; વાતો કરે છે કે

“હવે તો આયરાણી ! એક વાત મનમાં રહી છે: આ રૂપીને કોઈ સારું ઠેકાણું મળી જાય ?”

“એની ફકર આપણે શી પડી છે આયર ? એને ભાઈ જેવા ભાઈ છે. આફરડો રૂપીને ઠેકાણું પાડશે.”

“પોતાનાં સુખમાં એનતું સુખ વિસરી તો નહિ જાયને ?”

“પણ મારી ચતુર વહુ ક્યાં વિસરવા દે એવી છે ?”

“આયરાણી ! તો ય એક અબજખા રહી જાય છે હો !”

“શી ?”

“આ ખોળો ખાલી છે ઇ નથી ગમતું. કાલું કાલું મોલતું હોય, ખોળા ખુદતું હોય, મૂળ્યું ખેચતું હોય—એવું લગવાન આખે એટલે ખસ. એવા થોડાક દિ' નેહને જાયે એટલે સદ્ગતિ.”

“આપશે, આયર ! માસે વાલો ઇ યે આપશે. આપણે માથે વાલાજની મહેર છે.”

સતજીવીયાં: વૃદ્ધ ધણીધણીયાણી: આશાને તાંતણે જીવ: ટીંગા-ડીને જીવતાં: હતાં: એને સાચલા: ભેદની અખર તહોતી.

ભા દર-કાંઠાની વાડીએ ગહેકતી હતી. લીલી ઘટામાં: એકલાં માળા નાખતાં હતાં. આથે આથે ઉની લૂવાતી હતી અને તરસ્યાં હરણ્યાં ઝાંઝવાંનાં જળને લોભે દોડ્યાં જતાં હતાં. વીકમસી સાંતી હાંકતો હાંકતો હોતો રહી જાય છે: સમજ્યા: વગર બળદની રાશને ખેચી રાખે છે: વિચારે ચડે છે:

“આ અસ્ત્રીનાં કૃપણુને મેં રાણી નાખ્યાં. આવા સોજાં રાજાને માથે મેં કૃપાટો માર્યો. આ બધું મેં ક્યું કરી નાખ્યું?”

“માણસોને મેં વાનો કરતાં સાંભળ્યાં છે કે પુરુષાણુ વગરના પુરુષ તો અસ્ત્રીનાં લગણં પહેરી પાર્વયાના મઠમાં બેસવું જોવે. નહિ તો સાત વજમારા એવા તે એવા આવે. હું ભાગી જાઉં? આ અસ્ત્રી પણ મારા કાંસલામાંથી છૂટીને સુખી થશે. પણ મારા એશીયાળાં માથાપનું ને મારી પંખણી બોનનું શું થશે?”

નિસારો મૂકીને વીકમસી વળી પાછો સાંતીકે વળગતાં. પણ એને કંપ નહોતો.

ચાર પાંચ મહિના આમ ચાલ્યું. તેવામાં વજસી ઠાસો શુભરી ગયા. રાજા ડોહી પણ એની પછવાડે ગયાં. હવે વીકમસીનો મારણ મોજો થયો.

રાતે જ એણે વાત ઉચ્ચારી : “તને ઘણા મહિના થઇ ગયા; માવંતર ગઇ નથી. તે દિ તારો લાઇ બાપડો એસવાઇને પાછો ગયેલો. તારાં માવંતર પણ કાચપાતાં હશે. મારે રાજપુશીથી એક આટો જઇ આવને !”

“હં! તમે મને ફેસલાવો છો. મારે નથી જાવું.”

“ના ના, તું વહેમા નહિ. લે હું ય બેજો આવું.”

“હા, તો જઇ આવીએ.”

ગાહું જોડીને બેચ જણાં સાસરે ચાલ્યાં. સોનબાઇનાં માવંતરને આજ સોનાનો સૂરજ ઉગ્યા જેવું થયું. પનીઆરીઓનાં તે ચોરે બેઠેલાં માણસોનાં મહોંમાં પણ એજ વાત હતી કે “કાંઈ જોડકી જમી છે! કાંઈ દીનેનાય ત્રુક્યો છે !”

વીકમસીએ પોતાના સાસરાને એકાંતે લઇ જઇને ફેડ પાડ્યો : “મારે નગર જઇ-પાર્વયાના મઠમાં બેસવું છે. હું રાજપુશીથી છોડું છું. મેં મહાપાપ કર્યું છે; હવે સાડે દેકાણું ગોતીને ઝટ આપી દેજ.”

વાત સાંભળીને સોનબાઈનો બાપ સમસમી રહ્યો. એણે પણ સલાહ દીધી કે “સાચું ભાઈ, નગર જઈને કરમ ધોવો. તે વિના ભુંડા અવતારનો આરો નથી.”

બાપ બિચારો સોનબાઈના મનની વાત નહોતો જાણતો. એણે માન્યું કે દીકરીનાં દુઃખનો પણ ઉપાય થઈ શકશે. એણે ય વાત પેટમાં રાખી લીધી.

ખીજે દિવસ વાળુ કરીને સહુ સૂઈ ગયાં. પરોણા તરીકે વીક્રમસીની પથારી તો ફળીમાં જ હતી. ચોમાસાની રાત હતી. મેં વરસતો હતો. કોઈ સંચળ સાંભળીને જાગે તેવું નહોતું. એવે ટાણે ગાહું જોડીને વીક્રમસી છાનોમાનો નીકળી ગયો. ચોમાસાની રાતનાં તમરાં રસ્તાની બેય દૃશ્યે રાતાં હતાં. નદીનેરાં ખળખળીને દોડતાં, જાણે કોઈક ખોવાણું હોય એની ગોત કરતાં હતાં.

પ્રભાતે જમાઈની ગોત ચાલી ત્યારે સોનબાઈના બાપે સહુને બંધી વાતનો ફેડ પાડ્યો. સાંભળીને ધરનાં સહુ નાનાં મોટાએ શ્વાસ હેઠાં મેલ્યા. માએ માન્યું કે “મારી પદમણી જેવી દીકરી જીવતા રંડપામાંથી ઉગરી ગઈ.”

આખા ધરમાં એક સોનબાઈનું જ કાળજીું ધવાણું મનમાં ખહુ પસ્તાવો ઉપડ્યો: આંહી હું શીદ આવી? અરે મને ભોળવીને ભૂલવાડી ગયો? મને છાની રીતે છેતરી? મારો શો અપરાધ હતો?

છાની છાની નદી કઠિ ગઈ; છીપર ઉપર બેસીને ખૂબ રોઈ લીધું. હવે ક્યાં જઈને એને જાણું! એવા ધણા વિચારો કર્યાં. પણ લાજની મારી એની જીભ માવતર આગળ ઉપડી નહિ.

થોડા દિવસે ખબર આવ્યા કે વીક્રમસી તો પોતાની ધર-સંપત કાકાને સોંપી, રૂપીને સારે ઠેકાણે પરણાવવાની અને સંપત એના કરીયાવરમાં આપવાની ભલામણ દઈ, બેનને ખબર કર્યા વગર ધોડીએ ચડીને નગરના મઠમાં જઈ પાવેયો થવા માટે અસ્થો ગયો.

જ્ઞાનબાઈની રૂઢી સઘી આરા પજુ દવે કરમાઈ ગઈ. રાખ રાઈને એ છાની થઈ ગઈ. પજુ એને સંસાર સમદર સમા આરો થઈ પડ્યો. એના આંખ સામેથી એક ઘડી પજુ આપરતું મ્હેં અળગું થાતું નથી.

ચોરો દિવસે ત્યાંથી દસ ગાર ગાઉ દુરના એક ગામડાના ઘરભંગ થયેલા એક લખમરૂઠી નામના આખરદાર આહિરનું માથું આવ્યું. આપે વૃત્તજ દીકરીના દુઃખનો અંત આવ્યો સમજી માથું ક્યુલ ક્યું. માએ દીકરીને પરોગવી ઓઢાડી સાપડી કરી. મીઠાં લખને ગળગળી મા બોલી કે “આપ ! મારાં ઠૂલ ! દરિની મોટી મેર, તે તારો ભવ બગડનો રૂઢી ગયો.”

જ્ઞાનબાઈનું અંતર વીંધાઈ જતું હતું. પજુ એની છાતી ઉપર જાણે એવો ભાર પડી ગયો કે પોતે કાંઈ બોલી જ ન શકી. નવા ધણીની સાથે નવે ઘેર આવી.

૫

શિયાળાના દિવસો છે: આલમાંથી ઘોળાં ફૂંજડાંએ નીચે ઉતરીને જાણે પાતળી છબે સદેશો દીધો કે મે ગયો છે. લ્હાણી પડી ગઈ છે: ગામડાં આલી થઈને સીમે વસ્તી ગઈ છે: ધાનનાં ડુંડાં વઢાઈ રહ્યાં છે: નીચાં નમીને મોલ વાદતાં દાડીયાં વચ્ચે વચ્ચે પોરો ખાવા ઉભાં થાય છે અને દાતરડી ગળે વળગાડી દહને મીઠી ચલમે પાવે છે. ડોડીઓ એક ખીછને હસતી હસતી ગાય છે કે

ઓહ્યા પાંદડાને ઉડાલી મેલો
હો પાંદડું પરદેશી !

ઓહી મોતડીને ઉડાલી મેલો
હો પાંદડું પરદેશી !

વાત સાંભળીને સોનબાઈનો આપ સમસમી રહ્યો. એણે પણ સલાહ દીધી કે “સાચું ભાઈ, નગર જઈને કરમ ધોવો. તે વિના ભુંડા અવતારનો આરો નથી.”

આપ બિચારો સોનબાઈના મનની વાત નહોતો જાણતો. એણે માન્યું કે દીકરીનાં દુઃખનો પણ ઉપાય થઈ શકશે. એણે ય વાત પેટમાં રાખી લીધી.

ખીજે દિવસ વાળુ કરીને સહુ સૂઈ ગયાં. પરોણા તરીકે વીક્રમસીની પધારી તો ફળીમાં જ હતી. ચોમાસાની રાત હતી. મેં વરસતો હતો. કાંઈ સંચળ સાંભળીને જાગે તેવું નહોતું. એવે ટાણે ગાડું જોડીને વીક્રમસી છાનોમાનો નીકળી ગયો. ચોમાસાની રાતનાં તમરાં રસ્તાની ખેચ દૃશ્યે રોતાં હતાં. નદીનેરાં ખળખળીને દોડતાં, જાણે કાંઈક ખોવાણું હોય એની ગોત કરતાં હતાં.

પ્રભાતે જમાઈની ગોત ચાલી ત્યારે સોનબાઈના આપે સહુને બંધી વાતનો ફેડ પાડ્યો. સાંભળીને ધરનાં સહુ નાનાં મોટાએ શ્વાસ હેઠા મેલ્યા. માએ માન્યું કે “મારી પદમણી જેવી દીકરી જીવતા રંગપામાંથી ઉગરી ગઈ.”

આખા ધરમાં એક સોનબાઈનું જ કાળજી ધવાણું મનમાં બહુ પસ્તાવો ઉપડ્યો: આંહી હું શીદ આવી? અરે મને ભોળવીને ભૂલવાડી ગયો? મને છાની રીતે છેતરી? મારો શો અપરાધ હતો?

છાની છાની નદી કાંઠે ગઈ; છીપર ઉપર ખેસીને ખૂબ રોઈ લીધું. હવે ક્યાં જઈને એને ઝાણું! એવા ઘણા વિચારો કર્યાં. પણ લાજની મારી એની જીભ માવતર આગળ ઉપડી નહિ.

ઘોડા દિવસે ખબર આવ્યા કે વીક્રમસી તો પોતાની ધર-સંપત કાકાને સોંપી, રૂપીને સારે ઠેકાણે પરણાવવાની અને સંપત એના કરીયાવરમાં આપવાની ભલામણ દઈ, ખેનને ખબર કર્યા વગર ઘોડાએ ચડીને નગરના મકામાં જઈ પાવેયો થવા માટે સજ્જ થયો.

એનો સાસુ ! આણે આબ્યા
હો પાંદડું પરદેશી !

મારૂં સાસુ ! લેળી નહિ જાઉં
હો પાંદડું પરદેશી !

એનો સાસુ ! આણે આબ્યા
હો પાંદડું પરદેશી !

મારૂં પરણ્યા લેળી જટ જાઉં
હો પાંદડું પરદેશી !

પંખી ઉડે છે, ટોચા હોઝરે છે. ચોમાસામાં ધરાયેલી ટાઢી પોચી ભોં કંઈ જાની જાન્ય તે પહેલાં ખેડી નાખવા માટે ડાહ્યા ખેડુતોએ સાંતીડાં જોડી દીધાં છે.

લખમશીએ પણ ખુળામાં ડુડાં નાખી પોતાના ખેતરમાં હળ જોડ્યું છે. આઘેડ ઉમરનો લોંઠકા આદમી સાંતીડે રૂડો લાગે છે. એના ખેતરની પાસે થઈને જ એક ગાડમારગ જતો હતો. તે મારગે ગામમાંથી એક ભતવારી ચાલી આવે છે. એ ભતવારી સોનખાઈ હતી: અપોર ટાણે સાંતી છૂટવાને સમયે સોનખાઈ નવા ધણીને ખેતર ભાત લઈ જાય છે. ધીરાં ધીરાં ડગલાં ભરે છે.

સામેથી પાવૈયાનું એક ટોળું તાળોટા વગાડતું ચાલ્યું આવે છે. એને દેખતાં જ સોનખાઈને વીતેલી વાત સાંભરી આવે. તરીને પોતે ટોળું વટાવી ગઈ. ત્યાં તે દીકું કે ટોળાની પાછળ આવેરોડ એક જુવાન ધોડીએ ચડીને ધીમે ધીમે ચાલ્યો આવે છે. ધણીના ખેતરને શેઠે છીંડી પાસે સોનખાઈ ઉભી રહી. અસ્વાર ઓરો આવતાં જ ઓળખાણો.

એ વીકમસી હતો. પાવૈયાના મઠમાં ખેસવા ગયેલો: સ્ત્રીનાં લુગડાં પહેરવાની માગણી કરેલી: પણ મઠના નિયમ મુજબ જ મહિના સુધી તે પુરૂષવેશે જ સાથે રહીને પોતાની ખોટની ખાત્રી કરાવવાની હતી. હજુ જ મહિના

નહોતા વીત્યા. વીક્રમસી પાવૈયાના સાથે માગણી માગવા નીકળ્યો છે. જોગ માંડ્યા હશે તે ગામે જ એનું આવવું થયું છે.

એ જણાંએ સામસામાં એળા વીક્રમસીએ પણ વૈડી રોકી. એય નીચી નજરે ઉભાં થઈ. સોનખાઇની આંખો- માંથી આંસુ ચાલવા લાગ્યાં. અતે હોડ ઉઘડ્યા:

“આમ કરવું તું?”

“તું સુખી છો?” વીક્રમસીથી વધુ કાંઈ ન બોલાયું.

“હું તો સુખી જ હતી. છતાં તું કામે મને રાખાવી?”

“તારે તું તારો ભવ બગાડું?”

“બગાડવામાં હવે શી ખાટી રહી, આયર?”

આંસુભરી આંખે એય જણાં ઉભાં છે. ખેતરને સામે શેઠે લખમશી સાંતી હાંકતો હતો તે સાંતી ઉભું રાખીને આ બધું જોઈ રહ્યો છે. પોતાની આંખે અબળપયા જણ સાથે ઉભેલી ભાણીને એની મોટી આંખોમાં ઝેર આવે છે.

વીક્રમસીએ પૂછ્યું “ભાત જા છે? તારું ખેતર ક્યાં છે?”

“આ જ માડું ખેતર.”

“સાંતી હાંકે છે એ જ તારો ધણી?”

“હા, હવે તો એમ જ ને!”

“જે, તારો ધણી આંહી જોઈ રહ્યો છે. ઇખીનશે. તું હવે જા.”

“જાપશ તો ખરી જ ને! કહેવું હોય તે ભલે કહે, પણ આયર....! આયર! તમે બહુ બગાડ્યું! સુખે સાથે રહીને પ્રભુભજન કરત! પણ તમે મારો માજો વીંખ્યો. તું કહું?”

એધાર આંસુ ચાલી નીકળ્યાં છે. વેણુ વેણુ ગળું રૂંધાયું છે. વીક્રમસીએ જવાબ વાળ્યો:

“હવે તો થાવાનું થઈ ગયું. વિસરવું.”

“હા, સાચું, વિચારવું! ખીલું શું?”

આધે આધે પાવૈયાને પ્રેડું ઉભું રહીને વીકમસીની વાટ લુવે છે. ખેતરને શેઢેયા લગમગમી લુવે છે.

“લે હવે રામ રામ.”

સોનખાઇ ને કાંઈ ગઈ ઘોડીની લગામ ઝાલી લીધી ઓશીયાળી બનીને બોલી:

“મારું એક વેણુ રાખે. એક ટંક મારા હાથનું જમીને બાવ. એટલેથી મને શાંતિ વળશે. વધુ નાહ રોકું.”

“અરેરે! ગાંડી થઈ ગઈ?” તારે ધરે જમવા આવું, એ તારા વરને કાંઈ ખોસાય? ને વળી આ પાવૈયા પણ ન રોકાય તો મારે એની હારે ચાલી નીકળવું જ પ્રડે. માટે મેલી દે.

“ના ના, ગમે તેમ થાય, મારું આટલું વેણુ તો રાખે. ફરી-મારે ક્યાં કહેવા આવવું છે?”

“ઠીક, પણ તારો ધણી કહેશે તો જ મારાથી રોકાવાશે.”

એટલું કહીને એણે ઘોડી હાંકી. નિસોસો નાખીને સોનખાઇ ખેતરમાં ચાલી. વીકમસી સાંતી છોડીને રોટલા ખાવા ખેઠો. કાચવાઈને એણે પૂછ્યું “કાની સાથે વાત કરતીંતી? કેમ રોઈ છો?”

છ મહિનાથી રૂંધી રાખેલું અંતર આજ સોનખાઇએ ઉઘાડી નાખ્યું. કાંઈ ખીક ન રાખી: વીકમસી પોતાનો આગલો ધરખાજો છે: પોતાનું હેત દણુ ય એના ઉપર એવું ને એવું છે: પોતાને એનાથી ભૂલું પડવું જ નહોતું: પોતાને સત્તી મેલીને છાનોમાનો ચાલ્યો ગયો હતો: એચીંતો આજ આંહી મળી ગયો: અને પોતે એને આજનો દિવસ પોતાને ઘેરે રોકાવાના કાલાવાલા કરતી હતી: છ મહિનાથી પોતે, નવા ધણી સાથે શરીરનો સંબંધ ન રાખવાનાં વત લીધેલાં તે પણ એ જૂની માયાના માન સાથે જ છે: એ બંધું જ બોલી નાખ્યું. બોલતી ગઈ તે વેણુ વેણુ એની મુખમુદ્રા ઉપર લખાતું ગયું.

લખમશી આ સ્ત્રીની સામે તાકી રહ્યો. ઉંડા વિચારમાં પડી ગયો. જાણે નીતરતે નીરે ન્હાઈ ઘ્રાઈને બહાર નીકળ્યો હોય એવું નિર્મળ એતું મ્હોં બની ગયું. એક પણ ડરડી રેખા ન રહી.

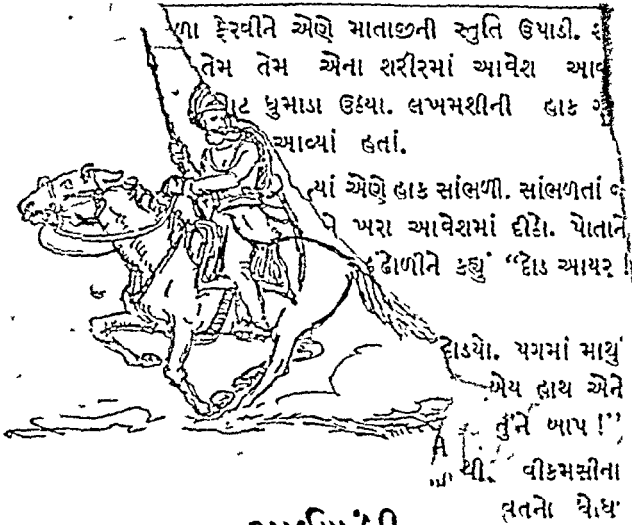
સાંતી જોડવાતું બંધ રાખીને લખમશી સોનબાઈની સાથે ગામમાં આવ્યો. સામે ચોરામાં ના પાવૈયાતું એણું બપોરા કરવા ઉતરેલું હતું. વીકમસી પણ ત્યાં એકો હતો. એણે આ બેય જણાંને આવતાં જોયાં. એના મનમાં કાળ પડી કે હમણાં લખમશી આવીને કશ્ચે આદરશે. ત્યાં તો ઉઘટું જ લખમશીએ મુંવાળે અવાજે કહ્યું કે “કળીએ આવશે ?”

વીકમસીને વ્હેમ પડ્યો. ધેર લઈ જઈને ક્ષાય કળેત કરશે તો ? પણ ના ન પડાઈ. એકવાર સોનબાઈને મળવાતું મન થયું. મુખીની રજા લઈને જોજો ચાલ્યો. ઘોડીને લખમસીએ દોરી લીધી.

ખીક હતી તે ટળી ગઈ. લખમશીનાં આદરમાન ખીજે ક્ષાય નહોતા દીઠાં. કાકે કાકે રાંધેલું મીઠું ધાન લખમસીએ પરોણાને તાણખેંચ કરીને ખવરાવ્યું; ઢોલીઆ ને ધડી ઢાળીને મહેમાનને બપોરની નીંદર કરાવી. અને ધીરેધીરે વીકમસીના મનની રજેરજ વાત એણે જાણી લીધી. વાતોમાં ને વાતોમાં સાંજ નમી ગઈ.

લખમશીમાં ખેડૂનતું હૈયું હતું; ઝાડવાં ઉપર ચક્રાંની અને વગડામાં હરણાંની હેતપ્રીત એણે દીડી હતી. પોતાના પહેલી વારના પરણેતરની વાત પણ એને સાંભરતી હતી; અને આંહી એણે આ બે જણાંને ઝૂરી મરતાં જોયાં. એ બીતરમાં બીંજાઈ ગયો. પોતે સોનબાઈ વેરે પરણ્યો છે એ વાત જ સૂલી ગયો. એનાથી આ વેદના દેખી જાતી નહોતી.

દિવસ આઠમ્યો એટલે પોતે ઉઠ્યો. કળીમાં એક કાળી દેરી હતી તે ઉઘાડીને ધૂપ કર્યો. માતાજીની માળા ફેરવવા એકો. પોતે માનાનો લગન હતો. લુલો પણ હતો. રોજેરોજ સંધ્યા ટાણે માતાને ચોરડે આવીને પોતે જાપ કરતો.

લાઈબ'ધી

બહોળા ધાસ પાણીએ છવ ઠાતી બાબરીઆવાડમાં હેમાળ
નામનું નાનું ગામકું હતું. માત્રો વરૂ ગામનો ગરાસીએ
દતો. માત્રા વરૂને આંગણે એક સો ભેંસો દૂઝતી હતી. એક દિશાએ
દગિયાનો ડિનારો ને ખીછ દિશાએ ગિરના કુંગરા: વચ્ચે મીઠાં
પાણીવાળું હેમાળ ગામકું: લાઈબ'ધીના બૂખ્યો માલધારી માત્રો
વરૂ રોજરોજ મહેમાન લાળીને લારી પોરસાય છે. એક ગ્રામ્ય
એકલો રાટલા ખાતો નથી.

એક દિવસ પ્રભાતે ડેલીની ચોપાટમાં ખેસાન માત્રો વરૂ
દાતણુ ડરે છે. રોજના રીવાજ પ્રમાણે ખાસદાર ગઢમાંથી બે
ઘોડીઓને માલીક ડરીને ડેલીમાં દોરી લાવેલ છે, એટલે માત્રો
વરૂ ઘોડીઓના અગોઅંગ ઉપર દાય ફેરવી પોતાનાં ખારો
પશુઓની રેશમી રૂંવાટી ઉપર ડયાંચે યથ તો મધી રલી ગયો
ને, એની તપાસ કરી રલા છે. મૂગલીઓ નેની ભેય માળુડીઓ
ડેલીમાં હમન્ની ખુદે છે.

વીકમની ઉપર
અને ભોલ્યો:

રોણાએ આવીને માત્રાભાઈને
મા રામરામ કરીને મહેમાનને

“લખમણી કાઠી! તમારા ઉપકારને ખરેખરે આપો અને વેંત વા પહોળું કપાળ
ધેર મારા ભેગા આવો તો મારી પળ ઝળકે છે. વળી કસુબાનું ટાણું
લખમણીએ મહેમાનને તો એક તોલો અરીણ
કેવાર કરી મારાક માત્રા સમજી ગયો કે આવા જીવ્જર બંધાણ-
સમાતો નથી. કોઈ મોટા દરજ્જામાંથી બેઠાલ બની ગયેલા
આવે છે. હોવો. જોઈએ.

આવે છે. સાચી હતી. પરોણા કચ્છમાંથી આવતો હતો. કેવો
વીકમના દેશ?

રાજ્ય થયું. લલ ઘોડા કાઠી લલા, પેનીલક પેરવેશ
પોતાના કાઠી રાજ જાદુ વંસરા, વે હોલરીઓ દેશ.

વેરે આજે ન્યાં રૂડા ઘોડા નીપજે છે: જોરાવર કાઠી પાકે છે: પગની
પેની સુધી ઢળકીને દેહની મરજાદ સાચવનારા પોશાક ન્યાં પહે-
રાય છે: અને ન્યાં જદુવંશી જડેજાકુળનાં રાજપાટ છે: એવા
હોલરીયા દેશમાં એનું વતન હતું. ખાર ગામના ભાયાતી તાલુકા
નળીઆ-કોઠારાનો એ તાલુકદાર હતો. પણ કચ્છ-ભોપાળ રાવ
પ્રાગમસજના કાનમાં કોઈ ખટપટીઆએ ઝેર ફુંક્યું. રાવે
ભરાયલા રાવે અત્યાય કરીને આ જલમસંગનું પરગણું અચ્ચકી
લીધું. હઠાજો રજપૂત રાવની લાચારી કરવા ન ગયો. ગામ છોડીને
આલી નીકળ્યો. સંગાંવહાલાંમાં ઘણા માસ ભટક્યો. આખરે
ચેસે ટકે ધસાઈ ગયો. બિખારી બનીને ભમતો ભમતો સોરઠમાં
હાંચ્યો. પોતાની કથની કહેવાની એને ટેવ નથી. કોઈની દયા
એ આગતો નથી. કોઈની આશીયાળ કરેલી નથી. અજોલ બનીને
આજ માત્રા વરને આટલે બેઠો છે.

માત્રા વરુએ એનો તિરસ્કાર ન કર્યો; એને પૂછપરછ પણ
ન કરી. કારણ કે દુઃખીઆને શરમાવવા જેવું થાય. માનપાનથી

જલમસંગને રાખ્યો; હજમત કરાવી; ખુબ નવરાવ્યો ધોવ-
રાવ્યો; જે જોડ નવાં લુગડાં કરાવી આપ્યાં અને પોતાની સાથેજ
એસાડીને જમાડતા. જલમસંગ પણ કાંઈ ખોલતો નથી. ખુબ-
મુદ્રા પર ઉચાટ છવાણો છે; હૃદયની અંદર નળીઆ કોઠારા
સાંભર્યા કરે છે. અને

નીંદર નાવે ત્રણ જણાં, કો' સખિ! કીયાં?

પ્રીતવહોયાં, ખહુરહ્યાં, ખટકે વેરે હીયાં?

[હે સખિ! કહે તો ખરી? ક્યાં ત્રણ જણાંને નિદ્રા ન આવે?—
પ્રીતિના પાત્રથી જે વિહોડાયાં હોય, જેના ઉપર મોટાં કરવું (કેળું)
હોય, અને જેના હૈયામાં વેર ખટકતાં હોય; એ ત્રણને નિદ્રા ન આને.]

એ ન્યાયે પણ જલમસંગ અખંડ ઉગરે રાતો વીતારે છે.

આવી રીતે પંદર દિવસ વીત્યા. પછી તો જલમસંગને
શરમ આવી. એણે રજા માગી.

માત્રા વરૂએ કહ્યું કે “લાઇ, આંહી દુધધરે જાર વાજ-
રીતો રોટલો દોધો છે. તેમે ભારે નહ પડો.”

જલમસંગની આંખોમાં જળજળીઆં આવી ગયાં. એ
ન રોકાયો, આલી નીકળ્યો. માત્રા વરૂએ એને પા શેર અડીણ,
દસ રૂપિયા તથા એક જોડ લુગડાં સાથે બંધાવ્યાં.

ચાલતો ચાલતો જલમસંગ નાગેશરી ગામને પાદરે
આવ્યો. થાકી લોથ પોથ થઈ એક ઝોટાં પર સૂતો સૂતો એ
વિચારે ચડ્યો : આમ ક્યાં સુધી હું રખડીશ? ક્ષત્રિ છું; મારે
માથે અધમ ગુજર્યો છે. આમ ટાંટીઆં ઘસડીને મરૂં તેના કરતાં
ખહારવટું ખેડીને કાં ન પ્રાણ આપું? સદ્ગતિ તો થશે! અને
કદાચ ત્રણ પાધરો હશે તો ગયેલો ગરોસ ઘેર કરીશ. પણ બહાન-
રવટું કરવું કેવી રીતે! મારી પાસ તરવાર તો છે; પણ ધોડું
ક્યાં? હા! યાદ આવ્યું! હેમાળે, માત્રા વરૂની ધોડહા-
રમાં. આપશે? આપે નહિ! ત્યારે? ખીલું શું! ખા...ત...ર!
અરર! જેનું આધું એનું જ ખોદવું? પાપનો પાર રહેશે!

કાંઈ વાંધો નહિ. પાછળથી એકને સડે દસ ઘોડાં દહશ. વ્યાંસુડે એના પગ ઘોષાંશ. મારા પેટમાં ફૂડ નથી. પ્રભુ સાક્ષી છે !

મનસુએ થઈ ચૂક્યો. જે દસ રૂપિયાની ખરચી માત્રાએ દીધી છે તેમાંથી જ એક કોઠાળી અને એક પાવડો લીધાં. લઈને હેમાળને રસ્તે ચાલી નીકળ્યો. બીજી રાત પડી; મધરાત થઈ; જલમસંગ માત્રા વરૂના દરખારગઢની પછીતે (ભોંતે), ત્યાં બે માણુકી બંધાની, ત્યાં જ ખાતર દેવા લાગ્યો. ગઢમાં તો બધાં ય ધસધસાટ ઉંધતાં હતાં. કોઠાળીના ધા કરી કરીને એ ચોરે પછી-તની અંદરથી ઘોડું નીકળી શકે તેટલું મોઢું બાકી રાખ્યું.

રાતનો ત્રીજો પહોર થયો ત્યાં માત્રો વરૂ જાગ્યો. પોતે મોટો માલધારી હતો. ગીરના ગરાશીઆઓ, એટલે સેંટડો ગાયો બેંસો રાખનારા : એ જ એનો સાચો ગરાસ : માત્રા વરૂએ માણુસોને ઉઠાડ્યાં. પસર ચારવા ઢોર છોડ્યાં. ગીરમાં અસલ એવો રિવાજ હતો કે માલધારી ધણી પોતે પણ માણુસોને લઈને પસર ચારવા જાય. એ રીતે માત્રો વરૂ પણ ઢોરને હાંકીને સીમમાં ચાલ્યો ગયો.

જલમસંગે જોયું કે ઠીક લાગ ચાલ્યો. પણ આવણુ માસની મેઘલી રાતઃ માથે ખુબ વરસાદ પડેલોઃ પવનના સુસવાટા પણ નીકળેલ : બંધાણી આદમી : જર્જરિત શરીરઃ તેમાં જે વળી ખોદવાની મહેનત પડેલીઃ એટલે ટાઢ ચડી ગઈ. આખો દેહ થર થર કમ્પેછે. અંગ બધાં કમ્પન્નમાં રહી શકે તેમ નહોતું. ડાબલીમાંથી અક્ષીણ કાઢીને ઘોડું લીધું. પણ એમ અક્ષીણતું અમલ કેમ ચડે? ઉપર ચલમ તો પીવી જોઈએ. ચલમ ગળવામાંથી કાઢતાં અંધારાની અંદર જતા હાથમાંથી ધુળમાં પડી ને દટાઈ ગઈ. મરણીયો ચોર દરખારગઢમાં દાખલ થયો. સામે માત્રા વરૂએ તાજે જ પીધેત્રો હોકો પડેલો જોયો. હોકો લઈને પીધો. તો જે શરદી ન ઉતરી. શરદી ઉતર્યાં વિના શી રીતે ઘોડી પર ચડીને ચાલી શકાય ? બહુ સુંઝવણુ થઈ પડી. શું કરવું ?

ઔરડામાં નજર ફેરવી: રણનો તરસ્યો મુસાફર જેમ મીઠા પાણીની તળાવડી દેખે, તેમ ઔરડામાં ઉંચે ઢાલીએ સુવાળી રેશમી તળાઈ અને હુંકાળાં ઓઢણુ દીકાં. ખેહોશ દેહ ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો કાંઈ સમજ્યા વિના ઢાલીએ ધસ્યો. પંથુ ઢૂકડો જતાં જ થંબ્યો. જાણે આંચકો વાગ્યો. ઢાલીએ કાંઈક સતું છે.

જખખર કાયા : નમણું ધઉંવરણું મોઢું : થોડે થોડે ધરણે સોલતાં નાક કાન ને લાંબી ડોક : ખેંચાએલાં ભમરની કારેલી કમાન નીચે પોઢતી પોપચે ઢાંકી ખે આંખો : કેવાં અનોધાં તેજ એ આંખડીઓમાં ભર્યાં હશે: એ બાબરીયાણી પોઢેલી હતી.: કુંગરામાં ભમનારી, શુરવીરની સતી ધરનાર હતી: નિર્દોષ, ભરપૂર ને ભયંકર ! કૃણીધરના માથા ઉપર મઢેલા મણિ જેવી.

પણ જલમસંગની આંખે અંધારાં હૂતાં. રજપૂતની નજર પારકાં રૂપ નિરખવાનું નહોતી શીખી. આ વાતનું એને ઓસાણુ જ નહોતું. એતું ધ્યાન તો એ પોઢનારી ઉપરથી ઉતરીને ખાલી પડેલા પડખા ઉપર મંગાણું છે.

એના મનમાં થાય છે: મારી કાયા થીજ ગઈ છે. બનાવડી ગરમી હવે કાર કરતી નથી. જીવવું હોય તો જીવતા માનવીની ગરમી જોશે. આંહી એક પડખું ખાલી છે. એ પડખામાં કાં ધણી હોય ને કાં છોકરું હોય. હે મધરાત ! હે વિશ્વંભર ! તમે સાખીઆ રે'જો. હું મારી મા સમજીને એની ગોઠ લઉં છું. એને ગરમાવે ડીલ શેકીને પાંચજ ધડીમાં પાછો ઉઠું છું. ઉઠીને ચાલી નીકળીશ.

પેધારીમાં માત્રા વરતું પડખું ખાલી હતું. બાબરીઆણી ત્રીજા પહોરની મીઠી નીંદરમાં ઘેરુાઈ ગઈ છે. હૈયાના ધબકારા: છાતીમાં ચાલતી શ્વાસ-ધમણુ: અને નસ્કોરનો. ધીરી બંસી જેવો સૂર : એ સિવાય બધું ય શાંત હતું. જગી જશે એવો ભય નહોતો. નિર્દોષ નીંદર એમ ન ઉડે.

વચ્ચે ખુલ્લો તલવાર મૂકીને જલમસંગે શરીર ઢાલ્યું. સામેના શરીરમાંથી હુક આવવા લાગી. હમણાં ઊઠી જઈ

એમ જલમસંગના મનમાં થતું હતું; ત્યાં તો બંધાણીની આંખ ખીંડાઈ ગઈ. એટલો યાદ, એટલી શરદી, તેમ ખીંછ બાલુ રેશમી તળાઈને તારીના અંગની ચીઠી ઢુંક! નિર્દોષ બંધાણી ધસધસાટ ઉઠી ગયો. પહોર પછી પહોર વીતવા લાગ્યા.

બ્રહ્માત થયું, ત્યાં પસર ચારીને માત્રો વરૂ પાછો આવ્યો. એરડામાં પગ મૂકે ત્યાં તો પલંગ પર નજર પડી. બાબરીઓ ચંબી ગયો. હાથ તલવારની મૂઠ પર પડ્યો. નજરે જોયા પછી ખીંછ શી વાર હોય? બંનેના કટકા કરવા એણે ઝગડું લયું. પણ પાસે જઈને જ્યાં સુતેલા પુરૂપતું મોઢું જુએ, ત્યાં એની અન્યથાનો પાર ન રહ્યો. આ જૂએ મરતો, મસાણના મૂત જોવો આદમી : પંદર દિવસ સુધી મારે આશરે પડેલો મારી સ્ત્રી સાથે એને પલવાર વાત કરવાનો પણ વખત નથી મળ્યો : આવા ઉપર આ બાબરીઆણી મોઢે? આ અસ્ત્રી, જેણે જીવતરમાં પુરૂપની કદિ હાંસી પણ નથી કરી—એવી સતીની આંખ બદલે? તે પણ આ મુઠાની ઉપર? અને આ સ્ત્રીપુરૂપ વચ્ચે તલવાર શાની? કાંઈક ભેદ છે! મારીશ-પણ એક વાર ખુલાસાનો સમય આપીશ.

પગનો અંગુઠો ઝાલીને જરા દબાવ્યો, ત્યાં તો સંચાવાળી કોઈ પૂતળી ખડી થાય તેમ બાબરીઆણી બેઠી થઈ ગઈ. રૂપાળી કંકુવરણી આંખે માત્રાનું વિકરાળ મ્હોં જોઈ રહી.

“આ કોણ?” માત્રાએ આંગળી ચીંધાડી.

પડખામાં સુતેલા પુરૂપની સામે સ્ત્રી નિહાળી રહી. શું બોલે? પલંગ પરથી નીચે કુદી; એટલું જ બોલી શકી કે “હું કાંઈ નથી જાણતી.”

“ઠીક; જા, જલદી શિરામણ તૈયાર કર.”

સ્ત્રી શિરામણ કરવા ગઈ અને માત્રા વરૂએ ખરલ લઈને પાંચ તોલા અક્ષીણ ઘોળવા માંડ્યું. આ તરફ કસુબો તૈયાર થયો; ખીંછ બાલુ શિરામણ પણ તૈયાર થયું; માત્રા વરૂએ મહેમાનને દેવાળીને જગાડ્યા. કહ્યું કે “ચાલો ભાઈ, કસુબો તૈયાર છે.”

મહેમાન જાગ્યો. આંખો ચોળીને જ્યાં નજર કરે ત્યાં રામ રમી ગયા ! પોતે માણકી પર ચડીને કચ્છમાં બહારવટું ખેડી રહ્યો છે, રાવની ફાળને ધમરોળે છે, રાવને મહેલે ચડે છે: એવું સ્વપ્નું ચાલતું હતું તે ભાંગી ગયું; ધાર સત્ય નજર સામું ખડું થયું. પછી તો જીવવાની આશા ક્યાં હતી? હમણાં ડોકું ધડથી નોખું થશે એજ ભણકારા મગજમાં ગાળવા લાગ્યા.

પણ એ ક્ષત્રિ હતો. જાણે કાંઈ એ બન્યું નથી એવી ધીરજથી ખેડો થયો. કોગળા ક્યાં મ્હોં ધોયું. ધોખા ભરી ભરીને માત્રો વર કસુખો આપવા લાગ્યા. મહેમાન પીવા લાગ્યા. એક બીજા એવી લ્હેરથી ખેડા કે જાણે રાતની બીના બનીજ નથી ! આગ્રહ કરી કરીને, સોગંદ આપી આપીને માત્રો વરએ કસુખો લેવરાવ્યો. પછી પેટ ભરીને શિરામણ કરાવ્યું. હાથ ધોવરાવીને હોકા પાયો. હોકા પીધા પછી મહેમાન બોલ્યા, “બસ માત્રો વર, હવે ચલાવો તલવાર; અધુરી મહેમાનગતી પૂરી કરો.”

તાજબુબ બનેલા વરએ કહ્યું: “રજપૂત ! સાચું કહી દે. શું થયું?”

“વિશ્વાસ પડશે?”

“નહિ પડે તો તલવાર ક્યાં આધી છે?”

“મોતની બહીક મને હવે ન હોય.”

“ત્યારે બોલો.”

જલમસંગે પહેલેથી છેલ્લે સુધી માંડીને બધી બીના કહી બતાવી. ઘોડકારમાં પાડેલું બાંકારું બતાવ્યું અને પોતાની જીવન-કથા પૂરેપૂરી કહી સંભળાવી. સાંભળીને માત્રો બોલ્યો:

“લાઇ ! બાપા ! આમ હતું તો એ વખતે ઘોડી માગી ક્યાં ન લીધી? હું માત્રો વર ! તમને ના પાડત ? એક ક્ષત્રિને ખાતર હજાર બે હજારની ઘોડી હું જાતી ન કરત ? અરે ઠાકાર, પંદર પંદર દિવસ સુધી મારી ઝોળખાણુ ન પડી?”

“અરે બાપ ! મારી દશા ફરી, એટલે જ મને કુમતિ સૂઝી.”

માત્રા વરૂએ માણુકી ઉપર નવો સામાન મંગલ્યો. એક ખડીઓ તૈયાર કરી તેમાં એક શેર અફીણ મૂકાવ્યું. રૂપીઆ એક સો રોકડા જલમસંગના હાથમાં આપ્યા. પછી ઘોડી છોડી, ડેલીએ જઇને બોલ્યા: “હ્યો જલમસંગ ઠાકોર ! આ માણુકી લઇ જાઓ ને ગરાસ ઘેર કરો.”

જલમસંગે હાથમાં લગામ તો લીધી, પણ એના મનમાં તો આ બધી મશ્કરી જ લાગતી હતી. એ ધારતો હતો કે થોડે આઘે જઇશ, એટલે આ ભર ડાયરા વચ્ચે મને પાછડીને ચીરી નાખશે.

માત્રા વરૂએ એક બાલુનું પાધકું પકડ્યું. મહેમાનને ઘોડી પર મડાવ્યા. મીઠા જીલના રામરામ કહ્યા. જોતજોતામાં તો જલમસંગે ઘોડી વાયુવેગે હેમાળનાં ઝાડવાં વટાવી ગઇ.

૨

૬ રજમાં જલમસંગ ઠાકોર માણુકી ઉપર ધુમી રહ્યા છે. કચ્છના તમામ ભાયાતો અંદરખાનેથી એની મદદે માણુસો અને નાણાં આપી રહ્યા છે. ભાયાતોને ભણુકારા વાગી ગયા હતા કે આજ જલમસંગનો ગરાસ ઝૂંટાયો, એમ કાલે આપણો પણ ઝૂંટાશે. નળીઆ કોઠારાની વલેમાં સદુએ પોતાની આવતી કાલના પડખલા દેખ્યા. જલમસંગ સહુના સામટા બળે ઝૂંઝવા લાગ્યો.

રાવતી ફેજ આવા આખા ભાયાતમંડળના સામટા જીજ્ઞાસુ સામે ક્યાં સુધી ટકે ? રાવ થાક્યો. ચેતી ગયો. જલમસંગનું મનામણું ક્યું. પરગણું પાણું સોંપ્યું, એટલું જ નહિ પણ એ અન્યાયનાં તમામ વરસોની તુકશાની સોત ભરી આપી.

કાઠીઆવાડમાં કોઈ ચારણ જાતો હોય, કોઈ મુસાફર જાતો હોય, ગમે તે જાતો હોય, તે તમામની સાથે જલમસંગ પોતાના જીવનદાતાને સંદેશો મોકલાવ્યા જ કરે કે “ ભાઈને કહેજો, એક આંટો આંહી આવી જાય. ” એવા અનેક જણા જાતને માત્રા વરને સંદેશો આપે. પણ વિના નિમિત્તે એવા ધંધાર્થી આદમીથી લાખે ગામતરે શી રીતે નીકળાય ? જલમસંગના સુખી દિવસ પાછા વળેલા સાંભળીને માત્રો વર પોતાના મનમાં બહુ જ ઉંડો આનંદ પામતો.

સંવત ૧૮૮૫નો ભયંકર દુકાળ ચારે દિશામાં પડ્યો. કાઠીઆવાડમાં કારમી ભૂખ ફેલાઈ ગઈ. માત્રા વર જેવા માલધારીનો આધાર તો કેવળ મે પાણી ઉપર જ હોય. એટલે દુકાળે એનાં ઢોરનો કચ્ચરધાણ વાળ્યો. એતું ગામ ઉજ્જડ થયું. એવાના ધરમાં નાણું બહુ ન હોય. હતું એટલું ઢોરને ખવરાવી દીધું. એને ઉંબરે ભૂખમરો આવી ઉભો. સ્ત્રીપુરૂપને-અન્નેને ત્રણ ત્રણ તો લાંબણો થઈ. માત્રો વર ક્યાં જાય ?

ચતુર સ્ત્રીએ સંભારી આપ્યું કે “ કચ્ચ જાયેં, જૂલમસંગભાઈ જરૂર આશરો દેશે. ”

માત્રાને એમ પારકે આશરે જવું વસતું તો લાગ્યું; પણ પોતાના મિત્રતું પારખું કરવાતું યે મન થયું. એય ચાલી નીકળ્યાં. બાઈના માથા ઉપર ફક્ત એક સુડો-કોડી જડેલો રૂડો સુડો-અને એમાં થોડાક ગાભા: એજ એની ધરવખરી હતી.

જોડીઆ બંદરે ઉતરીને ધણીધણીઆણી નળીઆ કોઠારાને માર્ગે ચડ્યાં. પાદર પહોંચ્યાં. પાદરમાં એક તળાવડી હતી. માત્રા વરએ બાઈને કહ્યું: “ તું આંહી બેસજે. હું ત્યાં જાઉં, એતું મન કેવુંકે છે તે જોઉં. આદરમાન જોઈશ તો તને તેડી જાઈશ; નહિ તો એય જણાં બીજે ક્યાંકક ચાલી નીકળશું. ”

બાઈનીઆણી તળાવડીની અંદર કરમડીના ટુંવાની ઝોથે બેઠી. માત્રો વર ગામમાં ગયા. બજારની સામે જ દરબા-

રગદ હતો. ડેલીએ બેઠાં બેઠાં જલમસંગે મહેમાનને આવતો જોયો. પોતાના મિત્રની અણસાર આવી; પણ મનમાં થયું કે “અરે ! માત્રા વરની કાંઈ આવી દાલત હોય ?” વળી વિચાર આવ્યો કે “કેમ ન હોય ? હું ખાર ગામનો કણી હતો તો એ બેલાલ બની ગયેલો, ત્યારે આ તો માલધારી છે. એને પાયમાલ થતાં શી વાર ?” ત્યાં તો મહેમાન નજીક આવ્યો. બરાબર ઝોળખાણો. ડેલીમાંથી સામી દોટ કાઢીને જલમસંગે મિત્રને બથમાં લીધા. માણસો ચકિત થઈ ગયા. પછી સૌએ ઝોળખાણુ પડાવી. પછી પૂછ્યું,

“પણ મારાં બ્લેન ક્યાં ?”

“પાદર તળાવડીને કાંઠે બેઠેલ છે.”

“અરર ! ત્યાં બેસાડી રાખ્યાં ?” જલમસંગની પાસે પોતાનો ચાર વરસનો કુવર ગણુલા રમતો હતો. તેને પોતે હરખના આવેશમાં કહી દીધું : “જા બેટા, તારી માને કહે કે રથ જોડીને બધાં ગાતાં ગાતાં પાદર જાય ને પુછને તળાવડીની પાળેથી તેડી લાવે.”

‘પુછ’ એવું નામ સાંભળીને ગણુલાએ દોટ મૂકી.

પુછ ! અને તે તળાવની પાળે ! ઝોહો ! કેવી હશે એ પુછ ! અહમ્મત પુછ ! હું પરબારો જ જાઉં ! એકસો જઈને પુછને તેડી લાવું ! માઆપ પાસે જશ ખાટું ! એવા અણુબેલ ભાવ એના નાના હેમામાં ફૂદી રહ્યા. દરબારગઢની અંદર ન જતાં એ તો પાદર તરફ જ દોડ્યો. લોકોની લક્ષ્મીને ગણુકારી નહિ. તળાવડીને કાંઠે આવ્યો. તળાવની અંદર, કરમડીના હુવાને ઊંચે બાબરીઆણી બેઠેલાં છે. બાળકે પોતાની કાત્રી કાત્રી સધુર વાણીમાં પૂછ્યું કે “આંધ માલી પુછ થેને ?”

“હા, આવ બેટા ! હું જ તારી પુછ છું. આવ મારા ઝોળામાં.”

આતૂર બાળક તળાવડીમાં ઉતર્યો. બાબરીઆણીએ એને ખોળામાં બેસાડ્યો. છોકરો ડાહ્યો ડમરો થઇને ચૂપચાપ બેઠો. પુછના મ્હેં સામે બેઠ જ રહ્યો. એના શરીર પર હેમના દાગીના હતા.

બાબરીઆણીને કેવી મતિ સુંઝી ! ચોપાસ નજર નાખીને બેથું તો કાંઈ ન મળે. ઝડપથી બાળકની ડોક એણે પોતાના બબરમાન પંજમાં દાખી દીધી. એક તીણો અવાજ સંભળાણે, એને સુકોમળ બાળકનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો.

બાબરીઆણીએ એના અંગ પરથી તમામ દાગીના ઉતારી સુંડામાં મૂક્યા. મુઠ્ઠાને દુખાની અંદર ઉંડે ધાલી દીધું. ઉપર ધુળ વાળી દીધી.

પછી પોતે સુંડો લઇને તળાવની પાળે આવી બેઠી.

બાબરીઆણી ! તું હજી મા નહોતી થઇ, ખરું ?

થોડી વારમાં તો રણવાસમાંથી રથ આવીને ઉભો રહ્યો. બલમસંગનાં ઠકરાણી નીચે ઉતર્યાં, એક ખીજાં મળ્યાં એને બહેનને રથમાં બેસાડી ગામમાં લઇ ગયાં.

બહેન બનેવો તો હવે આંહી લાંબો વખત રહેવાનાં, એમ સમજીને એક બદામચી મેડી મહેમાનને માટે કાઢી આપી. સુંડો લઇને કાઠીઆણી પોતાની મેડી પર ચડી ગઇ. પોતે ક્યાંય સુંડો અળગો કરતી નથી.

જમવાનો વખત થયો, ગાદલી નખાણી, થાળી પિરસાણી, પંગત બેસી ગઇ; પણ બલમસંગને તો રોજ ગયું સાથે સાથે બેસાડીને રોટલા જમવાનો નિયમ હતો. એને ગંધુ સાંભર્યો. એણે પૂછ્યું,

“એલા ગયું કેમ નથી દેખાતો ?”

ગઢમાં ચારે બાજુ તપાસ થઇ. પણ ગયુલા ન મળે. ઠાકોર કહે કે “મેં ગઢમાં મોકલેલો.” રાણી કહે-કે “ગયું અંદર આવ્યો જ નથી.” મળુને અંજે દાગીના હતા. એટલે ઠાકોરને

ગામના કોળીઓ ઉપર એમ આવ્યો. બધાને બોલાવીને ધમકાવવાં લાગ્યા—મારવા લાગ્યા; પણ કોઈ ન માને. કોઈને ખબર નહોતી. વાવડ મળ્યા કે “લાઇ તો દોડીને પાદર તરફ જતા હતા.” માત્રો વરૂ પણ ઉચાટ કરવા લાગ્યો. પોતાની સ્ત્રીને પૂછવા ગયા કે એવો તો પાદરમાં ક્યાંય લાઇને લાગ્યો નથીને !

સ્ત્રીએ બંધી વાન કહી, દાગીના બતાવ્યા. સાંભળીને માત્રો વરૂ પત્થરતું પૂતળું બની ગયો !

“ તે—તે આ ગજબ કર્યો ? ”

“ મેં જાણ્યું કે કોઈ વેપારીનો છોકરો હશે. મનમાં થયું કે આંહી લાઇ આદરમાન નહિ આપે તો કાલે ક્યાં જઈને ખાશું ? હું અસ્ત્રી જાત : સુદ્ધિ બગડી ! ડોક મરડીને મુઠ્ઠું તળાવડીની અંદર કરમડીના ટુવામાં દાટ્યું છે ! ”

પહેડીમાં દાગીનાની પોટલી બાંધી, બગલમાં છૂપાવી, માત્રો વરૂ કાળું ધબ મ્હોં લઇને મિત્ર પાસે આવ્યો. એકંતે બોલાવી કહ્યું : “ શા માટે નિર્દોષને પીટા છો ? આ રહ્યાં અપરાધી ! ” એમ કહીને દાગીના બતાવ્યા, બંધી હકીકત કહી.

જલમસંગના મ્હોં પરની એક રેખા પણ ન બદલી. એ બોલ્યા : “ માત્રાલાઇ ! ચૂપજ રહેજો. લાવો દાગીના મારી પાસે. ખબરદાર, જરાયે કંચવાશો નહિ. હું હમણાં આવું છું. ”

બગલમાં દાગીના અંતાડીને કોઈ ન દેખે તેવી રીતે જલમસંગ એકલા તળાવડીમાં પહોંચ્યા.

ટુવા પાછળ લપાઇને કુંવરતું મુઠ્ઠું કાઢ્યું. એકે એક દાગીનો ફરી પહેરાવી દીધો. મુઠ્ઠાને બગલમાં છૂપાવી છનામાના ગઢમાં આવ્યા. “ એલા, આંહી અગાશી ઉપર તો ગયું નથી ગયોને ? ” એમ બોલતા ઝપાટાભેર અગાશી પર ગયા, બાળકના મુઠ્ઠાને અગાશીની દિવાલ ઉપરથી ભર બબરમાં પડતું સૂક્યું.

અને ખૂમ પાડી : “ અરરર ! ગળખ થયો. ગગુ, પડી ગયો, ગગુ પડી ગયો. ”

પોતે નીચે ઉતર્યા, ગગુનું મુઠ્ઠું ખંખરમાંથી લોધવામાં આવ્યું. પછી ઠાંકારે સહુને કહ્યું :

“ હું ઉપર જોવા ગયો, ગગુ પારીમાં રમતો હતો. એ હાકલ કરી એટલે ગગુ ડરી ગયો, દોડ્યો, ડરથી પડી ગયો. ”

*

*

*

“ લાઇ ! તમારો ધોર અપરાધ કર્યો છે. હવે અર્મને રજા આપી. ”
 “ માત્રાલાઇ ! મારા જીવનદાતા ! કુંવર મર્યો એ બહુ મોટો અપરાધ ? તે દિવસ તમે ન ખચ્યાવ્યો હોત તો આ ક્યાંથી હોત એ કુંવર ? ને ક્યાંથી હોત આ માઠ મેડી ? ”

“ પણ જલજલા ! અમારાં પગલાં જાજારાં થયાં ! ” એમ બોલતાં માત્રા વરસું હેયું ભરાઇ આવ્યું.

“ માત્રા લાઇ ! આમ જીવો ! એક વરસ રહો, અને ખીજે ગગુ તમારા ખોળામાં રમતો ખતાવું. ગગુ તો ધણા મળશે ; પણ તમ સરખો લાઇ ખોઇ ખેસું, તો પછી ક્યાં જાતું ? ”

માત્રાલાઇના ને બહેનના મનનું સાંતવન થયું. બંને કંપીને ત્યાં રહેવા લાગ્યાં. આદર માનમાં લગારે ઉલુપ આવી નહિ. દીકરાના મરણની વાતનો તો જલમસંગે કંદિ એક ઉચ્ચાર પણ ન કર્યો. ગઢમાંથી એ વાત જ ખંધ કરાવી.

પાંચ વરસ વીતી ગયાં. કાકિયાવડમાં સારાં વરસ થયાનું સાંભળ્યું. માત્રા વરને જનમનોમ યાદ આવી. એણે હાથ જોડીને લાઇબંધની રજા માગી.

“ સાઇ ! આંહી રહો તો મારાં છ ગામ કાઠી આપું. ”

માત્રો વર માન્યો નહિ. પછી ઠાંકારે ગાયો આંખી, બેંસા-આખી, ઉંટ આખ્યા, કળશીના કળશી દાણા દીધા, સાથે બે ધોડી આખી,

પ્રકાશ રૂપિયા બંધાવ્યા. પોતે હેમાળ મુકવા આવ્યા ને ત્યાં ૭ મહિના રહ્યા. તેનું ગામ ફરી વસાવી દીધું. એવો મિત્રધર્મ મિત્રવૃત્તિ જલમસંગ પોતાને વનન પાછા વળ્યા.*

*આ ઘટના જૂદા જૂદા માસુરોના નામ પર ચડાવવામાં આવે છે. આમુરો કહે છે કે હેમાળ ગામમાં કોઈ માત્રો વરૂળ થયો નથી. ખીલ બાંધી આખામંડળની અંદર વસઈ ગામના વાધેર સૂરા માણેકને વિષે આજ વાર્તા પ્રચલિત છે.

ઘેલોશા

[જન્મ : સં. ૧૮૨૬ મૃત્યુ : સં. ૧૮૮૦

સો ૨૪માં એ સમે વોળદાન રેફડીઆની હાથે પ્રોધતી. વોળદાન રેફડીઆ કાઠી હતો. ગાયરીઆની મુખનો ઘણી હતો. વિદરાણ લૂંટારો હતો. ત્રણસે ત્રણસે વોળ લોકતો. એની મૂછે ત્રણ ત્રણ લીંબુ લટકતાં. વોળદાનને તે માટાં રાજથી શે ઝીલાતો નહિ.

એક દિવસ ગાયરીઆની ડેલીમાં એયરો મળ્યાં. કાણે રાત ને કાળી લૂંટનો કરનાર વોળદાનને એયની જન્મજટ ને નગરની લૂંટ કરીને ચાલ્યો આવે છે. લાલસુ રાવળ ગાયરો મોઢે હાલર ચધને વોળદાનને બિરદાવી રહ્યો છે કે...

“લલો ! લલો ! લલો વોળદાન ! વોળદાન, તેં તેં કાઠથી ન થાય તેવો કામો કર્યો. નગરની ઘોંચ લૂંટી. અરે

નમરહુંદી નારીયું કુંહું છું કરવાય વાઠ દીએ વોળદાનીયો, માઠ બળરો મૂય !

“રંગમતીને કઠિ વોળદાન ! તેં જે રાખે કાચ કર્યો, ને ટાલે આખા નગરની અસતરીયું નાતી દાતા કુંહીયું જેવી કળપાંત કરતી નાહી. અને વોળદાનીયા ! તેં જે મોઢે અગરે વધને

ઘેલાશા નામના વાણીઆની આવી ફળેતી સાંભળતો સાંભળતો વેળદાન હસે છે. દારના સીસામાંથી એક પછી એક પ્યાલીઓ ભરાતી આવે છે. પોતે પીવે છે. દાયરો રંગમાં છે. તેમાં આવેલો વટેમાર્ગુ ઉડીને અધારી રાતે ખાંધા વિના ચાલી નીકળ્યો. ઉપડતે પગે ખરવાળે પહોંચી ગયો.

ખીજ દિવસનું પ્રભાત પડ્યું અને ચાચરીઆના દાયરા વચ્ચે એક ખેપીએ આવી કાગળ દીધો. કાગળ વંચાણો. લખ્યું હતું કે

“ વેળદાન ! સાબદો રેજે, આજથી છ મહિને તારે સીમાડે ખડ વાહવા આવું છું. ”

વેળદાને સામે જવાખ લખ્યો : “ ઘેલાશા ! સાબદો રેજે ! આજથી ત્રણ મહિનામાં તને ઠાર મારું છું. ”

૨

ખાચનું નામ માધાશા : માતું નામ લીલખાઇ : અસલ વતની મૂળીના : ત્યાંથી માધાશા લીંબડી આવી વસ્યા : રાજના કામદાર. નીમાણા : એમ કરતાં લીંબડી ઠાકોરે પોતાનાં બાર ગામ ખરવાળા પંથકનાં હતાં તેને વહીવટ કરવા માધાશાને ખરવાળે મોકલ્યા.

આ ખરવાળું ગામ અસલમાં નાતું ગામંકું હતું. ખોટાદથી આઠ ગાઉ ઉપર લાંલને કાંઠે એ ગામનાં તોરણ બાંધીને માલધારી ચારણો રહેતા ને માલ ચારતા. એકવાર દુકાળ પડ્યો. ચારણો પાડોશના કાઠીઓને ગામની રક્ષા લખાવી માલ સાથે માળવા પંથકમાં ઉતરી ગયા. વળતી સાલ સોરઠમાં મે સારો થયો સાંભળીને ચારણો માલ હાંડી પાછા વળ્યા. આવીને જુવે ત્યાં પાડોશી કાઠીઓએ ગામ પચાવી પાડેલું. ઝાંપામાં એને દાખલ થવા જ દીધા નહિ. ચારણોએ ધણા કાલાવાલા કર્યા, ધા નાખી,

પણ કાઠી માન્યા નહિ. છેવટે એ ગામેતી ચારણની સ્ત્રી, દીકરા, અને દીકરા-વહુ, ત્રણેએ ત્યાં ત્રણું કરીને જાંપે લોહી છાંટયાં. છુવ કાઠી દીધા. (ત્રણેના પાળીઆ આજે પણ બરવાળાના દરબારગઢમાં મોજૂદ છે.)

વાંસેથી કાઠીઓ ધસાઇ ગયા, ગામ હીંબડીને માંડી આપ્યું. એ કાઠીનો વંશ અત્યારે ખોટાદ પાસે નાગલપરમાં છુવે છે.

એ બરવાળું માધાશાના હાથમાં આવ્યું, એટલે સંવત ૧૮૩૫ માં એણે અંદરનો ગઢ બંધાવ્યો. તે વખતે તો ગામ નાનું હતું. ગઢમાં જ સમાઇ ગયું. અટાણે ત્યાં બગ્ગર છે ત્યાં તો નદીનું બેન હતું. એ બેનની એંધાણી તરીકે ખીજડા તે ખજૂરી અત્યારે ઉભાં છે.

આ માધાશાને ઘેર ઘેલોશા પાક્યો. જેની છીપ હતી તેવું જ મોતી નીવડ્યું. વાણીએ સમશેર બાંધી. પટા શીખ્યો. લાલો ઉપાડ્યો. બેટમાં કટાર જામ્યા અને પીંદ પર હાલ બાંધ્યાં. આસપાસના કાળજાળ કાઠીઓમાંથી કુંકને ધરતી સાથે જડી દીધા. વસ્તીને જમાવી બરવાળાનો તાલુકો બારમાંથી બાવીસ ગામનો બનાવ્યો. બરવાળું વેપાર વણજનું અડીખમ મથક બન્યું. ઘેલાશાની ફે ફાટી ગઇ. કુંક સાંઠડાને નાથ્યા. અણનાથ્યો રહ્યો એક વોળદાન રેકડીયો. એમાં આજ પોતાની હીલુપના દુહા માયલું

સીમાડે ઘેલાશા

વાઠે ખડ વોળદાનીઆ !

આ વેણ સાંભળીને જુવાન ઘેલાશાની ભુજાઓ કળવા લાગી.

૩

“એલા ક્યે ગામ રહેવું ?”

“આંહી ચાયરીએ.”

“વોળદાન ઘેરે છે ?”

“હા.”

“એને કે'ને, કે ઘેલાશાએ સંદેશો દીધો છે: હું કાલ સવારે પાછો નીકળું છું. માટે સાબદો રે'ને. હું એકલો જ આવીશ. માટે સાચ નક્કી કરવું હોય તો વોળદાન ! તું ય એકલો આવળે. બચાડાં માણસુને શીદ મારવાં મરાવવાં ?”

આટલું કહેવરાવીને ઘેલાશા ઘોડીએ ચડી ચાયરીઆનું પાદર વટાવી ગયા. પોતાની દીકરીને ઘોળકે પરણાવ્યાં હતાં તેનું આણું વળાનવું હોય. તે માટે લૂગડાં અને દાગીના લેવા પોતે ઓટાદ જતા હતા. ભેજો એક અસ્વાર હતો. પોતાને માથે ધણાં ધણાં વેર દોવા છતાં ખાનગી ગામતરાંમાં વધુ અસ્વારો ન રાખતા.

ખીજ દિવસને પ્રભાતે વોળદાન રેકડીઓ એકલો હથીઆર બાંધી ઘોડીએ ચડ્યો. પોતાને સીમાડે મારગને કાંઈ મહેમાનની વાટ જોતો ખેઠો. ઘોડીવાર: થઈ ત્યાં તો સોનલવરણા તડકામાં ભળકતે લાલે પડછંદ અસ્વારને ઘોડો રમાડતો આવતો દીઠો. લગોલગ આવતાં એ થોલાજો નર વરતાણો: અગાઉ કદિ દીઠેલ નહિ. પણ કરડે ચહેરે ચાયરીઆને સીમાડે ખીજે કાણુ ખે-માથાજો નીકળે ? આવો હેમર ખીજ કાની રાંગમાં રમતો હોય ! અને આવા થોલા !

તું થોલા તાણીને મૂછે હાથ નાખઈ મરદ !
(તે દિ) ગઢપતિયાને ગામ ગાઠ વછૂટે ગેલીઆ !

[હિ ઘેલાશા ! તું જે દિવસ થોલા તાણીને તારી મૂછે હાથ નાખે છે, તે દિવસ રાત્રીએ ગઢવાળા ગામે પણ ત્રાસ ફટી બચ છે, કે આજ નક્કી ઘેલાશા કોઈકને માથે પડશે.]

એવા થોલા ખીજ કાના હોય ? નક્કી ઘેલાશા : નજીક આવતાં અસવારે પડકાયું :

“રામ રામ ? કાણુ વોળદાન રેકડીઓ કે ?”

“હા રામરામ ! તું ઘેલાશા કે ?”

“હા, હું જ થેલાશા. રંગ વોળદાન રેફડીઆ ! આવ્યો ખરો ! વચને પાળ્યો ખરો !”

એમ કહીને પોતે ઘોડીનું પાધકું છાંડી નીચે ઉતર્યાં. ઉપરથી ગાદલી ઉપાડીને ભોં માથે પાથરી ઉપર બેઠા. ખડીઓ લઈને અંદરથી અફીણ કાઢ્યું : “લે વોળદાન ! આજ હું તારો મેમાન થયો. આ લે, કાઢ્ય કંચુઓ. પ્રેમથી પ્યાલીઉં પીએ.”

વોળદાન નિરખી રહ્યો. આ તે કંઈ જાતનો શત્રુ ! આ ટાણે કંચુઓ પાવા બેસે છે ! આવી ખાનદાની દેખીને વોળદાનનું અરધું જોર નીતરી ગયું. ફરી થેલાશા બોલ્યા :

“આપા વોળદાન ! બેઠો કાં ? કાઢ્ય ઝટ કંચુઓ. પીધા વગર કાંઈ ચાલશે ? આપણી આજ પ્રથમ પહેલી ઓળખાણ કહેવાય, ને વળી હું તારે સીમાડે મેમાન !”

કંચુઓ નીકળ્યો. બેય જણાએ સામસામી અંજળીઓ ભરી પીવરાવી. બેયની આંખો થેધુર બની ગઈ. બેયનાં મોઢાં મરક ! મરક થાવા માંડ્યાં.

ઠીકઠીકનો કૂફ આવી ગયો ત્યારે થેલાશાએ હાકલ કરી કે “હાં વોળદાન રેફડીઆ ! હવે ઉઠ્ય. ચડ્ય ઘોડીએ. આજ તારે સીમાડે બેમાંથી કાણ ખડ વાઢે છે એ નક્કી કરવું છે.”

“ત્યારે હવે માટી થાળે વાણીઆ !” એવી સામી હાકલ કરીને વોળદાન રેફડીએ ઘોડી પલાણી. બેય અસ્વાર થયા. લમ્મર ભાલે ઘોડીએ કુંડાળે નાખી. ચક્કર બધાઈ ગયું. ઘોડીના ડાખાની તડખડાટી બોલી ગઈ. બરાબર જમાવટ થઈ ને પડ ગાળ્યું ત્યાં થેલાશાની બેઠક નીચેથી પલાણ સરવા લાગ્યું. સમજાણું કે તંગ ઢીલો પડી ગયો. એમ ને એમ કુંડાળે ફરતો ફરતો મરક ઉતર્યો. દોટ દેતી ઘોડીની સાથે પોતે પણ દોડતાં દોડતાં કસકસીને તંગ તાણ્યો :

ઘોડાંની ઘમસાણમાં, તંગ ઢીધેલ તાણી.
ફેળુમાં લાડો ફરે, ગેલો માધાણી.

ઘોડાની ધમસાણ વચ્ચે તંગ તાણીને માધાશાનો બહાદુર ખેટડો ઘેલોશા વરલાડડા જેવો દીપતો ફરવા લાગ્યો અને ધીંગાણું જમતાંની વાર લગોલગ થયા કે તૂટું જ ઘેલાશાએ વેરીને પહેલો વારો દીધો : “હાં વોળદાન ! ધા કરી લે. પેલો ધા તારો ! જે પછેં મનની મનમાં ન રહી જાય !”

“આ લે ત્યારે ! પેલો ધા સવા લાખનો. ” કહીને વોળદાને લાલાનો ધા કર્યો. કાષ્ટ દિવસ નિશાન ન ભૂલેલો એ અચૂક લાલો આજ નિશાન સુકી ગયો. ઘેલાશાએ ઘોડીને ગોઠણુલર કરી દીધી. ભોટો પડીને વોળદાનનો લાલો ભોંમાં ખુત્યો.

ઘેલાશાએ ગર્જના કરી : “એ વોળદાન ! એમ ધા ન થાય; જે, આમ લાલું ફેંકાય. ” એમ કહી લાલું ફેંક્યું. ઘોડીના તરીંગ વીંધીને લાલું ભોંયમાં ગયું. ઘોડી પૃથ્વી સાથે જડાઈ ગઈ. વોળદાન નીચે પડ્યો. ઘેલાશાએ તલવાર ખેંચીને કહ્યું કે “તને મારવો હોય તો આટલી જ વાર ! પણ ના, હું ઘેલોશા ! તુને એમ ન માઈ. મારે તો તારો ગર્વ જ ઉતારવો હતો. ”

દિગ્ભૂદ બનીને વોળદાન ઉભો રહ્યો. ઘેલાશાએ કહ્યું : “પણ આ બુદ્ધની એક નિશાની તો લેતો જ. ” એમ ખેલીને વોળદાનના વાંસામાં તરવારની પીછી [અણી] વડે ચરકા [ઉઝરડા] કર્યા. એવામાં, ખરવાળાના રસ્તા પર નજર કરે ત્યાં આંધી ચડેલી દેખાઈ. ઘોડેસ્વારોતું સૈન્ય આવતું લાગ્યું. એ ઘેલાશાના જમાદાર ભાખરણતું સૈન્ય હતું. ખરવાળે આ દ્વંદ્વના ખખર પહેંચ્યા કે તત્કાળ ભાખરણ પોતાના માલીકની મદદે ચડી દોટાવ્યો આવતો હતો.

વોળદાન ચરચરી ઉઠ્યો. ઘેલાશાને પણ લાગ્યું કે નક્કી ભાખરણ વોળદાનને મારી નાખશે. એ ખોલ્યા :

“વોળદાન, હવે નાસી છૂટ. ”

વોળદાન કહે : “શી રીતે નામું ? મારી ઘોડી તો નથી. ”

“આ લે, આ મારી ઘોડી. જા, નાસી જા ”

ઘેલાશાને ઘેલો અપમાનકારક દુહો સાંભર્યો. એણે કહ્યું:
“પણ વોળદાન, આ ઘોડી ભૂખી છે. તરવાર કાઢીને એક
કાળી ખડ (ધાસ) કાપી લે તો” *

ખીન્ને ધલાજ નહોતો. વોળદાને તલવારથી ખડ વાટ્યું.*.
પછી નાસી છૂટ્યો.

આ પ્રસંગને અમર રાખવા કેટલાએક ચારણો અસલનો
દુહો ઉચલાવીને આ રીતે પણ કહે છે :

તારા જે ચાચરીઆ તણા, (ખીન્ને) ભોગ જ ભરાયે ના,
(પણ) સીમાડે ગેલોશા વઢાવે ખડ વોળદાનીઆ !”

[હિ વોળદાનીઆ, ખીજ કાઠથી તો તારા ચાચરીઆની નીપજમાંથી
રાજભાગ નથી લેવાતો, પણ તારેજ સીમાડે, ઘેલેલા તારી ખાસે ખડ
વઢાવી શકે છે.]

અસ્વારો આવી પહોંચ્યા. પૂછ્યું “કાં દાણ! ક્યાં ગયો વોળ-
દાન ?” (સહુ એને દાણ કહેતા.)

“માલો કાઠી લોંકા! મારી ઘોડી લધને લાગી ગયો.” દાણએ
જવાબ દીધો. અસ્વારો સમજી ગયા. દાણની દાનાધંભરી
દુસ્માનવટ ઉપર આક્રીન થઈ ગયા.

વોળદાતને મ્હાત કરવાના યોતે જે સોંગદ લીધેલા તે
ખરાખર પાડ્યા. એવી રીતે યોતે જે જે ખોલતા, તે પાડ્યે જ
રહેતા. એ ગુણનો ચારણએ દુહો ગાયો છે કે

ખોલછ ઈ પાળછ બધું, તું મધરાજ તણા!

પાછા ખેસે ના, ગજ દતૂંશણ ગેલીઆ !

[હિ માધારાના પુત્ર (મધરાજ તણા) ઘેલાશા (ગેલીઆ) ! તું જે
ખોલે છે તે બધું પાળે છે : જેમ હાથીના દંતૂરાળ એકબાર બહાર નીકળ્યા
પછી પાછા અંદર ન ખેસે તેમ તારા મ્હોંમાંથી પડેલાં વચન પણ અડ્ડળ
ન બચ.]

* કાઠીએ આ વાતનો ઇન્કાર કરે છે.

૪

કુશ્મનો વધતા ગયા, એટલે બરવાગાના રક્ષણ માટે દાહએ ગામ ફરતા દિલ્લો બંધાવવાનું શરૂ કર્યું. એવા નમુનાનો દિલ્લો કાઢએ કદિ જોયો નહોતો. ગામ પર-ગામના લોકો ગઢ જોવા આવવા લાગ્યાં, ને સ્ત્રીઓએ તો રાસડા પણ ગાયા કે:

હાલો બંધયું હટાણું જાઈ રે,
 ઘેલોશા ગઢ ચણાવે
 ગઢ ચણાવીને કાંગરા મેટ્યા,
 પૂતળીનો નઈ પાર-હાલો०

ગઢ જોવા જોવો બન્યો. એવી બાંધણી ફક્ત એક અલ-વરના દિલ્લાની જ કહેવાય છે ગઢને ત્રણ દરવાજા મૂક્યા : રોહનો દરવાજો, ખમીઆણાનો દરવાજો, ને કુંડળનો દરવાજો. દરવાજો દરવાજો ગઢની દોટ્ય વાળી છે, આ પ્રકારની રચના છે: ગામમાં જવાના ત્રણ રસ્તા: પણ દરવાજા બરાબર રસ્તાની સામા સીધે સીધા નથી, રસ્તો પૂરો થાય ત્યાં ગઢનો ખુલ્લો આવે. દરવાજો રસ્તાની એક ખાલુ ઉપર ચડી જાય. દરવાજાની સામે પણ ગઢની ખીંટ ખાલુ દોાય. એવી રીતનો ખાંચો પાડેલો છે કે અચાઉના વખતમાં ઉંટને દરવાજા સાથે ઉશું રાખી, કાચી દોડાવીને ઉંટને વચ્ચેથી દરવાજા તોડવી નાખના, એવું એ સાંકડા ખાંચામાં ન બની શકે.

છતાં મેં કહ્યું જો એ દરવાજો તૂટે ને લશ્કર અંદર જાય તો અંદર એક નાનું મોગાન વળી લાઈ ખીંટ દરવાજા મૂકેલ છે. મોગાનમાં ચમુદ્દીન્ય પ્રવેશ કરે કે તરત ગઢની રાંચ ઉપરથી તોપો બંદુકો ફૂટે, ને એ સાંકડા મોગાનમાં કોન્ય ડાવવું રહેજ નહિ, છતાં કોન્ય બચે તો અંદરનો ખીંટ દરવાજો તોડ-તોડ પડે .

તો એલું ચૌર્ય ખતાર ઉપર સારામાં સારાં પાંચ માંડયો છે, કે મહા પાપું.”
 નથી.]

એ મહારાજ ! આપનો પાંચ ધીરે એક ખરવાળાનું કાચ; વહુનાં ન હોય. મારે ડાં આણી મૂક્યાં. એ મારાથી ખીને જવાય રખારને ખાતર ઉકાવી. નોયે નહિ.”

આસપાસ ખેલા ચાલુકી
 શાની આંખ હતી. ચાર
 એટલે ખેલાના ચારણ કાળા
 નો દુહો કહ્યો:

તુંને ખટકો નહ, ખોળછ ખેતરડાં,
 શી? ગેલા ! મારછ કેડક માધાઉતની ખ-

ના દીકરા, તારા મનમાં ગરાશીઆ લોકોતું ખસ ગામ એને તું રંગાડતો નથી, અને અમારી થોડી થોડી જમીન ની લેવા તું શોધખોળ કરી રહ્યો છે ! સિંહ (શી) ધરકો ઠાકર કરવાની તાકાત ન રહે, પણ જેમ એ દેડકાં મારીને કું શું કરી રહ્યો છે ?]

। સાંભળ્યા પછી ચારણોનાં ગામ ઉપર દાજીએ નજર ન નાખી.

૬

કે વખત લીંબડી ઠાકર હરિસિંહજીની સાથે દાજી ઠાકરકાની જત્રાએ ગએલા. ત્યાંથી પાછા આવતાં લીંબડી નમનગરમાં જસાજી જમના મહેમાન બન્યા. જમના-નાશા કામદારની કીર્તિ સાંભળી હતી. એ બહાદુર માને એકવાર મળવા જસો જમ બહુ આતૂર હતા. પુરવીર હતા. શુરવીરને જોવાતું મન કેમ ન થાય ?

કોઈ દબાવી ન શકે, પણ ખીન્ન શત્રુઓના [(સાત્રવના) . સીમાડા તું દબાવી ખેડો છે.)

એક દિવસ ભાવનગર ઠાકોર વજ્રેસંગની કચેરીમાં એક ચારણ રીસાઈને ઢુંટીયાં વાળી સૂતેલો. ઠાકોરે પૂછ્યું: “કાં ગઢવા, શું થયું છે? કેમ ઢુંટીયાં વાળીને સૂતા છો?”

ચારણ બોલ્યો “અન્નદાતા, અરવાળાને સીમાડે મારા પગ ઠપ્પે છે.”

એ મર્મ-વાક્ય કહીને ચારણ એમ સમજાવવા માગતો હતો, કે ભાવનગરની સરહદ દબાવતો દબાવતો ઘેલોશા બહુ નજીક આવી ગયો છે. ઠાકોરને એ વેણુ છાતી વીંધી ચાર-પાર નીકળી ગયું. એને ભાન આવ્યું કે વાણીઆએ બહુ જમીન દબાવી લીધી.

તુરતજ ફોજ તૈયાર થઈ; અરવાળાના ગઢને ઘેરીને ફોજ પડી છે. પણ ગઢ તૂટતો નથી. ઉપરથી તોપો છૂટે છે; ફોજમાં ખળ-ભળાટ થાય છે. અરવાળું જીતવાની આશા છોડીને ભાવનગરના સેનાપતિએ ઘેલાશાને વિષ્ટિનાં કહેણુ મોકલ્યાં. બારીમાં થઈને વિષ્ટિ કરવા માણસો ગામમાં પેઠાં. છેવટે એમ નક્કી થયું કે દાણના ઘોડાને ડાબલો જ્યાં પડે ત્યાં સીમાડો નાખવો. દાણ દુસ્મન હતો તોયે એની નીતિ માટે ઉંચો વિશ્વાસ હતો. કેમકે દાણ ફૂડ કરતા નહિ.

દાણ ઘોડે ચડ્યા. અરવાળાથી ત્રણ ગાઉ દૂર ખળખળીઆ નામનો વેંકળો છે, તેને સામે કિનારે દાણએ ઘોડો થોભાવ્યો. તે દિવસથી ખળખળીઆને સામે કાંઈથી ભાવનગરની સીમા ગણાય છે, ને આ કાંઈ અરવાળાની સરહદ ફરી છે. આવી રીતે મોટા મોટા રાજાઓને પણ દાણએ હંકાર્યા, ત્યારે ચારણોએ ગાયું કે:

સખ કરી સૂવે નહિ, રૈયત ને રાણા,
[એવો] માંડયો તેં માધાણા, ગોરખ ધંધો ગેલીઆ !”

[હે ઘેલાશા, તેં તો એવું શૈય બવવતરા ઉપર સારામાં સારાં પાંચ છતવાનો એવો ધંધો માંડ્યો છે, કે મહા પાપું. ”
 હવે સુખે સૂઈ શકતાં નથી.]

“એ મદારાજ! આપનો પાડ એમ ધીરે ધીરે એક બરવાળાનું ઘાસ; વડુનાં ન હોય. મારે અટકે બત્રીચ ગામડાં આણી મૂક્યાં. એ મારાથી ખીજે જ્યાય માલીક લીબડી દરબારને ખાતર ઉકાવી. તોયે નહિ. ”

બરવાળાની આસપાસ ઘેલા ચાણુકી ની ગયા. ગામે ઉપર ઘેલાશાની આંખ હતી. ચાર પેસી ગઈ હતી. એટલે ઘેલાના ચારણ કાળા સમક્ષ જ ઠપકાનો દુહો કહ્યો:

ખસનો તો તુંને ખટકો નઈ, ખોળછ ખેતરડાંની બ-
 ગલડો શી' ગેલા! મારછ ડેડક માધાઉત.

[હે માધાશાના દીકરા, તારા મનમાં ગરાશીઆ લોકાવું ખસ ગામ નથી ખટકતું, એને તું રંજાડતો નથી, અને અમારી ચોટી ચોટી જમીન (ખેતરડાં) કુટવી લેવા તું શોધખોળ કરી રહ્યો છે! સિંદ (શી) ધરડો યાય, મોટા શિકાર કરવાની તાકાત ન રહે, પણ જેમ એ દેડકાં મારીને ખાય, એવું તું શું કરી રહ્યો છે?]

એ દુહો સાંભળ્યા પછી ચારણોનાં ગામ ઉપર ત્રણએ કોઈ દિવસ નજર ન નાખી.

કાંઈ જાણી ન શકે, પણ

હું જાણી બેઠો છે.) ઠાકોરને વિનંતી કરી કે “ ઘેલાશાને

એક દિવસ લાવનું

ચારણ રીસાઈને ટુંટી દીધી: “ મહારાજ! એ વાણીઓ ગઢવા, શું થયું છે? ? તો મારાથી જ સચવાય છે. આપ

શકો; એને કેટલીએક ખોટી આદતો

ચારણ બોલ્યો, દરબારમાં ન શોભે. ”

પગ ઠબે છે. ”

કંઈ આદતો છે, ઠાકોર? ”

એ મર્મ-વાક્યોમાં કે રાજકચેરીમાં એ જાણ્યું ત્યારે એક હતો, કે લાવનું ખીલું મૂંઝાના થોભા અટકે, ત્રીલું નજીક આડીને બેસે, ચોથું હોકો પીએ, પાંચમું લીંબડીના પાર સિવાય કાંઈને નમે નહિ. ”

દમ

“ કાંઈ વાંધો નહિ, તમ તમારે એને આંહી તેડી લાવજો. આપણે જોઈ લેશું. ”

દાંજીને પણ જામ જસાણના ગુમાનની ખબર હતી. સહુએ એને ચેતવ્યા કે કાં તો ન જવું અને જવું તો જામની અદખ રાખવી. મરકીને દાંજી તૈયાર થયા. ગામમાંથી ભેટ વાળવાની દસ બાર પછેડી મગાવાને નોકર પાસે પોતાની સાથે ઉપડાવી લીધી. જામના દરબારમાં ગયા. આદત પ્રમાણે ખેંખારો ખાઈ, મૂંઝે હાથ નાખી, જામને સાદા રાંમરામ કરી, પછેડીની પલોંઠી ભીડીને બેઠા. જામના મ્હોં પર કાપ દેખાણો. એણે ચોપદારને ઇશારત કરી. ચોપદારે ઘેલાશાની પછેડી ઝુંટવીને ફેંકી દીધી. દાંજીએ ખીલ પછેડી લઈ પલોંઠી ભીડી, ખીલ પણ ઝુંટાઈ. ત્રીલ, ચોથી, એમ પછેડીઓ ઝુંટાવા લાગી. આખી સભા થડક બની ગઈ. દાંજી પોતાનું અપમાન થયું સમજીને ત્યાંથી ઉઠી નીકળ્યા. ઉતારે ચાલ્યા ગયા. જામની સામે પણ એણે ન જોયું,

જામસાહેબના અંતરમાં તો રોષ નહોતો. એને ખાત્રી થઈ ચૂકી. એણે દાંજીને એકાંતમાં બોલાવ્યા. ત્રાંબાનું પતક અને કરગરો હાજર રાખેલાં. જામે કહ્યું: “ ઘેલાશા, નગરની નોકરીમાં

આવો તો અત્યારે જ આ આ પતરા ઉપર સારામાં સારાં પાંચ ગામ 'જવચંદર દીવાદરા' લખી આપું."

બેલાશા શો જવાબ વાળે છે? "એ મહારાજ! આપનો ખાડ થયો. પણ માગાં તો દીકરીનાં જ હોય; વહુનાં ન હોય. મારે માથે તો લીંબડીનું ઝોટણું પડ્યું છે. મારાથી ખીજે જવાય નહિ. પાંચ શું, પચાસ ગામ આપો તોયે નહિ."

સાંભળીને જસા જનમ અગ્રયથ બની ગયા.

૭

“કા મહાર, બાકર સાહેબ આપણી બરવાબાની બ-
ત્રીસીની પેશકરી બાંધી ગયા."

“તેઉં ઇ દરતાવેજ દરબાર ?” ઘણું ચમક્યા.

ઘણાં ઠાકોર હરિસંગ પારોથી દરતાવેજની નકલ લખતે વાંગી. વાંગીને માથું ધૂસાવ્યું. દરબારને ઠપકો દીધો “મને તેડાવવો તો તો ખરો ? આટલી ઉનાવળ શીદ કરી ?”

“હાં ?”

“હાં શું ? આ તો ‘ફરતી પેશકરી’ માંડી દીધી. વારે વારે વધારાં જ કરશે. અંગ્રેજોની બાદશાહી જવાદે આંબી જાવશે ત્યારે આપણાથી શું કે ગાં નહિ ગાય દરબાર ! તમે ગજબ કર્યો.”

“હવે ?”

ભોળવાઈને સાહેબે દસ્તાવેજ દાખના હાથમાં દીધો. વાંચીને પલકવારમાં કાગળનો ડૂંચો વાળા, મ્હોંમાં મૂકી, દાજી પેટમાં વિતારી ગયા અને.

“હવે તો દસ્તાવેજ લેવા ખરવાળો આવળો સાહેબ !”

એટલું કહીને ઘેડીએ ચડ્યા. ખરવાળામાં દાખલ થઈ ગઈના દરવાજા માથે ભોગળ બીડાવી.

ફોજ લઈને વોકરે ખરવાળા ઉપર ચડ્યો. ગઠ સામી તોપો ચલાવી. પણ એ ભુક્તિદાર નોરાવર ગઠ ઉપર કાર ન થઈ શક્યો. વોકરે વિઠિતું કહેણ મોકલ્યું.

સાહેબ અને દાજી, ખેચ જણા દરાવ કરવા ખેદા. સાહેબે પૂછ્યું કે “તારી શી માગણી છે ઘેલાશા ?”

“ખરવાળાની ખત્રીસીની ‘ફરતી જમા’ નહિ, પણ કાયમી જમા રૂ. ૨૨૦૦૦ ની ખાંધી આપો.”

વોકરે દાજીને લાલચો દીધો: “ઘેલાશા ! છઠ્ઠ કર મા. આ ખત્રીસી તે તારાં બાહુબળથી ઘેર કરી છે. તારાં દસ ગામ જૂદાં તારવી દઉં. તારા નામ પર ચડાવી દઉં. અને તું લીંબડીનાં ગામની ‘ફરતી જમા’ ખાંધવા દે.”

દાજીએ જવાબ દીધો કે “ન ખપે સાહેબ, મારે મારા ધણીને લાણહરામ નથી થાવું. જે ધણી મેં ધાર્યો છે, તેતું જ હું બહુ ચિંતવીશ. મને ભરોસો છે કે મારી સાત પેઢીને પણ મારો ધણી પાળ્યા કરશે. રજપુત નગણો નહિ થાય.”

ઘેલાશા ન બદલ્યો. તમામ ગામડાં લીંબડીના નામ પર મંડાવી ફક્ત રૂ. બાવીસ હજારની ‘કાયમી જમા’ લખાવી લીધી. આજ પણ ખીજ તમામની જમા અમદાવાદ છલામાં વધતી જાય છે છતાં ખરવાળા તાલુકાની રકમ એની એજ રહી છે.

તે દિવસ સાહેબની સલાહ માની હોત તો આજ ઘેલાશાના વારસોને ઘેર એક સોનામૂલો તાલુકો હોત. પણ ઘેલાશા કૂડ કેમ રમે ?

૮

અ ઠાવતીઆઓએ ખટપટ કરીને દાણના ઉપર સૂરતના કલેક્ટરનું વારંટ કઠાવ્યું છે. હથીઆર પડી-આર ખાંધીને દાણ સૂરતમાં આવેલ છે. પોતાના દીકરાને સરકાર કાણુ જાણુ કેવા યે સકંજમાં નાખી દેશે એવી ચિંતાભરી ચુઠ્ઠી માતા લીલબાઈ ભીમનાથ દાદાના નામની માળા ફેરવે છે.

એવીંતા સૂરત શહેરમાં ગોઝીરા થયા કે “દોડો ! દોડો ! મીયાણા જય ! સરકારી તીજેરી લુંટીને જય !”

લુંટારાનાં નામના રીડીયા સાંભળતાં જ રણુથેલા ઘેલાશાનાં ફવાડાં છમ ! છમ ! છમ ! બેઠાં થઈ ગયાં. એણે હાક મારી કે “ભાઈ ! ઝટ મારી ઘોડી છોડો !”

માણસોએ સમજાવ્યા “અરે દાણ ! આ તો સરકારી તીજેરી લુંટાણી છે; અને લુંટવા વાળા છે મીયાણા. આપણને જેણે કદ ક્યાં છે તેના સાર આપણે શીદ મરવા જવું ?”

“અરે બોલો મા ! લુંટારાનું નામ પડે ત્યાં હું ખીજી વાત વચારું ? હું ઘેલો માધાણી ! મારાં માવતર કાણુ ?”

એટલું કહીને દાઢીવાળો દાણ ચડ્યો. સરકારી ઘોડાં નીકળે તે પહેલાં તો ઘોડીને દોટાવી લુંટારાનો પીછો લીધો, ભેળાં ક્યાર્યાં; એકલે હાથે તલવાર વાપરીને ધીંગાણુ રમ્યો. મીયાણા માલ મૂકીને ભાગી નીકળ્યા. ઘેલાશાએ લુંટનો તમામ માલ પકડીને સરકારમાં સુપ્રત કર્યો. કલેક્ટરને આ વાતની ખબર પડી. બહાદૂર ઘેલાશાને એણે શાખાશી આપીને છોડી મૂક્યા.

આંહી બરવાળામાં માતા લીલબાઈને એજ રાતે શંકર ભીમનાથ સોણુ આવ્યા; કહ્યું કે “લીલબાઈ, તારે દીકરે તો મીયાણા માર્યાં, સરકારી તીજેરી બચાવી, અને હવે છૂટીને ઘેર આવે છે.”

ડોસીની આંખ ઉઘડી ત્યાં દીકરો સામે ઉભો હતો. ડોશીના કહેવાથી ઘેલાશાએ ‘ભીમનાથ’ નામના શંકરની જગ્યામાં ચારસો વીધા જમીન બક્ષીસ કરી.

શેઠ કુટુંબ લીંબડીનું ઉચું ને આઅરદાર કુટુંબ ગણાય-
પૈસે ટકે જોરાવર એટલે માથાભારે પણ ખરું. એવું
ખંન્યું કે એ કુટુંબનો એક દીકરો ધાંધણપૂર ગામે વરાવેલો, તે
ગુજરી ગયો. કન્યાના આપ લીંબડી ખરખરે આવ્યા. બહુ અક્ષ-
સોસ બતાવ્યો. વરવાળાએ કન્યાને ધરાણાં લુગડાં ચડાવેલ તે
બધાં પાછા સોંપ્યાં.

આ વખતે શેઠ કુટુંબવાળાં બોલી ગયા કે “શેઠ, તમને
એટલું કહેવાનું છે કે અમારે ઘેરથી પાછી ફરેલી કન્યાને
હવે આંહી લીંબડીમાં તમારે ન પરણાવવી. નહિ તો આપણે
સારાવાટ નહિ રહે. સમજ્યા ?”

સાંભળીને કન્યાનો આપ તો આભો જ બની ગયો. પોતે સમજી
હતો. એકવાર પાછી ફરેલી કન્યાને એના એ જ ગામમાં દેવાથી
એને દેખીને આગલાં સાસરીયાંનાં અંતર રહે, મરેલો દીકરો
સાંભરી આવે, એટલા માટે ત્યાં ને ત્યાં સંબંધ ન બાંધવો
જોઈએ, એમ માવતર હમેશાં વિચારે. આ વેવાઈ પણ શાણો
હતો. જૂલ ન કરત. પણ આવાં મહલયાં વેણથી તો એના
માથામાં ચરકો નીકળી પડ્યો. એનું અંતર ધવાઈ ગયું. એણે
જવાબ દીધો કે “શેઠ ! ત્યારે તો હવે મારી દીકરી લીંબડીમાં જ
વરશે. બીજે ક્યાંય નહિ વરે.”

એટલું કહીને એ ચાલી નીકળ્યો.

વિચાર કર્યો કે લીંબડીની અંદર આ શેઠ કુટુંબની નજર
સામે મારી કન્યાને ધરમાં લાવે એવો એમાથાજો તો એક ઘેલોશા
જ છે. પણ ઘેલોશા શી રીતે માને ? વિચારીને એ વટવાણુ
ઠાકોરની પાસે ગયો. વટવાણુ ઠાકોર એના સ્નેહી હતા.
ઠાકોરને અને ઘેલાશાને પણ અત્યંત સદ્ભાવ હતો. કન્યાના
પિતાએ એ કામ ઠાકોર સાહેબને ભગાવ્યું.

ઠાકોરસાહેબે ધેલાશાને ખોલાવ્યા. વચન માગ્યું. ધેલાશાએ કહ્યું: “બાપુ, મારી નોકરી સિવાય ખીલું ગમે તે માગજો.”

ઠાકોરે માગ્યું: “તમારા દીકરા મોરલાલનું વેવીશાળ આ ધાંધલપૂરવાળી કન્યા સાથે કરો.”

ધેલાશાને કાળ પડી કે શેઠ કુટુંબ સાથે વેર થશે. પણ વચને બંધાયા. શું કરે?

લીંબડી આવીને દાહજે શેઠ કુટુંબ કને પોતાની લાચાર દશા રજુ કરી. હાથ જોડીને રજા માગી. ખોલ્યા કે “હું આપને ખાત્રી આપું છું, હું આંહીથી નહિ, બરવાળેથી જન જોડીશ.”

પરંતુ શેઠ કુટુંબવાળાએ એની નમ્રતાની કાંઈ કદર ન કરી. એ તો ઉલટા કોપાયા અને અઘટિત આકરાં વચનો કાઢવા મંડ્યા.

પછી તો દાહજની ધીરજ ખુટી. એ ખોલ્યા: “મારી લાચારી આપના કાંઈ દિસાબમાં ન આવી. તો હવે જુઓ, આંહીથી જ જન જોડીશ : મારા ઘરની દિવાલે બરાબર રસ્તા માથે જ એક ગોખ મુકાવીશ; ત્યાં ખેડી ખેડી મારી દીકરા-વહુ મોતી પરીવશે અને ચાલતા ચાલતા તમે તે જોશો.”

આટલું કહીને દાહજ ચાલ્યા ગયા. અને પછી

ધાંધલપુરની ઢેલડી ને બરવાળાનો મોર
હાથી આવે જુલતા ને સરણાચુંના શોર.

એવી ધામધુમથી મોરલાલને પરણાવી આવ્યા. ખોલ્યા પ્રમાણે ગોખ પણ પડાવ્યો. એનો દુહો જોડાણો કે

આ ગોખ સબંધી હકિકત એવી બની કે તે ગોખ સામેજ શ્રી જૈન શ્રેતાંજર સ્થાનસ્વારી સંપ્રદાયનાં હજુ હુંદીઆ ધર્મનાં સાંધીઓ મારેનો ઉપાશ્રય હતો. તે ઉપાશ્રયના ગોખની સામે આ ધેલાશાનો ગોખ બંધાવા માંડ્યો. ધેલાશા પણ હુંદીઆ જા અને શેઠનું કુટુંબ પણ

શેકુંહંદાં છોકરાં ઉંચે કરતાં આજ,
મૂછે રંગ મધરાજતણુ, ગેલા ! ઉતારી ગાળ.

[શેઠ કુટુંબનાં છોકરાં સહુની છેડ કરતાં. પણ રંગ છે તારી મૂછાને
હે માધારાના (પુત્ર) ! તે તારા પરથી એ મૂછું મરાક્યું.]

આથી શેઠ કુટુંબ રાજ્ય સામે રીસાણું. તેમને મનાવવા ખાતર,
અને ઘેલાશા હથ્યુના વહિવટની તપાસણી થવીજ નેમ્મએ તેવો
તેમણે આગ્રહ કર્યો તે ખાતર, ઘેલાશાનો વહિવટ તપાસવાતું
ઠાકાર હરિસંગળએ નક્કી કર્યું.

આમ પણ કહેવાય છે : શેઠવાળાઓએ રાજ્યને એવી
લાલચ આપી કે “ને ઘેલાશાને એકવાર કેદમાં નાખો
તો અમારા રૂ. છ લાખ રાજ પાસે લેણા નીકળે છે તે છોડી
દેમ્મએ.”

હરિસંગળ ઠાકાર એ લાલચમાં લપટાણા. ઘેલાશાને ખોલા-
વવા ખરવાળે અસ્વાર મોકલ્યો. ઘેલાશા તૈયાર થયા. પણ એનાં
માતૃશ્રી દેવી જેવાં હતાં. એમને માનશુકન જણાયાં.
દીકરાને એણે બહુ સમજાવ્યો. પણ દીકરો કહે “માડી, મારો
ધણી ખોલાવે ત્યારે મારાથી પાણી પીવા ય રોકાવાય નહિ.”

ઘેલાશા લીંબડી પહેંચ્યા. દરબારગઢમાં ગયા. સામે આવીને
તો કોષ એ સાવજને પકડી શક્યું નહિ. એટલે આરબોએ પા-
છળથી અચાનક પકડ્યા તે કેદમાં નાખ્યા.

ઘેલાશા કહે કે “એક વાર તો મને ઠાકારતું મ્હોં જોવા દ્યો.”

પણ ઠાકાર નીચે ઉતર્યા જ નહિ !

ઘેલાશાએ અનનજળનો ત્યાગ કર્યો.

હુંદીઓ ધર્મ પાળતું હતું. એ ઉપાશ્રય શેઠ કુટુંબને બંધાવેલો હતો.
ઘેલાશાનો ગોખ આ પ્રમાણે સાધ્વીઓ અને ધર્માર્થે જેસતાં યૈરાઓની
સામેજ ચલાય તે સામે શેઠ કુટુંબે ધણો વાંધો લીધો. પણ ઘેલાશા
ન. માન્યા અને ગોખ બાંધ્યો.

એ વખત સનાળીના ચારણ કવિ કશીઆલાઇ મારવાડમાંથી પાછા ચાલ્યા આવતા હતા. આ ચારણ કાઠિયાવાડનાં કેટલાંયે રાજસ્થાનોમાં દેવ માફક પૂજતા. રાજાઓ પણ એની અદબ છોડતા નહિ. એ વૃદ્ધ દેવીપુત્ર લીંબડીના દરબારગઢમાં આવ્યા.* દાજના સમાચાર સાંભળીને એમના દિલમાં ઉડો ધા પડ્યો. ઠાકોર ઉપર એના કોપની સીમા ન રહી. ઠાકોરને નીચે આવવા કહાવ્યું. ઠાકોર મહેલની સીડી પર દેખાયા કે તરત કવિએ પોતાના મ્હોં ઉપર કાળીઆનો છોડો ઢાંકી દીધો, ને પીઠ ફેરવી ઉભાં ઉભાં ઠાકોરને ઠપકાનું એક ગીત સંભળાવ્યું કે “એ બાપ હરિસંગ ! હરપાળના પેટ હરિસંગે ઉડીને આવી ખોટ ખાધી ! રાજા હરિસંગ ! સાંભળ સાંભળ !

[ગીત-જંગલુ]

દાવા ખાંધણો ગોહિલ્લાં સામે, ચૂડાકો લાંબણો ડોડ,
અંચાંકો મોડણો માન, જંગકો અથાહ;
હિન્દવાંકો છત્ર ગેલો ઝાલવો ન હુતો હરિ !
સતારા સું બજારણો હુતો ગેલો શાહ !

૨

નવે ખંડાં માંચ અસો કીણુરો પ્રધાન નાહી,
દાવદારાં લાગે અસાં કામદારાં દાય;

* કોઇ કહે છે કે કશીઆલાઇ પોતે નહિ ગયેલા, પણ ગીત રચીને કોઇ બીજા ચારણને કહી સંભળાવવા લીંબડી મોકલેલો.

૧. ગોહિલોના સામે પડી સમોવડીઓ થઇને ઝુઝનારો, ચુડાસમાઓનાં અભિમાન તોડનારો, દુશ્મનોનાં માન મોડનારો, અને મેદાનેજંગમાં બહાદુરીથી લડનારો—એવો હિન્દુઓનાં છત્ર રૂપ જે ઘેલોયા, તેને હે રાજા હરિસંગ ! તારે નહોતો પકડવો. ઉચિત તો એ હવું કે એને સતારાની કોજ સામે લડવા મોકલવો હતો.

૨. નવ ખંડમાં કોઇને આવો પ્રધાન નથી મથેળ. પોતાના દુશ્મનોને (સમોવડીઆને) હુદયમાં સાથે એવું કામદાર કરનાર બીજો કોઇ

ખોત ભૂલ આવી કાંઈ આવડી હલાણી બાબા !
માધાણીકું બેડીઉં ન હોય પાગાં માંય.

૩

થાલ ઢાલ ચોરાશીકી, શત્રાંશાલ થાંકે શેઠ,
થાંક શેઠ તણી ઘડી દુઝે કેમ થાય !
બાંબુરાય ! કડી જેમ લીંબડી લોપાય જે દિ',
માધાણી ઉપાડય તે દિ' દીજે કોડાં માંય !

૪

ખીઆ વેરી તણી ધરા રાખણે સાંકળે ખાંધી,
નવાલી કરી તેં વાત અનોધી નકાજ !
દોકડાકે લોલે રાજ લોકડાકે કહે દામી,
અસા આદમીકી લાજ લેવે કેમ આજ ?

ન મજે. હે બાપ ! હે હરભમજના પુત્ર (હલાણી) ! આવી ભૂલ તુ કરી-બેકો ? માધારાના પુત્ર ઘેલારાના પગમાં કદિ બેડીઓ ન શોભે.

૩. તારે શેઠ ઘેલેશા કેને હતો ? તારા ચોરાશી ગામની ઢાલ જેવો ને તારા શત્રુઓના હૃદયમાં તીર-શલ્ય જેવો ! તારા શેઠની ઘડી ખીબધી ન થાય. હે બાંબુના* ઘણી [લીંબડીના સ્વામી] ! જેવી રીતે કડી શહેર ઉપર દુસ્મનોએ હલ્લો કર્યો તેવી રીતે તારી લીંબડી ઉપર દિવસ હુમલો થાય, ત્યારે સુખેથી તું કરોડો શત્રુઓની સામે ઘેલારાને ખડો કરજે. એ લીંબડીને લોપાવા નહિ આપે.

૪. ઘેલેશા તો તારા ખીબ દુસ્મનોની જમીનને સાંકળે ખાંધીને કબજે રાખનાર હતો. એવા પ્રધાનને ખંદીખાને નાખવામાં આજે તે અતિશય અનુચિત કૃત્ય કરી નાખ્યું. હે રાજ ! કોઈ હલકા શ્રીમંત લોકોની શીખવણીથી, પૈસાના લોભમાં પડીને આવા પુરૂષની આખર લેવાનું તને કેમ સૂચ્યું ?

૧

* બાંબુ લીંબડીનું ગામ છે. અસલ ગાદી ત્યાં હતી.

૫

ખત્રી વીર વીકમ જ્યુ અળકો કાગ તેં ખાયો,
 કળકો ખતાયો જ્યો અળકો કુસંગ !
 નાથ લીંબડીકા ! થાને નાણાંને અળકો તાયો,
 સળકો કળકો આયો રાજ હરિમંગ !

૬

શામકો હરામી કામી ગામકો નોહોતો શત્રુ,
 ક્ષેત્રીઓ નાહી કોઈ કામકો ક્ષેત્ર;
 માર્યા ડંડા જ્યો વે તો રામકી દુહાઈ માંને !
 નાથ લીંબડીકા ! થાને કળકો ન દેત.

દરબારગઢ પદ્મા દેવા કાગ્યોઃ આવુ કપકાનું ગીત કાકારને દેયે ખટકવા કાગ્યું. કાકાર દાદરો ઉતરવા મંડ્યા. પશુ ગટવી સામે મુખે થયા નહિ.

રોટલા જમવાનું ટાણું હતું. પશુ કવિ લીંબડીની ભૂમિમાં ન રોકાયા. ખરે બપોરે ચાલી નીકળ્યા. સામેના રોકા ગામે જઈને જમ્યા.

૫. દાત્રી વીર વિક્રમ રાજ મરવા પડેલો તે વખતે કોઈએ એને સલાહ દીધી કે “ કાગડાનું માંસ ખાવાથી અમર રહી શકાય. ” એ વીર વિક્રમ જેવા સુજ રાજ્યે પણ હવવાના લોકમાં પડીને એ શીખવવાને વરા થઈ કાગરો ખાયો. એથી કાંઈ એ બચ્યો નહિ, પણ ઉલ્ટો પ્રથ બન્યો. તેવી રીતે તેં પણ આજે કાગડો ખાવા જેવું કૃત્ય કર્યું. ધણો વખત થયાં તને હલકાં લોકો આને કુસંગ શીખવતાં હતાં, તે આજે તેં પ્રગટ કર્યો. હે લીંબડીના નાથ ! એથી નાણાંની ઠાળો તારા ઘરમાં ન આવી પડી, (તારા મનમાં એમ હતું કે ઘેલાશાએ તારા રાજમાંથી ખૂબ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું તે તને મળશે.) પણ ઉલ્ટો તમામ લોકોને કળકો મળ્યો.

૬. ઘેલાશા કાંઈ રાજ્યને નિમકહરામ લાલચુ નોકર નહોતો, તો અથવા ગામને શત્રુ પણ નહોતો; તેમ કોઈ કામમાં તને ક્ષેત્ર કરના તેવો પણ નહોતો. જો એ મારવા લાયક કે દંડવા લાયક આદમીતો હોત, તો હું રામદુહાઈ આધને કહું છું કે તને હું કળકો ન દેત.

મધુર નાદ, ક્યારેક કુંગરા ગળવી મૂકતી સિંહની હુંક, તો ક્યારેક પશુ (એ નામના હરણ)ની છોકરીઓ, ક્યારેક સાબરનાં ભાકુક, મસ્ત ખુંટાની ત્રાડ, મોરલાના ટોકા : આ બધું જોણે અનુભવ્યું હોય તેને જ તેની ખરી ખુબી સમજાય.

બરાબર મધ્યગીરમાં કુંગરે વીટયું એક તીર્થધામ છે. ત્યાં રૂકમણીનો કુગર છે. તાતા યાણીનો કુંડ છે. લગવાનની શ્યામ મૂર્તિવાળું મંદિર છે. એનું નામ તુળસીશ્યામ છે. કેટલાંક વરસો પહેલાં તુલસીશ્યામની આસપાસ કેટલાક ચારણના નેસ પડ્યા હતા. દેશમાં દુકાળને લઈ ઉનાળામાં પણ કેટલાંક ઝુંપડાં ત્યાંજ પડ્યાં હતાં. તેવામાં ઢોરમાં એકદમ શીળીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. ઘણા માલધારી માલ વિહોણા બનીને માત્ર લાકડી લઈ દેશમાં પાછા ફર્યાં. બહુજ થોડાં ચારણ કુટુંબ ત્યાંજ રહ્યાં.

એક ચારણને માત્ર બે નાનાં ખડાયાં રહ્યાં, બાકીનાં ઢોર તો મરી ગયાં; પણ ચારણીઆણી પોતાના પીયરથી બે પાડીઓ લઈ આવી. આ પ્રમાણે એ ચારણને ચાર નાનાં ખડાયાં થયાં. તેના ઉપર જ તેનો નિલાવ હતો. “ આગળ જતાં સારી ભેંસો થશે. એનાં દુધ-ધીમાંથી ગુજરાન ચાલશે ” એ આશાથી બહુ ચાકરી રાખવા માંડી. ચારે ખડાયાં મોટાં થયાં. અસલ ગીરની વખણાય છે તેવી ચારે ભેંસો થઈ. મોટાં માથાં: કોડીઆમાં દીવા કરી મૂકી ‘શકાય તેવાં વળેલાં બળ્બે ત્રણ ત્રણ આંટા લઈ ગયેલાં શીગ : દેવળના થંભ જેવા પગ : ટુંકી ગુડી : ફાંટમાં આવે એવાં આઠિ: પથારી કરી સઘ ઝહેવાય તેવાં વાંસાનાં પાટીઆં: આમ બધી રીતે વખણાય તેવી ચારે ભેંસોને બેઠ ચારણ વરવહુ આનંદ કરે છે. દિવસે ચરીને સાંજરે રૂઝું રડયે ન્યારે ભેંસો ઘેરે આવે, ત્યારે ચારણીઆણી ઝોકતા ઝાંપા પાસે ઉભીજ હોય. અને બેતાં વેંત જ “૧મોળા ધાખી ઇદી ! બાપ ગોદડ

૧. મારી ધાખી (નામની ભેંસ) આવી !

બાપ ગોદડ (નામની ભેંસ) આવી !

ખમા તને મારી શેલર (નામની ભેંસ) ! માતાજી તારાં રક્ષણ કરે, મારી મા !

છદી ! ખમા મોળી શેલર ! આઈનાં રખોપાં મોળી મા ! ” કરી કરી ભેંસોને આવકરે, પોતાના પછેડા વતી એનાં અંગ લુછે, પછી ખાણુ ખવરાવવું હોય તો ખવરાવે.

ચારે ભેંસોને વીઆવાને હજુ ત્રણેક માસ બાકી છે. “ ચારે વીઆશે; અધમણુ અધમણુ દૂધ કરશે; રોજ સાત આઠ શેર ધીની છાશ થશે; ગુજરાન બહુ જ ઠીક ચાલશે. ” એ વિચારે ને વાતો બન્ને ચારણુ જણુ ડ્યાં કરે છે અને આશામાં દોહલા દિવસો વીતાવે છે.

ભાદરવો આવ્યો; ભરપુર વરસ્યો; હેલી મચાવી. આડેક દિવસની હેલી થઈ. વરસાદ અનરાધાર પડે છે તેથી ઘણા માલધારી ચારવા જવાને બદલે ભેંસોને છોડી મૂકે છે. એટલે ભેંસો પોતપોતાના ચરવાના નેખમે [કેકાણે] ચાલી જાય. અને સાંઝરે ધરાઈને પાછી પોતાની જાણે નેસે ચાલી આવે. ઘણા દિવસથી રોજરોજ આમ ચાલે છે.

એક સમે જરાબર મેઘડી અંધારી રાત છે. વાઢળાં ચટાટોપ જામ્યાં છે. ડ્યારેક ડ્યારેક વીજળીના સળાવા ધાય છે. વરસાદ ઝીણો ઝીણો વરસવો શરૂ થયો છે. તે ટાણામાં કેઈ આહેરના બે જુવાન ગીરમાં નીકળેલા છે. દિવસે આ ચારે ભેંસોને તેણે જોએલી, નજરમાં આવી ગએલી. આઉભર થયેલી અસલ ભેંસો લઈ જવાય તો મોંમાગ્યો પૈસો મળે એવી આશાએ આહિરોની મત્ય બગડી ગઈ. અડધીક રાત ભાંગી ત્યારે બેય ચેર ઝોકે આવ્યા. ચારણુચારણીયાણી નેસવું ધ્રાગડીઉં કમાડ કમને મીડી નીંદરમાં જામી ગયાં છે. ઝોકતો ઝાંપે! ઉઘાડી આહેરોએ ચારે ભેંસોને હાંકી. એકદમ દોડાવવા જ માંડી. જખર આઉભર થયેલી ભેંસો કેટલીક દોડે ? તો પણ લાકડીઓના માર મારી જેટલી ઉતાવળે હાંકી શકાય તેટલી હાંકી. સવાર થયું ત્યાં ચેરો ગીર બહાર નીકળી ગયા.

સવારે ચારણુ જાગ્યો. જોયું ત્યાં ઝોક ખાલી પડી છે. ધડીક તો ધાર્યું કે ઝાંપે ઉઘાડો રહી ગયો હશે, તેથી ભેંસો ચરવા

ચાલી ગઈ હશે. રોટલો તૈયાર થયો કે છાશ પીને રોજ ભેંસો જતી હતી તે નેખમે ગયો. પણ ત્યાં તો ભેંસો જેવામાં આવી નહિ. વરસાદ બહુ વરસતો હતો તેથી ખીજે નેખમે ચડી ગઈ હશે, સાંજે પાછી નેસે આવશે, એમ ધારી પાછો ઝુંપડે આવ્યો, સાંજે ધણીધણીઆણી વાટ જેતાં ઉભાં, પણ ભેંસો તો આવી નહિ. ત્યારે પછી ખરેખરી ચિંતા થઈ. ફરીને આસપાસ અધાં સ્થળો જોઈ આવ્યો, ગીરમાં ગાળે ગાળે રખડ્યો; પણ ભેંસોનો પતો મળ્યો નહિ. પછી તો ચોરાઈ ગયાનો વહેમ આવ્યો. ભેંસો ઘણી હોય તો તે તે ટોળાંમાંથી એક બે કે ત્રણ ચારને તોખી તારવવી સહેલ નથી. કાચાપોચાથી તો તોખી પડે જ નહિ. કદાચ મારે પણ ખરી: કાઈ બહુ હિંમતવાળા બે ત્રણ ચોર હોય ને એવાં મોટાં ટોળાંમાંથી બે ત્રણ જેવી તેવી ભેંસોને જુદી પાડી લઈ જાય તો એની મોટા માલધારી બહુ દરકાર પણ ન કરે. ગોત કરવા જવાની મહેનતથી કંટાળીને જતી જ કરે. પણ આ તો ચારે ભેંસો સાથે જ ગઈ-અધી ગઈ! જેના ઉપર કેટલી આશાએ આંધેલી તે અધી ગઈ. વળી ભેંસો પણ જેવી તેવી નહોતી. ચારણ ચારણીઆણીએ પોતપોતાનાં સગાંઓમાં જઈને વાત કરી. પણ ભોળપ અને નિર્દોષ ભાવનાં ભરપૂર આ પરજીઆં ચારણો : એક તો મનનાં મસ્ત જ હોય. તેમાં વળી ભેંસોનાં ઘાટાં દૂધ પીવાથી અને દુધની સાથે વગડાઉં સાંખો કે રાજગરા જેવાં ખડમાં ધાન મિલાવી ખીર કરી કરી ખાવાથી આળસુડાં થઈ ગયેલા : નીકળીએ છીએ! હા નીકળીએ છીએ! એમ કરતાં કરતાં પંદર દિવસના પરિચાલુ પછી છ જણા શોધ કરવા નીકળ્યા.

ગીરમાં નીકળ્યા પછી તો ભેંસોને દોડાવવાની જરૂર જ નહોતી. તેથી આહિરો એને થાક દેતા દેતા ધીમે ધીમે લઈ વાળાકમાં આવ્યા. પોતાનાં સગાં-ઓળખીતાને ઘેર રોકાતા રોકાતા જેતપુર ગામે પહોંચ્યા.

સવારનો પહોર છે. ભાદરના કાંકા ઉપરના એક ઝરખામાં એક દરવાર ખાનગીમાં પોતાની હેડીનાં થોડાંક માણસને કચરો

કરીને ખેંઠા છે. કસુબા લેવાઈ ગયા છે. શીરામણી કરવા ઉઠવાની તૈયારી છે. એમાં બરાબર લાદરના કાંઠા ઉપર ચારે બેસો બેળા બન્ને આહિર નીકળ્યા. અરુબા ઉપરથી દરબારે બેસો બેઠા. છેટેથી પણ એ બેસોની બત છાની રહે તેમ નહોતી. ડાયરો બધો બેસો સામે તાકી રહ્યો. વેચાઉ હોય તો મ્હોંભાગી કિંમત આપીને પણ એ બેસો રાખી લેવા જેવી સોને લાગી. ત્યાં બંધ, તપાસ કરી, વેચાઉ હોય તો તે પોતાની પાસે લઈ આવવા દરબારે બે માણસને કહ્યું. ભાદર તરફની ગઢની ખડકીમાંથી બન્ને બહુ નીકળ્યા. આહિરોએ આ આદમીને આવતા બેઠા. કોઠામાં બેઠેલ ડાયરને પણ બેઠો. “ચોરનું હૈયું કાચું” એ ન્યાયે કાણુ બહુ શા કારણથી પણ એકદમ બન્ને આહિર ખીલીના. બેસો મૂકીને ભાગ્યા. એ પ્રમાણે આહિરને ભાગતા બેઠા, બેસો ચોરાઉ હશે એવું મानी, દરબારે તે બેસો કાંઈ લાવવા બીજા એક આદમીને દોડાવ્યો. બેસો ગઢની ખડકીએથી ગઢમાં આવી. સોએ બેસો બેઠા. “ગમે તે રીતે પણ બેસો રાખવા જેવી છે” ?

અંદર અંદર વાતો ચાલવા લાગી. દરબારનું મન પણ પાસે બેઠેલાઓએ કંઈક મજબુત કર્યું. ઉવટ ભેનારોએ એમ જ એ આધેરે ખુલ્લે બાંધી સંતાડી દેવાનું કહ્યું. ૩ લોહી છાંટીને ચાલતા ગોતતા, ગોતતા, ચારણો જેતપૂર કાંઈએ ખાધું નહિ. સૌને ટીંબે પૂછવરજ કરતાં વાવડ મળ્યા. પછી પસ્તાવો શા કામનો ? બેસો અમારા ... દરબારને લાઈ. કટલાક રૂપીઆ ઉડ્યા. તેટલેથી અને દરબારે એને ગઢની મારાંસળીમાં દૂધ લખને જમવા ખેંઠા કે ત્યાંથી હવે ફર ના ભરેલી દેખાણી. એ દૂધ નાખી દૂધ ત્રાંસળીમાં જમડાંજ દેખાય.

સાલિકા આવી પહોંચ્યા છે. એક તો પેટ ભેલું હતું જ, તેમાં પણ પડખીઆઓએ ઘણીને વહાલા થયા સારૂ પાપની શીખામણ દીધી કે “ના આપુ ! એમ ભેસું દેવાય ? શી ખાત્રી કે ભેસું એનીયું છે ?”

ખીજે ટોકા પૂર્યો કે “વળી આપણે ખવરાવ્યું છે ! ટકે પોણો પોણો અણુ દૂધ કરે છે, દસ આર ગેર ધીની ઊંચ ધાય છે, અને આજ સુધી ખવરાવીને એમ આપી દેવાય કાંઈ ?”

“હા, તો તો આખરૂ જ જાયને !”

આવી રીતના ભાંભેર્યા દરબાર ભાન ભૂલી ગયા. કહેવરાવી દીધું કે “આંહી તમારી ભેસું નથી લાઇ !”

સાંભળીને ચારણો શ્વાસ લઇ ગયા. કુંગર જેવડા નિસાંખખનાખ્યા. ભેંસે આંહી જ પૂરાઇ હોવાની તો ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી. વળી દરબાર મ્હોંચે દેખાડતા નથી. નરણે મોઢે ઉપવામી કરે. ગેલા ચારણોએ કહેવરાવ્યું કે

ઉપર કેટલા પણુ જેવી તેવહી લાણો, સુરજનો પુત્રો મું કી સંતાડેને ખીંકે સગાંઓમાં જાહેને વહો, સુર્ય-યુત્ર મ્હોં કેમ સંતાડીને બેશે છે ?

ભરપૂર આ પરજીઆ ચારી વચ્ચે આવો સંબંધ હતો. ચારણ તેમાં વળી ભેંસોનાં ધાટાં દૂધ ગમો કહેવાય. ધરડો ચારણ હોય તે સાંખો કે રાજગરા જેવાં ખડમાં ધ કાઢીને મામા કહી ખોડાવે. ખાવાથી આળસુડા થઇ ગયેલા : નીકળ સુર્યપૂત્ર કાઠી મોડું સંતાડે છીએ ! એમ કરનાં કરનાં પંદર દિવસએ જતા આવતા ધરજની જણા શોધ કરવા નીકળ્યા.

ગીરમાં નીકળ્યા પછી તો ભેંસોને જ સુધી બેશ રશા. નહોતી. તેથી આકિરો એને થાક દેતા દેતા ધી. આલ્યા, પોતાનાં સગાં-ઓળખીતાને કરવાની બ્યારે તેવરી જેતપુર ગામે પહોંચ્યા. વાયો નહિ. હવે ભેંસે વાયો નહિ. હવે ભેંસે

સત્રારનો પહોર છે. ભાદરના કાંઠા ઉપર દેખાય : મોરાઉ માલ એક દરબાર ખાનગીમાં પોતાની હેડીનાં વેડાર તો પડી ચુકી છે. ફરીઆદી કરો, તથા

થશે, લેસો તબેલામાંથી હાથ આવશે, માથે તહોમત આવશે. માટે કાંઈ ઉપાય ?

હંબુરીયા બોલ્યા “હા બાપુ ! એમાં બીજો છો શું ? ચારણ ત્રાગાં કરશે, તેમાં આપણી શું તપાસ થાય ? અને તહોમત તો લેસો હાથ પડે ત્યારે આવે કે એમજ ? લેસોને મારી નાખી તબેલામાં જ દાટી દો એટલે થયું. અને ચારણોને મારો ધક્કા. ડેલીએથી ઉઠાડી મૂકો.”

દરબારને પણ એ વાત ગમી. લેસોને મારી નાખી દાટી દેવાનો હુકમ થયો. તુરત હુકમનો અમલ થયો. ચારણોને ધક્કા મારી ડેલીએથી ખેસવ્યા. બહાર ઉભીને ચારણોએ ધા નાખી :

“ એ મામાહીં લણો, આ તોળાં ગભડાં ત્રાગાં કરતાં સૈ. સૂરજના પુત્રાને લીંહું ગળે વળગતી સૈ. પણ બાપ ! લીંહુનાં દૂધ તોળે ગળે કેવે ઉતરહે ? ” [મામાને કહો, તારાં ગભડાં બાળકો ત્રાગાં કરે છે. અરે સૂરજના પુત્ર ! તને લેસો ગળે વળગે છે, પણ લેસોનાં દૂધ તારે ગળે શી રીતે ઉતરશે બાપ ?]

કોઈએ હાથ કાપ્યો, કોઈએ પગમાં છરો માર્યો : એમ જ્યે ચારણોએ ત્રાગાં કર્યાં. ડેલી ઉપર પોતાનું લોહી છાંટીને ચાલતા થયા. તે દિવસ તો રાત્રે દરબારમાં કોઈએ ખાધું નહિ. સૌને પછી તો બહુ વિચાર થવા લાગ્યો. પછી પસ્તાવો શા કામનો ?

સંવાર થયું. વાત ચર્ચાઈ. કેટલાક રૂપીઆ ઉડ્યાં. તેટલેથી બસ ન રહ્યું. દરબાર ત્રાંસળીમાં દૂધ લઈને જમવા ખેડ કે ત્રાંસળી આખી જીવડાંથી લરેલી દેખાણી. એ દૂધ નાખી દઈ ફરીવાર લીધું તો પણ એમજ થયું. ત્રાંસળીમાં જીવડાંજ દેખાય. એકજ દેગડીમાંથી બધાને દૂધ પીરસાય. છતાં દરબારને ત્રાંસળીમાં જીવડાં દેખાય. ચોખાનું પણ તેમજ થયું. દૂધ ચોખા અને ધી, ત્રણે વસ્તુ તેજ દિવસથી બંધ થઈ. આખે પાટા બાંધી દૂધ પીવાનું કરે તો નાક પાસે આવતાં જ દુર્ગંધ આવે. એમ કેટલાંક વર્ષો સુધી ચાલ્યું, ધીમે ધીમે વધ્યું. છેવટ એકી

સાથે આઠ દિવસ સુધી કાંઈ પણ ખવાયું નહિ. આઠમે દિવસે ચલાળાના પ્રસિદ્ધ લકત શ્રી દાના લકતના ગૃહે જાતના ચેલા શ્રી ગીગાલકત,* કરતા કરતા, આ દરબાર જેતપુરથી બીજે ગામ રહેવા ગયા હતા ત્યાં જઈ ચડ્યા. દરબારે આપા ગીગા લગતની બહુજ સારી સેવા કરી. પછી કરેલાં પાપની બધી હકિકત કહી. દૂધ ચોખા ને ધી પોતે ખાઈ શકતા નહોતા. તેમજ આઠ દિવસની લાંબણો થઈ હતી એ બધું કહ્યું; બહુજ કરગરીને કહ્યું. કંઈક દયા કરવા આપા ગીગાને પગમાં પડી વિનવ્યા.

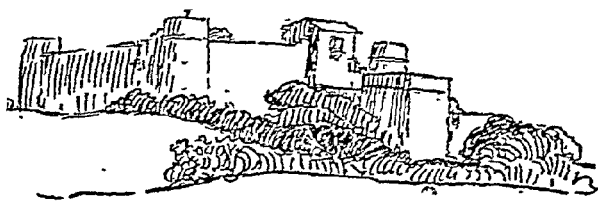
આપા ગીગાને દયા આવી. તે દિવસ દરબારને પોતાની સાથે જમવાનું કહ્યું. આપા ગીગા જાતે ગૃહે હતા છતાં દરબારે તેમની સાથે ખેસી તેમનું એકું અન્ન લીધું. તેજ દિવસથી જીવડાં દેખાતાં બંધ થયાં, બાર તેર વરસ સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યું. આઠ દસ દિવસે માણસ મોકલી આપા ગીગાલગતની જગ્યાએથી ધુપ મગાવી લેવાનું નીમ રાખ્યું. તેવામાં આપા ગીગા દેવ થયા. દરબારને પણ કંઈક વાત વિસારે પડી. પુસ્તાવો પણ કંઈ ઓછો થયો; એટલે વળી દૂધ અને ચોખા ઉપર અરૂચિ થવા લાગી. જીવડાં તો ન દેખાય પણ એ વસ્તુ સાંભરી આવે કે તુરંત એટલો અણગમો થઈ આવે કે થાળી પાછી મોકલે. પછી આપા ગીગાની ધજા દરબારગઢમાં એક ઓરડામાં રાખી, ધુપ વગેરે ઓરાબર નિયમિત જગ્યાએથી મગાવી કરવા માંડ્યો. એટલે એ વસ્તુઓ થોંડી થોંડી ખવાવી શરૂ થઈ; પણ ચાર પાંચ દિવસે વળી અરૂચિ થઈ આવે.

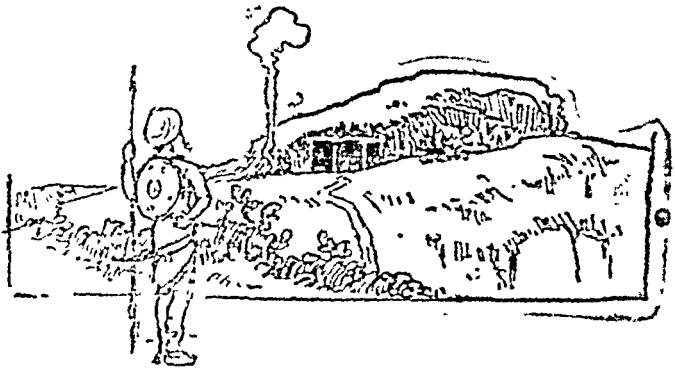
ત્રણ ટંક બધાને જમાડતા, બહુ સારી રીતે નોકર ચાકરની બરદાસ રાખતા, કાંઈપણ ડેલીએ આવે તેને, ગમે તેટલા દિવસ રોકાય તોયે, પોતાની સાથે જ પંગત કરી ખુબ છુટથી દૂધ ધી જમાડે; પણ પોતે જીવડાં રહી ત્યાં સુધી છુટથી એ વસ્તુઓ જમી શક્યા નહિ. થોડું થોડું જમી શકતા તેવા દિવસોમાં પણ થાળી આવે કે ઘણીવાર સુધી એક નજરે જોઈ રહે. આંખમાં

ક્યારેક ક્યારેક જળજળીયાં આવી જાય અને “ગીગેવ ! ગીગેવ !” કહી આપા ગીગાનું સ્મરણ કરી ધીમે ધીમે થોડું ધણું જમે.

સાત દીકરા-થયા, બધા નાની વયમાં જ મુજરી ગયા. કોઈ બબ્બે ત્રણ ત્રણ તો કોઈ પાંચ વરસના થઈ મર્યા. છેવટ સીતેર વરસની આવરદા ભોગવી દરબાર નિર્વંશ ગયા.

લોકો કહે છે કે “એને ધા લાગી ગઈ !”

ભોળો કાત્યાળ

ભોળો કાત્યાળ સનાળી ગામનો કાકી : હથ્થરે
એને ગઢપણમાં દુઃખના દિવસ દેખાડ્યા; આવા અન્ન
રહ્યું નરિ; એક કાટી તલવાર રહેલી. તલવારને અગ્રમાં દાખીને
ભોળો કાત્યાળ દુનિયામાં ચાલી નીકળ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં ગીરની અંદર ડુંગરે મટેલા આચ્છ નામે
ગામમાં આવી પહોંચ્યો. આંચ્છમાં આપો માળગીઆવાળો રાજ
કરતા હતા. ડેલી ઉપર દર્યાર બેઠેલા છે. એક શીન્દએ રામ
રામ કયાં. દર્યારે નામકામ પૂછ્યું: કાત્યાળે પોતાની કયા
કહી સંભળાવી.

“ગામ કયાં મુઠી, આયા ?” દર્યારે સવાલ પૂછ્યો.

“શેર બાગરી મળે ત્યાં.” કાકીએ ઉત્તર વાળ્યો.

“તારે આવો રહેશો ?”

“હાલે.”

“તું કામ કરશો ?”

“તમે રહેશો ને.”

“બહુ સારું; આપણી ભેંસો ચારો અને મોજ કરો.”

ખીજે દિવસથી લોળો કાત્યાળ ભેંસો ચારવા લાગ્યા. પાછલી રાતે ઉઠીને પસર ચારવા જાય, સવારે આવી શીરામણ કરે, વળી પાછા ઢોર છોડે, તે સીમમાંથી દિ' આથમ્યે વળે. બહુ ખોલવું ચાલવું એને ગમતું નથી. માણસોમાં ઉઠવા ખેસવાનો એને શોખ નથી. એ પ્રતાપી મોઢું અંગ ઉપરના ચીથરેહાલ લુગડાંની અંદરથી પણ ઝળકી ઉઠે છે.

એક વખત મધરાતનો સમય છે. ટમ! ટમ! ધીરો વરસાદ વરસી રહ્યો છે; લોળો કાત્યાળ એકઠાળીઆમાં સૂતેલા છે. એ વખતે ધોડહારની અંદર કંઈક સંચાર થયો; અંધારામાં કાત્યાળ ત્યાં જઈને જાનામાના ઉભા રહ્યાં. કાન માંડીને સાંભળે ત્યાં તો બહારથી કોઈ ભીંતમાં ખોદતું હોય એવું લાગ્યું. પોતાની કટાએલી તલવાંર હાથમાં ઝાલીને કાત્યાળ ચૂપચાપ ત્યાં લપાઈ ઉભા. થોડીવારે ભીંતમાં બાંકોરું પડ્યું. બાંકોરામાંથી એક આદમી અંદર આવ્યો. કાત્યાળની તલવારને એકજ ઝટકે, એ ચોર 'વોય' કહીને જમીન ઉપર સૂતો.

અંદર એ અવાજ થયો, એટલે બહાર ઉભેલા ખીજ ત્રણ જુવાનો લાગ્યા; કાત્યાળ તો ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભા રહ્યા. થોડી વારે ત્રણે જણ પાછા વળીને ઉભા. કાત્યાળે કળા કરી. કોઈ દરદીનો જેવો અવાજ કાઢીને એ બાંકોરા પાસે ખેસી ખોલ્યા. કે

“અરરર! લલા માણસ! લાગી નવો છો ને! મને થોડીએ પાટુ મારી તે કળ ચડી ગઈ છે. એક જણ તો અંદર આવો!”

ચોરો સમજ્યા કે એ અવાજ તો થોડીની પાટુનો થયેલો. એટલે ખીજે આદમી અંદર દાખલ થયો. એને પણ કાત્યાળની તલવારે એક ધાયે જ પૂરો કર્યો. પછી તો બહાર ઉભેલા ખે જણ લાગ્યા. કાત્યાળ પણ બહાર નીકળ્યા. એ ઉ ભાગનારાની પ્રાણ દોટ મૂકી. એકને પૂરો કર્યો; ખીજે હાથમાં આવ્યો નહિ, એટલે તલવારને પીછીથી પકડીને કાત્યાળે છૂટો ધા

કર્યો. એ ઘા ચોથા ચોરની કડમાં આવ્યો અને એ પણ જમીનદોસ્ત થયો.

ચારેનાં મડદાં ઉપાડીને કાત્યાળે તખેલામાં ઢગત્રો કર્યો. પેલી પીંછીથી પકડેલી તલવાર છૂટતાંની સાથે સાથે કાત્યાળના હાથનાં આંગળાં પણ કાપતી ગયેલી એ વાતનું એને પાછળથી ઓસાણુ આવ્યું પીડા થવા માંડી. હાથને પાટો બાંધીને કાત્યાળ તો પાછા સ્પષ્ટ ગયા. અને ટાણું થયું ત્યારે પસર ચારવા ચાલી નીકળ્યા.

સવાર થયું; આપો માણુશીઆવાળો તખેલામાં ઘોડીઓની ખપ્પર કાઢવા આવ્યા; જુએ ત્યાં તો ચાર માણુસોનાં મડદાં ! “આ પરાક્રમ કેણે કર્યું ? કેણે કર્યું ?” એ પૂછાપૂછ ચાલી.

એક કાઠી હસીને બોલ્યો : “એ તો તમારો પ્રતાપ, દરબાર ! એમાં શું મોટું કામ કરી નાખ્યું છે ?”

દરબાર સમજી ગયા કે આ ભાષણ બોલેજોટું માન ખાટવા આવ્યો છે. મર્મમાં દરબાર બોલ્યા : “અહો ! એમ ? આ તમારાં પરાક્રમ, બા ?”

કાઠી બોલ્યો : “અરે દરબાર ! એમાં—કૂતરા મારવામાં તે મેં શું મોટું પરાક્રમ કરી નાખ્યું છે ?”

દરબાર કહે : “વાહ વાહ ! શાખ્યાસ, ભારે કામ કર્યું.”

સવારમાં ભોળો કાત્યાળ પસર ચારીને પાછા વળ્યા. દેગડી લઇને ભેંસ દોવા બેઠા; પણ એક હાથમાં તો ઇજા હતી, એટલે એક જ હાથે દોવા મંડ્યા. તરત જ ત્યાં દરબાર માણુશીઆવાળાની નજર ગઇ; હાથમાં પાટો જોયો; દરબારે પુછ્યું :

“કુમ એક હાથે ભેંસ દોવો છો ? આંગળીએ આ શું થયું છે ભોળા કાત્યાળ ?”

“કાંઈ નહિ, બાપુ ! જરાક તલવારની પીંછી વાગી છે.” નેરલિમાની કાત્યાળે નિખાલસપણે જવાબ વાલ્યો.

“ કેમ કરતાં વાગી ? ”

કાત્યાળે અંધી વાત કરી. દરબાર દિંગ થઇ ગયા. પેલા શેખીખેર કાઠીને દરબારે પૂછ્યું : “ કેમ ભાઈ, કોણે આ ચાર જણાને માર્યાં ? તમે તો બહુ બડાઈ ખાટતા હતા ! ”

નિર્ભય કાઠીએ જવાબ દીધો : “ અરે બાપુ, ચાર ચાર માણસોનાં ખુન માથે લેવાં એ ક્યાં સહેલું છે ? બીજા કોઈની હિંમત ચાલી હતી કે ? ”

આખો ડાયરો હસી પડ્યો. દરબારે ટોણો માર્યો. “ એમ કે ? કાઠીભાઈ ભાગે તોય ભડનો દીકરો કે ? ”

ભોળા કાત્યાળને દરબારે તરવાર અંધાવી અને પોતાની હબ્બરમાં રાખ્યા.

૨

૭ મમાં થોરી લોકની વસ્તી વધારે હતી. એમાં એક થોરીની નજર બીજા થોરીની આયડી ઉપર હતી. પણ પારકાની આંતે શી રીતે પરણી શકાય ? દરબાર મારી નાખે. એક દિવસ દરબારની પાસે આવીને થોરીએ બે સારી ભેંસો બેટ ધરી. દરબાર ખુશી ખુશી થઇ ગયા. પછી થોરીએ પોતાનો છંદો જણાવ્યો. દરબારે પણ ભેંસો મળી હતી તેની મોજમાં ને મોજમાં જવાબ આપ્યો કે “ હવે જાઓ ને, તમે કોણાં ગમે તેમ કરી લ્યોને. ” થોરીએ પેલી પારકા આયડીને ધરમાં બેસારી.

ભોળો કાત્યાળ ગામ ગયા હતા. તેણે ઘેર આવીને આ વાત સાંભળી. દરબારને બહુ દપકો દીધો.

એ બાઈનો ધણી ગામ ગયેલો ત્યાંથી પાછો આવ્યો, સાંભળ્યું કે પોતાની સ્ત્રી પારકા ધરમાં છે અને દરબારને બે ભેંસો મળી એટલે દરબારે પણ રજા આપી છે. ઉશ્કેરાયેલો થોરી દરબાર પાસે ગયો. જાહેરને કહ્યું કે “ બાપુ ! આમ કરવું તમને ઠીક

લાગ્યું? તમને ભેંસોની જરૂર હતી તો મને કાં ન કહ્યું? હું આપું આહું લાવીને હાજર કરત. પણ મારું ધર ભંગાવ્યું!”

દરબારે ઉડાઉ જવાબ વાલ્યા.

થોરીએ કહ્યું: “પણ આપુ! ભેંસનાં દૂધ ખારાં લાગશે હો?”

દરબાર ખીન્નઈ ગયા; “જ ભોલકા, તારાથી ચાપ તે કરી લેજો.”

થોરીએ બહારવટું આદર્યું. સારથી દરબાર એકની એક જગ્યાએ બે રાત સૂતા નહિ. રોજ પથારીની જગ્યા બદલે : ડેલી ઉપર બરાબર ચોટી રાખે. એક દિવસ થોરીએ દરબારગઢ ઉપર આવીને ખપેડા ફાડયા; દરબારના પલંગ ઉપર બંદુક ફેડી અને લાગી ગયો.

પણ થોરીનો ધા ખાલી ગયો. દરબાર તે દિવસે ખીન્ને ઠેકાણે સૂતેલા.

આખો ડાયરો સવારે જમવા બેઠો છે. કોઈ બહારનો મેમાન હતો નહિ તેથી દરબારનાં વહુએ આવીને ડાયરોને કેટલાંક કડવાં વેણું સંભળાવ્યાં; મેણું માર્યાં કે “દૂધ ચોખા ખાતાં શરમ નથી આવતી ડાયરોને?”

ભોળો કાત્યાળ કમકમી ઉઠ્યો. પોતાની દુધની તાંસળી ઉઠી વાળી અને સોગંદ લીધા. ખીન્ને દિવસે માણસો ગોઠવીને રસ્તા રોકી દીધા. ઠેકાણે ઠેકાણે ઝોડા બાંધ્યા. એક માર્ગ ઉપર એક ખીન્ન જણને લઈ ભોળો કાત્યાળ બેઠો છે. રાતનું ટાણું થયું. કાત્યાળે જોયું તો આઘે આઘે ઝાડીની ઘટામાં દેવતાનો કોઈ અંગારો અબૂકતો હતો. કાત્યાળે જાણ્યું કે દુશ્મન ચાલ્યો આવે છે. એ અંગારો નથી, પણ દુશ્મનની બંદુકની જામત્રી અગમજે છે.

થોરી ચાલ્યો આવે છે. કાત્યાળ બરાબર વાટ જોઈને બેઠો છે. તેટલામાં પાસે બેઠેલો માણસ બોલી ગયો “એ આવ્યો.” કાત્યાળે તેના મોઢા આડો હાથ દીધા, પણ થોરી સાંભળી

ગયો. એકદમ ભાગ્યો, કાત્યાળ વાંસે થયા. ડુંગરના પડધારામાં ખેડ દોડ્યા જાય છે. કાત્યાળે ફેર ભાંગવા માંજ્યો. શેત્રુજી દૂકડી આવી તેટલામાં કાત્યાળ પહોંચી ગયા અને તરવારનો ધા કર્યો. અરાબર જનોઇવઠ તરવાર પડી. થોરી ફૂટીને શેત્રુજીમાં પહોં; કાત્યાળ વાંસે પહોં; થોરી સામે કાંઠે નીકળી કાંઠો ચડવા નાનકડું ઝાડ ઝાલે છે, પણ ઝાડ ઉપડી પડે છે; દડતો દડતો થોરી પાણીમાં કાત્યાળના પગ પાસે આવી પડે છે. કાત્યાળે તરવાર ઉપાડી કે થોરીએ જીમ પાડી, “કાકા, હવે ધા કરશો મા, તમારો એક ધા બસ છે: સિંહનો પંજો પડી ચૂક્યો છે.”

કાત્યાળે તેને બાંધી લીધો. થોરીની છાતીમાંથી લોહીનો ધોધ વહેતો હતો. પોતાનો ફેટો ફાડીને કાત્યાળે એના ઝખમ ઉપર જોરથી બાંધી દીધો. ડેલીએ દરબાર ખેડા હતા ત્યાં થોરી આવીને હોકા માગી પીવા લાગ્યો.

આખી રાત હોકા પીતાં પીતાં થોરીએ થોડીક આપવાતી કહી: “બાપુ! એક ગામમાં મેં એક ચારણના ઘરમાં ખાતર પાડ્યું. ચારણ ચારણીઆણી ભરનીદરમાં સુખે સૂતેલાં. રૂપાણી એ અધરાત હતી. ઓહો! એ ધણી ધણીઆણીનાં મોઢાં ઉપર ભગવાને કેટલી બધી શોભા પાથરી હતી! થોડોક ખખડાટ થયો એટલે ચારણ જાગી ઉઠ્યો અને હું તુરત સામે એક થોડી બાંધી હતી તેની પાછળ સંતાણો. થોડી ફરકા ખોલાવતી હતી એટલે ચારણ સમજ્યો કે કંઈ સર્પ જેવું જનવર હશે. થોડીને જીવડારતો જીવડારતો ચારણ પડખે આવ્યો. મારા મનમાં થયું કે ચારણ મને છેતરીને પકડી લેવા આવે છે; હું દોડીને ચારણને બાઝી પહોં, અને એના પેટમાં મેં મારો છરો ઉતારી દીધો. હું ભાગીને ઓટલા બાંકારામાંથી બહાર નીકળવા જાઉં, ત્યાં તો જાગી ઉઠેલી ચારણીઆણીએ દોડીને મારા પગ પકડી રાખ્યા. મેં પાછા વળીને બાઝને ય ધાયલ કરી. હું તો ભાગી છૂટ્યો. પછી ચારણ ચારણીઆણી પડે પડ્યાં. બાઝ તો ખીજે દિવસે શુભરી ગઈ. ચારણને કોઈએ એ વાતના ખબર દીધા નહોતા.

પળે પળે ચારણ પૂછ્યા કરે કે “ચારણીઆણીને કેમ છે ! એ ક્યાં છે ?” એને જવાબ મળે કે “હીક છે, હીક છે.” એક દિવસ ચારણનો ભાણેજ ખખર કાઢવા આવ્યો. કાંઈ પાસે નહોતું, ભાણેજે મામીનો ખરખરો કર્યો. ચારણે વાત જાણી લીધી.

“અરેરે ! એને ને મારે આટલું બધું છેટું પડી ગયું ?” એમ કહેતાં તો એનો ઘા ઉઘડી ગયો. ચારણ પણ ચારણીની પાછળ ગયો. કાકા, મારાં એ પાપ મને નડ્યાં. હું અધરમતું વેર લેવા ચડ્યો, પણ મેં ય અધરમ કર્યો. માઈં મોત તો કૂતરાના જેવું થાવું જોઈએ. પણ હીક થયું કે હું તમારે હાથે મરું છું.”

કાત્યાળે દિલાસો દીધો કે “તારી ઉપર પણ કાંઈ ઓછી નથી વીતી. પણ હવે એ બધું વિસરી જ ભાઈ !”

સવાર થતું આવતું હતું. થોરી દરખારને કહે કે “બાપુ, રામ રામ.” એમ બોલીને ફેંટાનો પાટો છોડી નાખ્યો અને તરફળી આણુ છોડ્યા.

આપા માણસીઆવાળાએ કાત્યાળને આંબાગાલોળ નામતું ગામડું ઇનામમાં આપ્યું.

૩

થો કે મહિને દરખાર માણસીઆવાળા ફરી વાર પરણ્યા. હાથગળણાનો સમય આવ્યો તોળા કાત્યાળે આવી હાથગળણામાં થોડી ભેંસો આપવા માંડી. દરખારે મ્હોં ફેરવ્યું.

કાત્યાળે પોતાની થોડી દેવા માંડી.

દરખારે મ્હોં ફેરવેલું જ રાખ્યું.

કાત્યાળના મનમાં જેમ આવ્યો કે “હાં ! દરખારને પાછો પોતાના દીઘેલ ગામનો લોલ થયો લાગે છે.”

“લ્યો, બાપુ. હાથ કાઢો. આંબાગાલોળ પાંદી આપું છું.”

“ભોળા કાત્યાળ ! કાઠીના દીકરા છો, એ ભૂલશે મા. તે દિવસે થોડીક ભેંસો લઈને થેરીનું ઘર ભંગાવ્યું એનો એ માણસીઓ આજ નથી રહ્યો હો ! મારે તમારા ગામનો લોભ નથી.”

“સારે આપુ, હાથ કાઢો. હ્યો, ખીલું તો કંઈ નથી; આ માફ માથું હાથગજણામાં આપું છું.”

“બસ ભોળા કાત્યાળ !” દરબારનું મન સંતોષ પામ્યું.

બે વરસ વીતી ગયાં. અંબગાલોળે ખળાં ભરતાં હતાં. કાત્યાળ ત્યાં તપાસવા ગયેલા. પાછળથી ચાચઈ ઉપર જુનાગઢની ચડાઈ આવી. તરઘાયા ઢોલ વાઝ્યા. દરબાર લડાઈની તૈયારી કરે છે. દરબારને ભોળો કાત્યાળ સાંભર્યો.

ખળાં ભરતાં ભરતાં કાત્યાળે તરઘાયાનો નાદ સાંભળ્યો. એને ખબર પડી. ઘોડેસ્વાર થઈને ચાચઈ આવ્યા. ગઢમાં જઈને દરબારને કહ્યું: “આપુ, તે દિવસે હાથગજણામાં આપેલું માથું આજે સ્વીકારી લેજો.” એમ કહીને પાછા ચડ્યા. જુનાગઢની ગિસ્ત સાથે ધિંગાળે ચડ્યા ને ગિસ્ત ભાગી.

જુની ચાંચઈનો ઠીંબો ટેકરી ઉપર છે, ત્યાં તે વખતની લડાઈની નિશાનીઓ હજુયે પડેલી છે.

આહિર યુગલના કોલ

“આ ટલી બધી પ્રીત કેમ રહેવાશે ? વિધાતા આપણી
લોડી વહેલી વેલી પીખી તો નહિ નાખે તે ?

“એવું અમંગળ શું કામે ભાખે છે !”

“ના, ના, પણ ધર્ય કે અચાનક મારું મોત નીપજે તે ?”

“તો પછી તમારી વાંસે છતીને શું કરવું છે ? મર કે
કાત્રી આપવા હ સ્ત્રીજાતને ક્યાં નવું શીખવું છે !”

“મરવું શું રેડું પડ્યું છે ? આ ભરપુર વેલ, આ છ
કાતાં રૂપ ; આ સં ની મીઠાઈ—એમ તલનાં દેવડાં છે હો
એ તો મ્હેણે

ઉપરની વાતો કરનારાં ધણી ધણીઆણી તે આ જુવાન આયર નાગ અને એની પરણેતર છે: અધરાતે સુવાના એરડામાં ઢોલીઆ પર ખેડાં ખેડાં ચાતકની જોડલી સમાં આ અભણ સ્ત્રી-પુરૂષ પોતપોતાની પ્રીતિનું વર્ણન કરી રહ્યાં હતાં. ઝાંખો ઝાંખો દીવો બજે છે. વાતોમાં ને વાતોમાં દીવાની વાટયે પ્રુલ ચડી ગયેલ છે.

નાગને મનમાં થાતું કે “ઓહો! શું આ સ્ત્રીનું મ્હારા ઉપર હેત! મારી પાછળ આ બિચારી જુરી જુરીને મરે હો!”

રોજ રાતે આવી આવી વાતો થાય. સ્ત્રી પણ પોતાના ધણીને તાવી જુએ કે “હેં આયર! હું મરું તો તમે શું કરો?”

ગળગળો થઈને નાગ કહેતો કે “મારા સમ! એવું તું ખોલ મા.”

“ના, ના, પણ આમ જુઓ! આં મારા માથાની લટ ઉડી ઉડીને મોઢા ઉપર આવે છે. સ્ત્રીઓમાં કહેવાય છે કે જે ખાયડીને આમ થાય એ મરી જાય, ને એના ધણીને ઝટ નવી નાર આવે!”

“હું તને કરગરીને કહું છું કે એવું ખોલ્ય મા.”

“એમાં શું? પુરૂષને તો સ્ત્રી મરી ને ખાસકું ડાટયું એ ખેય વાત બરોબર. હું મરું તો શું તમે ખીજ નહિ પરણો?”

આયરે નિસારો નાખીને કહું “પ્રભુને ખબર.”

“ત્યારે શું સતા થશે?”

આવા મર્મપ્રહાર ક્યાં સુધી સહેવાય? ધ્રુજતે હોડે ને ગળ-ગળે અવાજે નાગ ખોલ્યો કે “એકવાર મરી જુઓ, પછી જોઈ લેશું. મને નખરાં નથી આવડતાં.”

પોતાનાં ધણીની મમતા જોઈને સ્ત્રી એને ગળે બંધી પડી; ખડખડ હસીને એવી વાતો ઉડાડી દીધી, ખેય જતણાં પાછાં વિનોદમાં પડ્યાં.

રોજ રાતે આવી વાતો થાય છે તે સાંભળનાર એક ત્રીજો જણ પણ હતો. એ હતો નાગનો બાપ ધમળ પોતે. ખોરડું સાંકડું હોવાથી ધમળ એજ ઓરડાની ઓસરીમાં સૂતો તે મોડી રાતે આ જુવાન જોડલીની કાલી કાલી વાતો એનાથી અણ-ધમ્મયે પણ સંભળાઇ જાતી. સાંભળીને મનમાં મનમાં એ હસતો. એના અંતરમાં થતું કે “ જોને આ જુવાનીઆં ? તાજી પ્રીતમાં ગાંડાંતૂર બનીને ત્રાણ કાઢવાની વાતો કરે છે. એક દિવસ પરીક્ષા તો લઉં ! ”

રોજ સવારે વહેલો ઉઠીને નાગ સાંતી જોડી ખેતરે જાય, તે ઠેક સાંજે ઝાલર ટાણે પાછો વળે. બપોરનું ભાત માથે મેલીને આયરાણી પોતે રોજ વાડીએ જાય. સાંજ પડે ત્યાં તો, જેમ વાછરૂ પોતાની માની વાટ જોઇ રહે તેમ આયરાણી ઓસરીએ ઉભી ઉભી મીટ માંડીને સાંતીના ખડખડાટની વાટ જુએ.

એક દિવસ નાગ તો વાડીએ ગએલો. કોસ હાંકતો હાંકતો આયર જુવાન પ્રીતિના દુહા ગાય છે : એને માથે ઝાડની ધરામાં કાચલ ટોકે છે : મંડાણની ગરેડી જાણે કાંઈ સજણને ખોલાવતી હોય એવી ચીસો પાડે છે : અને ધોરીઆમાં આલ્યું જાતું પાણી કાણ જાણે ક્યાં આધે આધે વસનારા પરદેશીને ભેટવા દોડ્યું જાતું હોય એવું દેખાય છે.

જોઇ જોઇને આયર કોસ હાંકતો હાંકતો મીઠી હલકે છકડીઆ દુહા ઉપાડે કે

સજણ એડાં કીજયે, જેડી વાડીહુંડી વેલ :

મરે પણ મેલે નહિ, જેને ખાળપણાની ખેલ.

ખાળાપણાની ખેલ્ય તે લાગે શુગળી,

સોજાં સાજણને ઉત્તરની વીજળી.

ઘડતાળીયા જીવને થઇ લે મેલ્ય

સજણ એડાં કીજયે, જેડી વાડીહુંડી વેલ !

વેણુ વેણુ વાડી પડ્યા પૂરે છે. મોરલા ય સામા ચંદ્રાવળા
ગાતા હોય તેવા, ડોડના ત્રણ ત્રણ કટકા કરી ગળકે છે. અને
વળી પાછો નાગ ડોડા ખેંચતો લલકારે છે કે

સજણ એવાં કીણ્યે, જેવી લટીયલ કેળ
દ્ધમાં સાકર ભેળીએ, તે કેવોક લીએ મેળ :
કેવોક લીએ મેળ તે સળી ભરી ચાખીએ
વાહું સજણ હોય તેને પાડોશમાં રાખીએ.
અંધે ને મરવે વીંટાણી નાગરવેલ !
ચૂડ કે' સજણ એવાં કીણ્યે, જેવી લટીયલ કેળ.

એમ ગાતા ગાતાં બપોર થયા. હમણાં સજણ ભાત લઈને
આવશે. હાલ્યું આવતું હશે. પોતાના સ્વ સાંભળતું હશે: એમ
હિલ્લાસમાં આવીને ત્રીજો ચંદ્રાવળો ગાય છે કે

સજણાંને એમ રાખિયે, જેમ સાયર રાખે વાણુ,
માલમી આવે મલપતા, સરમાં કરે સાન.

સરમાં કરે સાન તે ભારી
નનકડાં સેણુને નો રાખીએ મારી !

સમદર જળ સરખાં ભર્યાં, તાવે સાયરમાં તાણુ,
સજણાંને એમ રાખીએ જેમ સાયર રાખે વાણુ !

મધ્યાન્હ થયો. ગામના મારગ ઉપર મોટી બે આંખો માંડીને
આયર જુએ છે કે કયાંય એલી ભાતવાળી આવે છે ? આજ
કાં એની પવનમાં ફૂકતી કાળી કામળી કળાતી નથી ?

ત્યાં તો નાગનો આપ ધમળ આવી પહોંચ્યા. નાગે નજર
કરી તો આપુના મોં ઉપર શ્યામ વાદળી દેખી.

“ કાં આપુ ? અટાણુ કેમ ? ”

આંખો લૂછતો ધમળ ખેલ્યો: “ભાઈ! ગઝબ થયો. વહુને તો એર આભડયો. દીકરી મારી! જ્વેતજ્વેતામાં તો એના પ્રાણ નીકળી ગયા. તને ખોલાવવાનું ટાણું ન રહ્યું.”

“ ક્યાં છે ? ”

“ એને તો દેન દેવા લઈ ગયા. ”

“ એ-એ-એમ ? એટલું છેટું પડી ગયું ? ” આટલું ખોલતાં તો નાગે પોતાની પડખે પડેલું ફાતરકું ઉપાડીને પેટમાં ઉતારી દીધું. “ હા ! હાં ! હાં ! ” કરતો બાપ જ્યાં હાથ ઝાલવા જાય ત્યાં તો દીકરાનો લોહીચોહાણ દેહ ધરતી પર ઢળી પડ્યો.

બરાબર કાળજમાં ધા આવેલો એટલે જીવવાની આશા નહોતી. નાગે દેહ છોડ્યા. બાપ ચોધાર આંસુએ રેયો. અને પેલી આયરાણી-એણે રેયું, કૂટયું, પોતાના ભરથારની ચિતાના ભંડકા આથે ઉભાં ઉભાં જોયા અને ઝૂરવા લાગી.

ચૌદમે દિવસે તો એને પીયરથી ગાડું તેડવા આવ્યું. બાઈ ચડીને ચાલી નીકળી. પાદરમાં પોતાના ભરથારની તાજી ચિતા જ્વેદને ખે ચાર આંસુ પાડ્યાં. પણ મનની વેદનાને ભૂંસાતાં શી વાર લાગે ? બાર મહિના વીત્યા ત્યાં તો સજળના હૈયામાંથી નાગનાં સંભારણાં નીકળી ગયાં. જ્વેબન આવીને એના કાનમાં કહેવા લાગ્યું કે “ હવે શી વાર છે ? ”

કરી વાર નહોતી. ખીજા કોઈ એક ગામના આયર સાથે એના ભાંઈઓએ એને નાતરે દીધી. એને તેડવા નવે સાસરીએથી મહેમાનો આવ્યા. ઘુઘરીયાળી વેગડીમાં ખેસીને આયર જીવાનડી પાછી કંકુને ચાંદલે નવે ઘેરે જવા નીકળી.

સાંજનું ટાણું થયું. વેલડી રસ્તામાં દેવગામને પાદર ઉભી રહી. તેડવા આવનારામાંથી ખેચાર જીવાનો ગામમાં નાસ્તો લેવા નીકળી પડ્યા. પણ ચોરા આગળ તે રાત્રે ભવાઈ રમાતી હતી. જીવાનો ભવાઈ જ્વેવામાં નાસ્તાની વાત ભૂલી ગયા. અને ઘણો સમય ચાલ્યો ગયો.

અને અટકાવને આપર લુવાનડીએ વેલડીના માકામાંથી બહાર ડોટીઈ' કયું. નવર કરે ત્યાં સામે એ કાણ ઉભેલો ?— એક નાગને પાળીએ : કંધર નેચા નાગ સીંદુરમાં રંગાયલો, અગોલ પત્થરનો એક પાળીએ !

કંઠના અંદાપાળી લેખનવંતીને સાંભર્યું : એ પહેલી વારનું પરણેતર : માયરામાં એલેલો વિશાળ જાતીવાળો એ લુવાન-નેતી તાઈ કૂટતી મૂંઝો એ લેખનવંતીએ પાંખા પાંખા પાનેતરમાંથી નિરખેલી : એને સાંભરી આવી પહેલવહેલી રાત અને ખીઈ એવો ઘણીએ અજવાળી રાત્રીએ : એને સાંભર્યા એ માત્રમ રાતના પહેર ને એક યીવનના ચિતા ઉપર ચડવાના અધરાતે આપેલા કોલ : અને અને સાંભર્યું એ કાળજીમાં પ્રતેક્ષુ ઘાતરકું.

આશાનેર નવે સાસરીયં જનારી આયરાણીના મ્હેમાંથી એક ઉડા નિસારો નીકળી ગયો.

પાદરમાં એ ટાણે ગામના છોડરા 'સાત તાળી' રમતા હતા. અને ગાલામેકુને પૃથ્થાઈ કરતા હતા કે “ વેલ્યમાં કાણ છે ? ” એમાંથી એક ચારણનો છોડરો સંતાઈને જાડની ઓથે ઉભેલો. ચંદાર છોડરો જાણી ગયો હતો કે આ તો નાગ આયરની જ બાયડી આજ નાતરે જવા નીકળી છે. છોડરે અજવાળી રાતને પહેલે પહેર આ દેઆવ લેયો : પાળીઆની સામે મીટ માંડી રહેલો આયર નારીને લેઈ. ઓપાસની અખંડ શાંતિમાં નીકળી પડેલો એ નિસારો સાંભળ્યો : તક લેઈને છોડરાએ કુદાનાં જે ચરણો લેડી કાઢ્યાં અને સરવે સાદે લલકારીને કલાં :

નાગ ! નિહાળી લેય, પોળાં મન પાથરીએ' નહિ,
કાઠ ચર્યાં નહિ કોય, (આ તો) ધંધે લાગ્યાં ધમળાઉત !

[હે નાગ ! જરા ઉંકું નિહાળીને એ ! ગમે તેની ઉપર પ્રેમ પાથરીએ નહિ. તે' લેના ઉપર પ્રેમ પાથર્યો તે તો તારી ચિતા ઉપર ચડીને બળી મરવા ન આવી. એટલું જ નહિ, પણ હે ધમળાના યુત્ર ! એ તો પોતાને ધંધે વળગી ગઈ-ખીને નાતરું' કરીને ચાલી.]

અરધી રાતનો ગજરા ભાંગો એટલે પોતાના બાઈ તથા સાથીને લઈને પટેલે ખળામાંથી બાજરાનું ગાડું ભર્યું. ભૂરો જોતો જોતો પોતાની પાછળ પોતાની હાજરીનું ભાન રાખતા નથી, તેમ જગા પટેલે પણ લોભે જઈ ગાડામાં હદ ઉપરાંત બાજરા ભર્યો; અને પાછલી રાતના ગાડું જોડી ઘરભણી ચાલ્યા. સાથી ગાડું હાંકતો હતો; પોતે ગાડાની આગળ ચાલતા હતા; અને તેમના ભાઈ ગાડાની પાછળ ચાલતા હતા.

ગામના પાદર દૂકડા આવતાં હદ ઉપરાંત ભારતે લીધે ગાડાની ધરી ટુડીઆમાંથી નીકળી ગઈ; અને ગાડાનું પેડું ચાલતું હતું. જગા પટેલ મૂંઝાણા ત્રણે જણાએ મળી મહેનત કરી, પણ ગાડું ઉંચું થયું નહિ. ધણીની ચોરી, એટલે તેને મદદે ખોલાવવા જાય તો છતરાયું થઈ જાય; તેમ પાછળ ખળું પણ છેડું ગયું એટલે ગાડું પાછું ખાલી પણ કરી શકાય નહિ. આમ જગા પટેલને સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવું થયું. સત્તાર પડશે-અજવાળું થશે-તો ફજોતો થશે; એવી ખીટમાં ઠાંકળા-ઠાંકળા થાતા જગા પટેલ કોઈ વટેમાર્ગની વાટ જોવા મંડ્યા. એવામાં ઇશ્વરને કરવું, તે એનાજ દરબાર-જોની ચોરી હતી તે ગજભાઈ ગોહિલ જ પરોડિયામાં પોતાના હાંમેશના નિયમ પ્રમાણે જંગલ જવા સારૂ હાથમાં પાણીનો કળશીઓ લઈ નીકળ્યા. ઠાઠ પડતી હતી એટલે દરબારે મોઢે ખોડાનું બાંધેલું હતું એટલે ફક્ત દરબારની આંખો જ બહાર તગતગતી હતી.

જેવા દરબાર જગા પટેલના ગાડા પાસેથી નીકળ્યા, તેવા જગા પટેલે, ગરજવાનને અક્કલ ન હોય એ હિસાબે, દરબાર કોઈ વટેમાર્ગ ધાર્યા; અને મનમાં વિચાર્યું કે આ આદમ અજાણ્યો હોવાથી ગામનાને ખબર નહિ પડે કે હું બાજરા છોનોમાનો લઈ જાઉં છું. એવું ધારીને પોતે ઉતાવળા ઉતાવળા ખોલ્યા કે “એ જીવાન! જરાક આ ગાડું સમું કરાવતો જાને.”

અંધારૂં, ગભરામણ, અને દરબારે મોઢે ખોડાનું બાંધેલું એટલે જગા પટેલે તો દરબારને ન જોયું; પણ દરબારે જગા

પટેલને ઓળખેલી કીધા. દરબાર સમજી ગયા કે “મારા રાજ-
લાગનો બાજુનો આપણે પડે એ ચોરીએ પટેલ છાનું માનું ગાહું
ભરી લઈ બંધ છે.” પરંતુ દરબારે વિચાર કર્યો કે “હું ઓળખાઈ
જઈશ તો જગા પટેલ જેવો માણસ ભોંડી પડશે-શરમાશે.”
માટે પટેલ પોતાને ન ઓળખે એવી રીતે નીચું બેઠા ગાહને
કેડતો ટેકા દઈ પૈડું ઉંચું કરાવ્યું. એટલે પટેલ ધરી નાખી
ગાહું ચાલતું કરી રાહ ધતા ઘર ભણી દાંડી ગયા.

“દશે! હોય! બિચારા રાતદિવસ ટાઢ તડકા વેડી મહેનત
કરીને કમાય અને સારો દાણો ભાળીને એનું મન કલિક એમટલો ય
શું થઈ ગયું! એ પણ આપણી વસતી છે ને!” આમ વિચર
વિચારતા દરબાર ચાલ્યા ગયા.

આ વાત બન્યાને આશરે છઠ્ઠે માસ થયા દશે, દરબારના
દરિયાવ દિલમાં ઉપરૂતી વાર્તાનું સ્મરણ પણ નથી. એવે સમયે
દરબારમાં મહેમાનો આવેલા. દવાલગર મહેમાનો સાથે ખાટકો
ગોઠાં લેવી જગા પટેલને ત્યાં ગયો. પટેલે હા ના કરવા
દારે જગા પટેલને કાંઈ કહ્યું વચન કીધું, એટલે પટેલને રીસ
પી. પોતે બોલ્યા કે “મારે આવા દરબારના ગામમાં રહેવું જ
બી”

જાણકારે પણ તોછડાઈથી કીધું કે “તારે શીદને પડ્યો
કાંઈને ક્યાંય ખીજે મળતું નથી? હાલ્યો બને!”

એટલે તો જગા પટેલને પગથી માથા સુધી આળ લાગી
પુ. દરબારને રાત્રે ગાહમાં ઉચાળા લયા. દરબારને આ
ભિન્ની કરી ખખર પણ નથી, પણ વળતે દિવસ સવારે
દરબાર ઉલીએ ડાયરો કરી બેઠા છે, ત્યાં જગા પટેલ
પોતાનાં બાળબચ્ચાં, રાચરચીકું અને ઢોર ઢાંખર લઈ ગોઠાં
કરી પોતેથી નીકળ્યા. ગામનાં માણસો એને વારવા-મના-
મંડાવ્યા, પણ પટેલ તો વધારે જોર કરવા મંડ્યા. દરબારને
રિસ પડી, એટલે દરબારે પણ ચોપાટમાંથી નીચે ઉતરી જગા
ને ખૂમ સંમજાવ્યા અને કારણ પૂછ્યું. જગા પટેલે ખીજ-

ધને કહ્યું કે “દરબાર ! અમારી વહુઓ આણાંમાં બે સારાં ગોઠડાં લાવી હોય છે તે ચે અમે વેડે કાઢી દઇએ, અમે ગાલા ઓઢીને આવી ટાઢમાં સુઇ રહીએ, તોય તમારો ત્રણ દોડડાનો હવાલદાર અમને હબડાવે ક્કડાવે ! એ અમને નથી પરવડતું.”

દરબારે સખૂરીથી આખી વાત જાણી લીધી. ઘણા દિલગીર થયા. ઘરને સજા કરી. અને પટેલને કહ્યું કે “બાપ ! તને મારાં પાનાનાં ગાડવાં છે. માફ કરો અને પાછા વળો.”

પરંતુ જગા પટેલ કાંઈ રીતે સમજ્યા નહિ. એટલે દરબારે જગા પટેલની પડખે ચી કાનમાં કીધું કે “પાનાં જાણો તો ભલે કાન ધણી કેઢનો પેકા કાં બાજરકાં ભરતીઈ”

આટલું કહી દરબારે જા ઉલ્કા આલ્યા ગેપા પળાનાં ગોઠડાંમાં ઘન્ટા છુટયો પટેલથી કાંઈ બોલ્યું નહિ. એટલે દરબારે કહ્યું “આતું તોમ કાં”

જે ઘણીની મેં ચોરી કરી હતી તેજ ઘણી ચોરીનો સદ્ અને મારી આખરના ખાતર મને માફ તો કરે, પરંતુ વાતમાં ચે હું લોઠો પડું એ દયાથી મને ખાનગીમાં પાછા નહિ ! અરે, આવો ઘણી મને ખીજે ક્યાં મજો વિચારીતે પટેલે ગાડાં પછાં ફેરવ્યાં.

તેના વંશજો હાલ પણ આ ગામમાં રહે છે. આ આશરે પોણોસો વરસ થયાં હશે.

દેવાળદે

રાજાજી સત્તા આદ
ગામમાં રાજ કરતા.
વસ્તીના તો આપ થઈને રહેતા.
સદુચે એનાં બેટાબેટીસમાં હતાં.
દૈવતને સુખે સખા અને દૈવતને
દુઃખે નામ દેવા-

ગાજીવ.

ઉનાળો આવ્યો છે. ધોમ
તડકો ધખે છે વ્યાભમાંથી બના

અગ્નિ વરસે છે. ઉની ઉની શૂ નાચે. ખરવાં ફરે છે.

ચૈત્ર મહિનો ગયો. વૈશાખ ગયો. જ્ઠ આવ્યો. નદીસરોવરનાં.
પાણી સૂકાણાં, ઝાડવાંનાં પાન સૂકાણાં, માણુસોનાં શરીર સૂકાણાં;
પશુપંખી પોકાર કરવા લાગ્યાં.

કારણ કે વરસાદ ન પડે. તે વરસાદ વિના ધાસચારો ક્યાંથી
થાય ? દાણા ક્યાંથી ઉગે ?

રાજાજી તો ભગવાનના ભક્ત : રાતે ઉગ્નગરા કરે છે. પ્રભુને
અરજ કરે છે, “ હે દયાળુ ! મે’ વરસાવો ! મારાં પશુ, પંખી
ને માનવી ભૂખ્યાંતરસ્યાં મરે છે. ”

પ્રભુએ રાજાજીની અરજ સાંભળી. આપાઠ મહિનો બેઠો તે
મેહલા વરસવા લાગ્યા. ધરતી તરબોળ થઈ. ડુંગરા ઉપર ધાસ

ઉઝાં. લીલું ! લીલું ! બ્યાં જોઈએ ત્યાં લીલું જમ ! જોઈ જોઈને આંખો ઠરે.

રાજનજી ઘોડે ચલા. રાજ્યમાં ફરવા નીકળ્યા. “ જોઈ” તો ખરો, મારી વરતી મુખી છે કે દુઃખી ? જોઈ” તો ખરો, ખેડુત ખેતર ખેડે છે કે નહિ ? દાણા વાવે છે કે નહિ ? તમામના ધરમાં પૂરા બળદ ને પૂરા દાણા છે કે નહિ ?

ઘોડે ચડીને રાજ ચાલ્યા જય : ખેતરે ખેતરે જોતા જય. મેરલા ટોકે છે, પશુડાં ચરે છે, નદીઓ ખળખળ વહે છે, અને ખેડૂતો ગાતા ગાતા દાણા વાવે છે. સહુને સાંતીડે બખ્ખે બળદો : બળદો પણ કેવા ? ધીંગા ને ધક્કીઆ.

પણ એક ઠોકણે રાજનજીએ ઘોડો રોક્યો. જોઈ જોઈને દિલકું દુલાયું. કળીએ કળીએ જીવ કપાયો. ઉડો ઉડો નિસાસો નાખ્યો.

એવું તે શું દીકું ?

એક માણસ હળ હાંકે છે. પણ હળને એય બળદ નથી જોતર્યા : એક બાલુ જોતરેલ છે એક બળદ, ને બીજી બાલુ જોતરેલ છે એક આયડી ! રૂપાળા રૂપાળા મોદા વાળી.

માણસ હળ હાંકતો જય છે, બળદને ય લાકડી મારતો જય છે, આયડીને ય લાકડી મારતો જય છે. બાદના બરડામાં લાકડીઓની લોલ્યો ઉડી આવી છે. બાદ તો બિચારી રાતી રાતી હળ ખેંચે છે. ઉભી રહે તો માર ખાય છે.

રાજનજી એની પાસે ગયા. જઈને કહ્યું : “ અરે લાકડું ! હળ તો ઉભું રાખ.”

“ ઉભું તો નહિ જ રાખું. મારે વાવણી મોડી ધાય તે ડોંચે શું, તારું કપાળ ? ”

એટલું બોલીને ખેડુતે તો હળ હાંક્યું એક સાકડી બળદને મારી અને એક લાકડી બાદને મારી.

રામજી હળની સાથે-સાથે ચાલ્યા. ખેડૂને ફરી વિનવ્યો :
“અરેરે ભાઈ ! આવો નિર્દય ? બાયડીને હળમાં જોડી ?”

“ તારે તેની શી પંચાત ? બાયડી તો મારી છે ને ? ધરાર જોડીશ, ધરાર મારીશ. ”

“ અરે ભાઈ ! શીદ જોડી છે ? કારણ તો કહે ? ”

“ મારો એક ઢાંઢો મરી ગયો છે. હું તો છું ગરીબ લિખારી. ઢાંઢો લેવા પૈસા ન મળે. વાવણી ટાણે કોઈ માગ્યો ન આપે. વાવું નહિ તો આખું વરસ ખાઉં શું ? બાયડી છોકરાંને ખવરાવું શું ? એટલા માટે આને જોડી છે ! ”

“સાચી વાત ! ભાઈ, સાચેસાચી વાત ! લે હું તને બળદ લાવી આપું. પણ બાયડીને તું છોડી નાખ, મારાથી એ નથી જોવાતું. ”

“પેલાં બળદ મગાવી આપ, પછી હું એને છોડીશ. તે પહેલાં નહિ છોડું. હળને ઉભું તો નહિજ રાખું. ”

રાજાએ નોકર દોડાવ્યો : “ જા ભાઈ, સામા ખેતરોમાં; મોંઝામાં મૂલ દેજે. બળદ લઈને ધડીકમાં આવજે. ”

તો ય ખેડુત તો હળ હાંકી જ રહ્યો છે. બાઈ હળ ખેંચી શકતી નથી. એની આંખોમાંથી આંસુ ઝરે છે.

રાજા ખોલ્યા : “ લે ભાઈ ! હવે તો છોડ. આટલી જાર તો ઉભો રહે. ”

ખેડુ ખોલ્યો : “ આજ તો ઉભા કેમ રહેવાય ? વાવણીનો દિવસ : ધડીકના ખોટીપામાં આખા વરસના દાણા ઝોછા થઈ ગયા ! ”

રામજી દુભાઈ ગયા : “ તું પુરૂષ થઈને આટલો બધો નિર્દય ? તું ને માનવી કે રાક્ષસ ? ”

ખેડુતની જીભ તો કુદાડ જેવી ! તેમાં ય પાછો ચારણ ખેડુત ! એલે ત્યારે તો જાણે લુહારની કાંડનાં ફૂલડાં ઝરે !

એવું જ બોલ્યો : “ તું બહુ દયાળુ હો તો ચાલ, જૂતી બને! તને જોડું ને આયડીને છોડું : કાલો ખોટી દયા ખાવા શા સાફ આવ્યો છો ? ”

“ બરાબર ! બરાબર ! ” કહીને રાજાજીએ ઘોડા ઉપરથી કૂદકો માર્યો. નીચે આવ્યા ને પોતે હળ ખેંચવા તૈયાર થઈ ગયા : કહ્યું. “ લે, છોડ એ બાંધને. અને જોડી દે મને. ”

બાંધ છૂટી. એને અદલે રાજાજી જૂતાણા. માણસો જોઈ રહ્યાં. વાહ રાજા ! વાહ રાજા !

ચારણ તો અણસમજી હતો. રાજાજીને બળદ બનાવીને એ તો હળ હાંકવા લાગ્યો. મારતો મારતો હાંક્યે જાય છે.

ખેતરને એક છેડેથી ખીજે છેડે : રાજાજીએ હળ ખેંચ્યું. એક ઉથલ પૂરો થયો. ત્યાં તો બળદ લઈને તોફાર આવી પહોંચ્યો.

રાજાજી છૂટા થયા. ચારણને બળદ આપ્યો.

ચારણીની આંખોમાંથી તો દડ દડ હેતનાં આંસુડાં દહ્યાં. એ તો રાજાનાં વારણાં લેવા લાગી :

“ અમ્મા મારા વીર ! અમ્મા મારા બાપ ! કોડ દિવાળી તારાં રાજપાટ ટકાવે ! ”

દેખાળદે રાજા તો રાજ થઈને ચાલ્યા ગયા.

૨

ચોમાસું પૂરું થયું. દિવાળી ઢૂકડી આવી. ખેતરમાં ઉંચા ઉંચા છોડવા ઉગ્યા છે. ઉંટ ઝોરાઈ જાય તેટલા બધા ઉંચા ! દરેક છોડની ઉપર અકેક કુંડું : કુંડું પણ કેવડું મોટું ? વેંત વેંત જેવડું ! કુંડામાં લરચક દાણા ! ઘોળી ઘોળી જીવાર અને લીલા લીલા બાજરા !

જોઈ જોઈને ચારણ આનંદ પામ્યો.

પણ આખા ખેતરની અંદર એક ઠેકાણે આમ કેમ ? ખેતરને એક છેડેથી ખીજા છેડા સુધીની હાર્યામાં એકે ય છોડને કુડાં નીંધલેલાં જ ન મળે ! આ શું કોતૂક !

ચારણને સાંભર્યું : “ હા હા ! તે દિ હું વાવણી કરતો હતો ને આલ્યો દોઢડાલ્યો રાજા આવ્યો હતો. એ મારી વાવડીને બદલે હજે જૂત્યો તો ! આ તો એણે હજા ખેંચેલું તે જ જગ્યા. કાણ જાણે કેવો ય પાપીઓ રાજા ! એનાં પગલાં પહ્યાં એટલી ભોંમાં મારે કાંઈ ન પાક્યું. વાવેલા દાણા ય ફેગટ ગયા ! ”

ખીજાને ચારણ ઘેર ગયો. જઈને વાવડીને વાત કરી : “ જા રાંડ, જઈને જોઈ આવ ખેતરમાં. એ પાપીઆના પગ પહ્યા તેટલી ભોંયમાં મારું અનાજે ય ન ઉચ્યું ! ”

બાઈ કહે, “ અરે ચારણ ! હોય નહિ, હોય નહિ. એ તો હતા રામરાજા ! સાચેજ તું જોતાં ભૂલ્યો. ”

“ ત્યારે તું જઈને જોઈ આવ. ફરી મળે તો-હું એને ટીપી જ નાખું. એણે મારા દાણા ખોવરાવ્યા. કેવા મેલા પેટનો માનવી ! મળે તો એને મારી જ નાખું. ”

દોડતી દોડતી ચારણી ખેતરે ગઈ. પેટમાં તો થડક થડક થાય છે. સૂરજ સામે હાથ જોડે છે. સ્તુતિ કરે છે કે “ હે સૂરજ ! તમે તપો છો, તમારાં સત તપે છે, તો ય સતિયાંનાં સત શીદ ખોટાં થાય ? મારા રામરાજાનાં સતની રક્ષા કરજો બાપ ! ”

જુએ ત્યાં તો સાચેસાચ એક ઉથલ જેટલા છોડવાનાં કુડાં નીંધ્યાં જ નહોતાં. તે ખીજા બધા છોડવા તો કુડે લાંગી પડે છે !

આ શું કોતૂક ?

પણ એ ગાંડ ચારણની ચારણી તો ચતુર સુજાણ હતી.

ચારણી હજાવે હજાવે એ હાર્યાના એક છોડવા પાસે ગઈ. હજાવે હજાવે છોડવો નમાવ્યો. હજાવેક કુડું હાથમાં લીધું. હજાવે હાથે કુડાં ઉપરથી લીધું પણ ખરુંચ્યું.

આહાહાહા ! આ શું ? દાણા નહિ, પણ સાચાં મોતીડાં !

કુડે કુડે મોતીડાં : ચક્રચક્રતાં રૂપાળાં : રાતાં, પીળાં અને
આસમાની મોતીડાં. મોતી ! મોતી ! મોતી !

રાગ્નજીને પગલે પગલે મોતી નીપળ્યાં !

ચારણીએ દોટ દીધી. ઘેર પહોંચી, ચારણનો હાથ ઝાલ્યોઃ
“ અરે મુરખા, ચાલ તો મારી સાથે ! તને દેખાડું કે રાગ
કેવો : પાપી ? કે ધર્મી ? ”

પરાણે એને લક ઘણ. જીને દેખાડ્યુંઃ મોતી જોઈને ચારણ
પસ્તાણોઃ “ઓહોહો ! મેં આવા પનોતા રાગને, આવા દેવરાગને
કેવી ગાળો દીધી ! ”

બધાં મોતી ઉતાર્યાં. ચારણે ફાંટ બાંધી. પરભાર્યો દરબારને
ગામ ગયો.

કચેરી ભરીને રાગ દેખાળદે ખેઠા છે. ખેડુતોનાં મુખ-
દુઃખની વાતો સાંભળે છે. મુખડું તો કાંઈ તેજ કરે છે !

રાગ્નજીના ચરણમાં ચારણે મોતીની ફાંટ મૂકી દીધી.
લુગડું ઉઘાડી નાખ્યું. આખા ઓરડામાં મોતીનાં અનવાળાં
છવાણાં.

રાગ્નજી પૂછે છે, “આ શું છે ભાઈ ? ”

ચારણ લલકારીને ગાંઠે કહે બોલ્યોઃ

જલ્દયો હુત જરુધાર, નવળંગ મોતી નીપળે;
(તો) વવારત વડવાર, દિ બાધો દેખાળદે !

“હે દેખાળદે રાગ ! જો મેં પટેલેથી જ એમ જલ્દયુ
હોત, કે તું તો ચંકરનો અવતાર છે ! જો મને પટેલેથી જ
અબર પડી હોત કે તારે પગલે પગલે તો નવલખાં મોતી
નીપળે છે, તો તો હું તને તો દિવસ દિવસમાંથી છોડન શા માટે !

આખો દિવસ તારી પાસે જ હજી ખેંચાવત ને ! આખો દિવસ વાવ્યા કરત તો માઈ આણું ખેતર મોતી માતી થઈ પડત !”

રાગ્નજી તો કાંઈ સમજ્યા જ નહિ. “અરે ભાઈ ! તું આ શું બોલે છે ?”

ચારણે બંધી વાત કરી.

રાગ્નજી હસી પડ્યા: “અરે ભાઈ ! મોતી કાંઈ મારે પુણ્યે નથી હજ્યાં. એ તો તારી અસ્રીને પુણ્યે હજ્યાં છે. એને તેં સંતાપી હતી એમાંથી એ છુટી, એનો જીવ રાજી ગયો, એણે તને આશિષ આપી, તેથી આ મોતી પાડ્યાં.”

ચારણ રડી પડ્યો: “હે દેવરાગ્ન ! મારી ચારણીને હું હવે કેદિ’ થે નહિ સંતાપુ.”

ચારણ ચાલવા માંડ્યો. રાગ્નજીએ એને ઉભો રાખ્યો: “ભાઈ ! આ મોતી તારાં છે. તારા ખેતરમાં પાડ્યાં છે. તું જ લઈ જા !”

“આપા ! તમારાં પુણ્યનાં મોતી ! તમે જ રાખો.”

“ના ભાઈ ! તારી સ્રીનાં પુણ્યનાં મોતી : એને પહેરાવજો. લે હું સતીની પ્રસાદી લઈ લઉં છું.”

રાગ્નજીએ એ દગલીમાંથી એક મોતી લીધું. લઈને માથાં પર ચડાવ્યું. પછી પરાવીને ડોકમાં પહેર્યું.

ચારણ મોતી લઈને ચાલ્યો ગયો. ઘેર જઈને ચારણીના પગમાં પડ્યો. રોઈને કહ્યું, “ચારણી, મેં તને ઘણી સંતાપી છે. હવે નહિ સંતાપુ હો !”

* ‘રસધાર’ પરથી બાળકો માટે ‘બાળ-રસધાર’ તૈયાર થાય છે. તેની સૈલીનો આ એક નમૂનો મૂક્યો છે. સં.

સેજકંઠ

તળ ઉંડાં જળ છીછરાં
કામન લાંબે કેશ
નર પરાધર નીપજે
આયો મરધર દેશ.

ઉંડાણે ગયેલાં
છીછરાં પાણી.

વાળા જ્યાં ફૂવા છે:
જ્યાં લાંબા કેશવાળી
રૂડી કામનીઓ પાકે
છે, અને જ્યાં મૂઝાળા
મરદો નીપજે છે: એવી
રણુ-સળગતી છનાં
રૂપાળી મરૂ બોમમાં
ખેડગઢ નામે એક
ગામડું હતું.

ખેડગઢ ગામની
પનીઆરીઓ દર-

દમેશાં ઉંડા ફૂવાને કાદે વાતો કરતી કે “અહોહો ! ધધરે આ
ધણી ધણીઆણી વચ્ચે કેવી લેણાદેવી લખી છે !”

એ ધણી ધણીઆણી તે ખેડગઢનો વહર ડાબી, અને એની
નવજોખનવતી ઠકરાણી. ખેડગઢ પરગણું એ ગોદિલોના વડવા
શ્રી સેજકંઠની જાગીર હતી. વજો ડાબી સાખનો રજપૂત હતો.
ડાબીનું એ એક જ ખોરડું હતું. બાકી ગામના તમામ રજ-
પૂતો રણા સાખના હતા. રણા રજપૂતોને આ એકનો એક

હાની છાતીમાં સુળાની માફક ખટકતો; પણ રાજાજનો એ માનીતો વહર હતો. એની રિક્કિસિક્કિ સહુને સાલતાં; એનું સંસારસુખ પણ રાત્રુઓથી સહેવાતું નહિ. પનીઆરીઓ આપ્ત આપસમાં વાતો કરતી કે “એવી ગુણીઅલ અને એવી રૂપવતી રંભા ધમ્મર કોને, ક્યા પુણ્યના બદલામાં આપતો હશે તેની તો કાંઈ ખબર જ નથી પડતી બાઈ !”

એક દિવસ વહરનાં વહુ બેંસ દોવા બેઠાં છે. એની બેરાવર આંગળીઓની અંદર બેંસનાં ધીંગાં આંચળ રમી રહ્યાં છે. ધુમટો તાણ્યો છે, કારણ, સામે જ એના સસરા અને દાયરામાં ખીન્ન માણસો પણ બેઠેલાં છે. તેવામાં સામે એક કાળોતરે સાપ ચાલ્યો આવતો દીકો. સાપ છેક લંગોલગ આવી પહોંચ્યો; પાસે કોઈ માણસ નહોતું. ચીસ પાડે તો રજપૂતાણીની ઠાંસી થાય; ચાલી જાય તો સાપ બેંસને—એ હાથણી જેવી બેંસને ફટકાવે, અને ચૂપચાપ બેસી રહે તો પોતે એ કાળોતરે ભક્ષ અને !

વિચાર કરવામાં એટલો વખત ગયો ત્યાં તો સાપ લંગોલગ આવી પહોંચ્યો. પણ ક્ષત્રિયાણી ન થયી. એને સુકી આવ્યું. પગ પાસે સાપ આવ્યો એટલે એની ફેણ બરાબર પોતાના પગ નીચે અનોધા બેરથી દબાવી દીધી. સાપનું બાકીનું શરીર બાઈના પગને વીંટળાઈ ગયું. ચૂપચાપ શાંતિથી બાઈએ દોવાનું કામ પૂરું કર્યું. દરમ્યાન એના પગ હેઠે સાપની જીવનકીલા પણ પૂરી થઈ હતી. ઉઠીને મરેલા સાપની પુંછડી જાલી પછવાડેના વાડામાં ધા કરી, એ કાણીદેહ ચૂડાવાળી રજપૂતાણી દૂધના ઓઘરા સોતી ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

સામે બેઠેલો છુટ્ટો સાસરો આ બધો તમાસો એકી નજરે નિહાળી રહ્યો હતો. એણે તો એ વખતે જ પોતાના મનમાં સમજી લીધું કે “સર્પને પગ નીચે કચરી મારતારી આ નારી, એક દિવસ સાચેસાચ પોતાના ધણીનો પ્રાણ લેશે.” આવી અચૂતરીમાં ક્યો બેદ હશે, કેવો હિસાબ હશે, એ ન સમજાણું.

સાંજ પડી; દીકરો દરબારમાંથી ઘેરે આવ્યો; બાપે દીકરાને પોતાની પાસે બોલાવીને એકાંતમાં પૂછ્યું : “વળ, હું કહું એમ કરીશ ?”

બાપ ઉપર આસ્થા રાખનાર વળે બોલ્યો : “ફરમાવે એટલીજ વાર.”

“ત્યારે તારી સ્ત્રીનો આજ ઘડીએ ત્યાગ કર.”

વળના હૈયામાં ધરતીકમ્પ ફાટી ગયો. એની આંખમાં અંધારાં આવ્યાં. એનાથી બોલાઈ ગયું “કોનો !”

“તારી ઠકરાણીનો.” એનો એ જ કહોર જવાબ વધુ સ્પષ્ટ સૂરે કાન સાથે અથડાયો.

“બહુ સારું, બાપુ !”

વળનું માથું ફરવા લાગ્યું. એની છાતીનાં ધબકારા પણ જાણે વારે વારે પૂછવા લાગ્યા : “કોને ?” “કોને ?” એના તપેલા મગજમાં એકજ વિચાર ભર્યો હતો કે “બાપુ વિના કારણે કદિ આવું ન ફરમાવે, નક્કી કાંઈક બન્યું છે.”

પોતાની સ્ત્રીના એરડા તરફ વળ્યો. આજ મોતના મ્હોં-માંથી બચેલી બાઈ, રોજથી સવાયા શણગાર સજીને આતૂર હોયે વાટ જોતી બેઠી હતી કે “ક્યારે એ આવે ને હું પિયુજીને મારા પરાક્રમની વાત કહું !”

એ આવ્યો. હસીને જ્યાં ઠકરાણી બોલવા જાય છે, ત્યાં તો ધણીએ હુકમ સંભળાવ્યો કે “તને અટાણથી રજા છે.”

રજપૂતાણીએ પલકવારમાં જોઈ લીધું કે એ મશકરી નહોતી. એને શિરે સાતે આલ તૂટી પડ્યા. એણે માત્ર એટલુંજ સામું પૂછ્યું કે “મારો વાંક કહેશો ?”

“એ તો બાપુ જાણે.”

“બાપુની આ આજ્ઞા છે ?”

“હા, બાપુની.”

એ ને એ વચ્ચે ઘુમટો તાણીને રજપૂતાણી સસરાજી પાસે ગઈ. પાલવ પાથરીને પૂછ્યું:

“આપુ, મારો કાંઈ વાંક ગતો ?”

“ખેટા,” સસરાએ જવાબ દીધો: “તમારો કાંઈ પણ વાંક નથી થયો, પણ તમારે અને અમારે માગણું નહિ, એટલે આમ બન્યું છે. ખીજા કાંઈ ઉપાય નથી.”

એજ વખતે વેલ્લડું જોડાયું. રજપૂતાણી ધણીનું મુંઝું પણ જોવા ન પામી. વેલ્લડું એના પીયરને માર્ગે આવી નીકળ્યું.

૨

“રજપૂતો, મારી દીકરીને હવે સુખ નથી જોતું. એને નો હું હવે મરેલી જ માનું છું. પણ મારે વેર લેવું છે. મારી નિષ્કલંક કન્યાને કાઢી મૂકી, એનો બદલો લેવો છે, એના શત્રુ રણા રજપૂતના ઘરની દેલ ઉપાડીને મારી દીકરી પાણી ભરે એજ મારે એને બતાવવું છે.”

“પણ લાઈ? કાઢી મૂકવાનું કારણ સમજ્યા વિના અમારાથી એને ઘરમાં ન ધરાય.”

“કારણ કાઈએ નથી કહ્યું. અરેરે, રણા લાઈઓ! વેર લેવાનો આવો જોગ ફરી નહિ મળે હો! કાઈક તો રજપૂત બચ્ચો નીકળો!”

“ઓલ્યો કાઢીઓ આયડી વિનાનો છે. એના ઘરમાં ખેસશે તારી દીકરી?”

“મહાના ઘરમાં પણ ખેસશે.”

ઉપર પ્રમાણેની વાત એ બાઈના બાપ અને રણા રજપૂતોના દ્વાયરા વચ્ચે થઈ ગઈ. એક કાઠીઆ રણાના ઘરમાં રજપૂતાણી ખેસી ગઈ. વજા કાળીને એ ખખર પડી. રણાઓ મૂછે તાવ દહને બગ્ગરમાં ચાલવા લાગ્યા. વેર લેવાનો આથી વધુ સારો રસ્તો ખીજો કયો હોય !

વખતે ક્યાંય જંપ વળતો નથી. ધરની લખમી ગઇ તે દિવસથી એના બધા આનંદો મરી ગયા હતા. એક દિવસ પોતાનો વછેરો સળજ કરાવીને પોતે એકલો સેલગાહે નીકળી પડ્યો. વછેરો ઝાલ્યો રહ્યો નહિ, બહુ દૂર નીકળી ગયો. અપોરને વખતે વખતથી પાછા વળાયું. તરસથી એવું ગળું સકાતું હતું. દોડતે ઘોડે એ ગામની બહાર પાણી ભરવાના કૂવા પાસે પહોંચ્યો. કૂવા ઉપર એક બાઇ પાણી ભરતી હતી. વળે વિના ઝોળખ્યે કહ્યું :

“ બાઇ, જરા પાણી પાળો. ”

“ ઠાકોર, હવે પાણી દેવા જેવું નથી રહ્યું; ડોળાઇ ગયું છે. ”

વખતે એને ઝોળખી. એ તો એજ. આટલો બધો ફેરફાર ! આ દશા ! મનમાં ઘણી ઘણી યાદીઓ આવવા લાગી; પરંતુ એ તો હવે પરત્વી ! એની સાથે વાત ન પણ થાય. એણે ઘોડો હાંક્યો.

“ ઠાકોર, જરા ભલા રહેશો ? ”

“ શું ? બોલો જલ્દી ! ”

“ તમે મને શા મારે કાઢી મૂકી ? બાણો છો ? ”

“ ના. ”

“ હું બાણું છું. ”

“ શું ? ”

“ આંહી અંતરીઆળ ન કહેવાય. આજ રાતે મારે ઘેર આવશો ? વિગતવાર કહીશ. ”

“ તારે ઘેર ? હવે ? ”

“ હા, એક વાર. ફરી નહિ કહું. ”

“ ભલે, આવીશ, એક પહોર વીત્યે. ”

ગમે તેમ હોય; પણ એ વાત રાજ સેજકળને કાંને પહોંચી કે “વળે દુરાચારી છે; રાજ રાત્રિયે પારકે ઘેર ભય છે.”

તે દિવસ રાત્રિયે વળએ દરબારની સાથે વાળુ ક્યું. પહોર વીત્યે વળએ રળ લીધી. રાળ સેનકલ પણ અંધારપછેડા ઝોઢીને પાછળ ચાલી નીકળ્યા.

વળએ શેરી બદલી. દરબાર પણ પાછળ ચાલ્યા. વળે એ કોઢીઆના ધરમાં દાખલ થયો. દરબાર ખુલ્લી તલવાર અંધાર-પછેડામાં છૂપાવીને ખડકી પાસે ખડા રહ્યા.

વીતી ગયેલા દિવસોના એના એ શણગાર સજીને રળપૂતાણી ખેડી છે. અતિથિ ચાલ્યા; પલંગ પર ખેસાડ્યા; પછી પેાતે પેલા સપને મારી નાખ્યાની વાત કહી સંભળાવી.

“જે થયું તે થયું.” વળે જવાબ દીધો. એના હેયામાંથી નિસાસો નીકળી ગયો.

“હવે આજ રાત તો જમાલ્યા વિના ન જવા દઉં.”

“શું ખેલે છે ? જે તો ખરી, તારો ધણી આ ઝોરડામાં સૂતો સૂતો સાંભળે છે.

“એ મારો ધણી ?” એમ ખેલતી રળપૂતાણી ઝોરડામાં ગઇ; ખીંતી પર તલવાર લટકની હતી તે ખેંચી, સૂતેલા એ કોઢીઆ ધણીને એક ઝાટકા ભેગો તો પૂરો કરી નાખ્યો. લોહીમાં તરખેળ એ તલવાર લઇને લોહી નીતરતે હાથે પ્રચંડ ભૈરવી સમી એ બહાર ઝૂંચાવી ને ખોલી: “બસ, હવે કાંઈ લય છે ?”

વળે થરથરી ઉઠ્યો. એ સમજી ગયો કે હું જે આના-કાની કરીશ તો મારા પણ એજ હાલ બનવાના; અને ચીસ પાડીને એ મારી આબરૂ હણવાની. એણે કહ્યું કે “સારું, પણ તારે અંજે ખુબ લોહી ઉડ્યું છે, તું નાઇ લે. પછી આપણે થાળ જમીએ.” રળપૂતાણી નહાવા ખેડી. એ લાગ જોઈને વળે ભાગ્યો. બાઇએ એને લાગતો જોયો. “વિશ્વાસઘાત કે !” એમ ખોલીને દોડી. પણ ચોર તો ડેલીની બહાર નીકળી પડ્યો. દરબાર તો બાઇએ મોટો શોર બકાર મચાવી મૂક્યો કે “મારા ધણીને મારી નાખ્યો, મારી નાખ્યો, દોડો, દોડો.”

રણાઓ એમેરથી દોડ્યા આવ્યા. બાહ્યે પોતાના ધણીના કટકા બતાવીને કહ્યું કે “વળે-મારી લાજ હુંટગ આવેલો. એણે મારા ધણીને ગુડ્યો. મેં ચીસ પાડી એટલે એ ભાગ્યો. જુઓ, આ પડી એની મોજડી.” સાચેસાચ વળે ઉતાવળમાં ઉધાડે પગે જ છૂટી નીકળ્યો હતો.

રણાઓએ રડારોળ કરી મૂકી. ‘બાપુ’ની પાસે રાવ પહોંચાડી. બાપુએ મ્હોં મલકાવીને જવાબ દીધો કે “હું બાહ્યું છું; વળે નિષ્કલંક છે.”

રણાઓએ બાહ્યું કે “હવે હદ થઈ; બાપ પોને ઉપર રહીને આપણી લાજ લેવરાવે છે. આ કૃષ્ણનો ભક્ત દરબાર! હવે કાં તો સેજકછનાં રાજ નહિ; ને કાં આપણે નહિ.”

પ્રપંચ રચીને રણાઓએ કનોજથી સેજકછના ભાણેજ રાહો અને કોહણ મોકલ્યું કે “આવો, ખેડગદની ગાદી સોંપીએ.” રાહોડ પોતાના આરસો સવારો સાથે શસ્ત્ર ધરીને આવ્યો. મામાએ બાહ્યું કે ભાણેજ આનંદ કરવા આવે છે. મામાએ ઝાઝાં આદરમાન દીધાં.

રણાઓએ ગામ બહાર ભાણેજને માટે કમુંબ્યા શીરામણ કરાવ્યાં; દરબારને તેમજ વળ ગાભીને આમંત્રણ આપ્યું; દરબારના યોદ્ધાઓને ખુબ દારૂ પાથો; પછી રાહોડના સૈનિકો તૂટી પડ્યા. રણાઓ સદાપં ચાલ્યા, ને ખેડગદનો કમળો લીધો. વળે મરાગો. ક્રમત સેજકછ પોતાના પરિવારને લઈ એક રથમાં ખેસી નાસી છૂટ્યા.*

* સેજકછને ખેડગદ છોડવું પડ્યું તેની છેક વહીજ એક કથા પ્રચલિત છે. તેનો સાર એ છે કે:

સેજકછનાં લમ ઠાળી શાખાના સરદાર બળદેવનાં પુત્રી નેરે યજેલાં. ઠાળીઓ ગોદિલની સાથે થોડી પેટીથી લમ સંબંધમાં બેસતા આવતા હતા. શરવીર હતા. રાજ્ય તરફથી તેમને સારી બચીરો મળી હતી.

આ ઠાળી સરદારોના બળ વટે સેજકછનું રાજ્ય સુરક્ષિત રહ્યું. ક્રમતનાં રાણા સીયોહ રાહોડની નોકરીમાં જયરાંદ્ર પંચરને એક પોત્ર

૩

૨૪ જોડીને સેજકંઈ સૌરાષ્ટ્રની અત્રગેલી ભૂમિ તરફ ચાલ્યા આવે છે. શ્રી કૃષ્ણના એ સાચા ભક્તને દિલે શું ગયું ને શું રહ્યું તેની લગારે ઉદાસી નથી. પોતાના પ્રભુ મુરલીધરની મૂર્તિ^x પોતાની સાથે જ છે; એજ એને મન ચાદ ભુવનનાં રાજપાટ સમાન દિસે છે. રસ્તામાં એક દિવસ રાત્રિયે એને મુરલીધર પ્રભુએ સ્વપનામાં આપીને કહ્યું: “રે ભક્ત! ક્ષિત્ર કરીશ નહિ. આ રથનું પૈડું જે જગ્યાએ નીકળી પડે ત્યાં જ વસવાટ કરજે.”

રથ ચક્ર નિકસ પરે જેહી ઠામ
મહિપાઠ્ઠ ઉઠાં કીજે મુકામ ॥

પંચાળીનાં પગલાંમાંથી જ્યાં કંકૂડાં ઝર્યાં હતાં એવી સૌરાષ્ટ્રની પંચાળ ધરામાં રથ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં રથનું પૈડું નીકળી પડ્યું. બાબુમાં જ શાપુર ગામ હતું. (અત્યારે જ્યાં સુદામગ ધાંધલપુર છે ત્યાં.) દરબારે પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાં જ

હતો. તેણે ધણુ રાજ્યો જીતેલાં, પણ ડાહીઓને વશ કર્યાં સિવાય ખેડગઢની એક તસુ જમીન પણ તેને ન મળી શકે. એણે પોતાના કુંવર અસ્તાજને મૂળદેવ ડાહી પાસે મોકલ્યો. રાજ્યલોભી મૂળદેવ એ પરાયાની શીખવણીને વશ બની પોતાના જ જમાઈ સેજકંઈને વિનાશ કરવા ખેરગઢ ઉપડ્યો. પરંતુ એ પ્રપંચની ખબર પોતાની પુત્રીને, સેજકંઈનાં પત્નીને પડી ગઈ. એમણે જઈને સેજકંઈને ચેતવ્યા. સેજકંઈ તૈયાર રહ્યા.

ડાહીઓ આવ્યા. પણ ખુદી લડાઈ કરવામાં ન ફાવી શકાય તેથી દગો ગોઠવ્યો. ગામ બહાર રાજજીને ગોઠમાં નોતર્યા. અસલથી કરેલા સંકેત પ્રમાણે તમામ ડાહીઓ ડાબી બાજુ ખેરી ગયા, અને ગોહિલો સામી બાજુ એકલા પડી ગયા. ગોહિલોને ખૂબ દાડ પાચો, પણ કતલ ચાલી. ડાહીઓ તારાજ થયા. પણ ત્યાં તો રાહોડ પોતાના સૈન્ય સાથે આવી પહોંચ્યો. સેજકંઈનું બળ તૂટી પડ્યું. આખરે સેજકંઈ નાકા.

+એજ મુરલીધરની મૂર્તિ અત્યારે વળાની નજીક પંચેગામમાં મોનૂદ છે, અને ત્યાંના ગોહિલો હજી એની ઉપાસના કરે છે.

ન્યારે નૂનાગઢના ચૂડાસમા (૧૮૬૧) રાજ ખેંગાર પર ચડાઈ કરી એને કેદ કર્યો અને સોરઠને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધું, ત્યારે સેજક પોતાનો વિશ્વાસપાત્ર તેમજ અંગરક્ષક હોવાથી એને સોરઠનો સુખો ખનાવ્યો હોય. વિ. સં. ૧૨૦૨ (ઇ. સ. ૧૧૪૫) માં સેજકનો પુત્ર મૂલુક સોરઠનો નાયક હતો. સેજકના પુત્રોનાં નામ રાણોજી, શાહાજી વગેરે પણ કલિપત જ છે. કેમકે એના પુત્ર મૂલુકના વિ. સં. ૧૨૦૨ (ઇ. સ. ૧૧૪૫) ના માંગરોળની સોઠલી વાવના શિલાલેખમાં એ નામ નથી, પણ મૂલુક અને સોમરાજ છે. (રાજપૂતાનિકા ઇતિહાસ : ખંડ બીજો : પૃષ્ઠ ૪૩૨.)

રાણુ જોહિલ

ઉંચી ભેખડો ઉપર ઉંચો ઉંચો કાટ ઉભો છે, અને એને ડાબે જમણે પડખે એ નદીઓ ચાલી જાય છે દિલ્લાને વીંટી વળીને તરત જ્યાં ખેય નદીઓ ભેળી થાય છે ત્યાં પહોળો પટ જામી પડે છે. નદીની ઉપરવાડા આયમણી દિવાનાં આર્ધાં આર્ધાં ઝાડવાં વચ્ચે રોજ જ્યારે રૂંઝે રહી હોય, કંડુડાં ઢોળાતાં હોય, માથે ચઢી ને ચાંદરકું નીતરતાં હોય, ત્યારે પણ કિલ્લો તો કાંઈ ધુંધળામલ્લ જેવો ધુંધળાવરણો અને એકલવાયો જ પડીને ઉભો હોય છે.

હજી પણ એ ઉંચા ઉંચા દિલ્લાની દિવાલને ધસીને નદીઓ ચાલી જાય છે. દિલ્લામાં નક્સીદાર ગોખ કંડારેલા ને રાણીઓને નદીની કીડા નિરખવા માટે લુક્તદાર ઓરડા બંધાવેલા છે. હજી એ એકવાર એ રવેસમાં ઉભા રહીને નદીના પટ ઉપર સમી સાંજની પનીઆરીઓને નિરખીએ, ગરાશીઆનાં ઘોડાં ખેલનાં ભાળીએ, લુવાનોની કુસ્તી જોઈએ, ચારણોના કાંદો ને, કુમારિકાઓનાં વૃંદના રાસડા સાંભળીએ, ત્યારે કાળ છસો વરસ પાછો ખમ્પી જાય, અને એ વિલાસી રાજા રાણુજના હાસ્ય-કલ્લોલ તથા રાણીઓનાં કંડણ વૈયાં કાને અથડાય છે.

એ ગામ રાણપુર; એ એ નદીઓ શુકલાદર અને ગોમાઃ રાણુ ગોહિલે બંધાવેનો એ કિલ્લો. એ તે કિલ્લો કે કીડા-મહેલ ?

રાણુ ત્રિલાસી હેતો. કહે છે કે એને ચોરાશી રાણીઓ હતી; દિવસ રાત એ રણુવાસમાં જ રહેતો. લોકો એને “ કનૈયો ” કહેતાં. બ્રાહ્મણોના ભૂલાવ્યા એ રાજને એવો નિયમ હતો કે કદિ મુસલમાનનું મ્હેાં ન જોવું.

એક દિવસ જુનાગઢના દાતારની જત્રા કરીને એક મેમણુ ડોશી અને એનો દીકરો પાંચ અમદાવાદ જતાં હતાં. રસ્તામાં મા દીકરો રાણુપુર રાત રહ્યાં.

સવાર પડ્યું. રાજ પૂજ કરતા હતા તે વખતે નદીના પહોળા પટમાં એ ડોશીના બેટાની બાંગ સંભળાઇ. બ્રાહ્મણોએ રાજુને સમજાવ્યું કે આ જવનના અવાજથી “ પૂજ બ્રષ્ટ બની ! ” રાજને કુમતિ સૂઝી. એ બાળકનો એણે શિરચ્છેદ કરાવ્યો !

છોકરા વિનાની કુકુડતી માતાએ અમદાવાદ જઇને ચોધાર આંસુએ મહમદશાહ બેગડા પાસે વાત કહી. મહમદશાહે પોતાની ફેાજ રાણુપુરનો નાશ કરવા મોકલી દીધી. રાણુપુર સમાચાર પહોંચ્યા કે સેના ચાલી આવે છે. પરંતુ રાજને કોણુ કહેવા જાય ? દુર્મતિયો રાજ તે રણુવાસમાં અહોરાત ગુલ્તાન કરે છે. બહારની દુનિયામાં ડાકીયું પણ કરતો નથી. સહુને બહીક લાગે છે કે કહેવા જનાર જીવતો પાછો નહિ નીકળે.

પછી તે એક ચારણુ હિમ્મત કરી. અંદર જવાનો રસ્તો તે બંધ હતો. એટલે નદીની અંદર બરાબર ગોખની સામે ઉભા રહીને ચારણુ અવાજ કર્યો કે, “એ બાપ રાણા !

રાણા ! રમતું મેલ્ય, કનારે ચડીઆં કટક,
અત્રિ ! ચોપટ ખેલ, ગોહિલ કાં લાગો ગળો ?

[હે રાણા ! હવે તે રમત છોડ. શત્રુનું સૈન્ય તારે સીમાડે કનારા ગામ સુધી આવી પહોંચ્યું. હે ક્ષત્રિ ! ચોપાટની રમેત

શું તને એટલી બધી મીઠા લાગી ગઇ, કે હણુ નથી ચેતતો ?]

ચારણના શબ્દો કાને પડતાં તો ચોપાટવા પાસા ફગાવીને ચણા ઉભો થયો. નાણીઓને લલામણ દ્રીધી કે “જુવો, ત્યાં મુઠ્ઠી મારા વાવટાને તમે રણુભૂમિ પર ઉડતો જુઓ ત્યાં મુઠ્ઠી જાણુને કે હું છવતો છું; પણ ત્યારે વાવટો ન દેખાય ત્યારે સમજાવે કે મારો દેહ પડી ગયો.”

નાણીઓએ ઉત્તર દીધો: “પણ રાજા, જો જો હો, એ વાવટો પડ્યા પછી અમે ચોરાશીમાંથી એકજ છવતી નહિ રહીએ.”

રાણુ સૈન્ય લઇને રણુ ચડ્યો. રાણુપુરથી ત્રણ ચાર ગાઉ આથે અહમદશાહની ફોજ સાથે એની તલવારો અફઝાન. આંહી ગઢને ગોખે ખેડી ખેડી ચોરાશી રજપૂતાણીઓ નજર માંડીને જોયા કરે છે; ધજા ગગનમાં ઉડતી દેખાય છે; એ ધજાના આધારે નાણીઓ છવે છે.

વિજય કરીને રાણુ પાછો વળ્યો. જયશાળી સૈન્ય પર ઝુંડો ફરકતો આવે છે. પણ રાણાનો દૈવ રૂઠ્યો છે ખરો ને, તે રસ્તામાં એક વાવ આવી. ઝુંડો ઉપાડનાર ઝુંડો નીચે મૂકીને વાવની અંદર પાણી પીવા ઉતર્યો. રાણુજનું ધ્યાન નહોતું રહ્યું. એ તો ખૂલી ગયો હતો કે એ નેજા ઉપર ચોરાશી જીવાત્માઓ ટાંપીને ખેંઠા હશે !

કિલ્લાના ગોખમાં ખેસીને નેજા ઉપર મીટ માંડી રહેલી એ ચોરાશી ક્ષત્રિયાણીએ જાણ્યું કે “પતાકા પડી ! અને રાજા મરાયો. હવે હમણાં મુસલમાનો આવી પહોંચશે.” તમામ નાણીઓએ ધમોઘજા કિલ્લાના ફૂવામાં પડીને પ્રાણ છોડ્યા.

વિજયી રાજા દોડતે ઘોડે રાજમહેલમાં આવ્યા. ત્યાં તો નાણીઓનાં શબથી ફૂવો ધુરાએલો દીઠો ! એનો સંસાર એક પગમાં વેરાન સમો બની ગયો.

હવે જીવિને શું કરવું છે? જેમ વિચારીને એ પાછો વળ્યો, મુસલમાન ફોજ, અમલવાદ તરફ જતી હતી તેમાં પહોંચ્યો ને જુદા કરતાં કરતાં મરાયો.

મુસલમાન ફોજ રાણપુર આવી. કિલ્લો હાથ કર્યો. રાણી તો એક પણ જીવતી નહોતી. કુંવર મોખડાજીને લઈને એક દાસી રાણજીના લાઇને ઘેર ઉમરાજો ગંભેલી હતી.

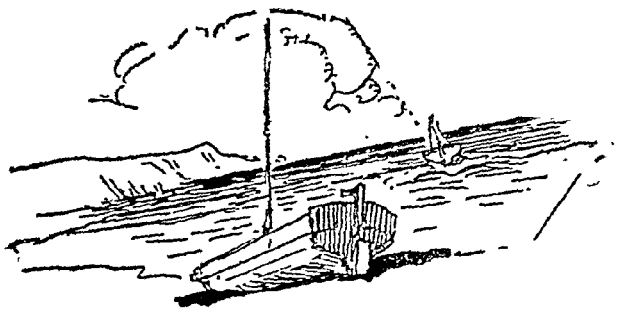
હજીયે જાણે એ રાજમહેલનાં ખંડેરમાં ચોરાશી મુખેના કલકલ હાસ્ય-ધ્વનિ ગાળે છે; સામ સામી તાળી દેતા એ સુંદર સુકોમળ હાથની ધુધરીજડિત ચૂડલીઓ જાણે રણજીની રહી છે; ચોપાટના પાસા, ફેંકાતા સંભળાય છે; અને છેવટે ગુંજ રહ્યો છે એ નિર્ભય ચારણનો ઘેરો અવાજ કે:

રાણા! રમતું મેલ્ય, કનારે ચડીઆં કટક,
ખત્રિ! ચોપટ ખેલ, ગોહલ કાં લાગો ગણો!

અને એ પહોળો ફૂવો! ચોરાશી સુંદર પ્રેત શું રાત્રિયે ત્યાં હીખકા નહિ ભરતાં હોય ?

આજ એ કિલ્લાની નદી તરફની આખી દિવાલ મોજાઈ છે. અંદરના લાગમાંથી ઘોખી લોકો છીપરાં કરવા માટે સુંદર વાંચા પથરો ઉપાડી જાય છે. પૂર્વ દિશા પર દિવાલ વિનાનો એકજ દરવાજો હજી ઉભો છે. એ દરવાજાનાં કમાડ પડી ગયાં છે. કમાડ પર છસો ચોમાસાં વરસી ગયાં-પણુ હજી લાકડું સડયું નથી. બાકી બધું છિન્ન-લિન્ન છે. *

* કહેવાય છે કે આ કિલ્લો રાણજીએ નહિ, પણ કોઈ મુસલમાન સૂબાએ બંધાવ્યો છે અને 'રાણાનો કોટ' તો નદીને સામે કાંઠે સ્ટેશનની પાસે હતો, અને ત્યાં જ કોઈ કોઈ ખંડેરો દેખાય છે તે 'રાણાના કોટ' નાં છે.

મોખડોલ

“લેને મોખડ હડમાન તાડું દાણુ !”

પેરંલ બેટને પડખે થઇ જે જે વ્હાણુ નીકળે, તેના ખારવા આવી રીતે એ ટાપુને અકકેક નાળીએર ચડાવે છે. ટાપુના ધણી મોખડોલને મુવાં છસો વરસ વીતી ગયાં, પણ એની આણુ દરિયા ઉપરથી હજી નથી ઉતરી.

મોખડોલ રાણુપરવાળા રાણા રાણુજી ગોહિલનો બેટો: મા-આપનો અને રાજપાટનો જે દિવસ દાળોવાટો નીકળી ગયો તે દિવસ મોખડોલ નાની અવસ્થાએ સગાં વ્હાલાંમાં પરગામ મ્હાલતો હતો. આપનું રાજ બોળાણું, એટલે મોખડાનાં આપકર્મ અંગદળી હડયાં. જ્યેખન બેસતાં એની ભુજાએ ફાટવા લાગી. ઉમરાળા ઉપર કોળીઓની આણુ હતી તે ઉંથાપી મોખડોલએ સેન્ક કુળની આણુ થાપી. અને દરિયાકાંઠાની ઉભી પટ્ટીએ સમરીર ખેલવતો આગળ વધ્યો. મોખરાના કુંગર વચ્ચે એના ઘોડાના ડાખા ગાબ્યા, અને ઘોઘા અંદર ઉપર એણે નેજે ચડાવ્યો.

ઘોઘાની સન્મુખ સમદર ગાળે છે. અને એનાં પાણીમાં વીંટાળને એક ટાપુ પડ્યો છે. મોખડાની આંખ એ સાગરને ખેળે સ્વતી ધરતી ઉપર ફરી. પૂછ્યું કે “એ બેટનું નામ શું ?”

હવે છવીને શું કરવું છે? એમ વિચારીને એ પાછો વળ્યો, મુસલમાન ફોજ, અમલવાદ તરફ જતી હતી તેમાં પહોંચ્યો ને જુદા કરતાં કરતાં મરાયો.

મુસલમાન ફોજ રાણપુર આવી. કિલ્લો હાથ કર્યો. રાણી તો એક પણ છવતી નહોતી. કુંવર મોખડાજીને લખતે એક ઘસી રાણજીના ભાષને ઘેર ઉમરાળે ગમેલી હતી.

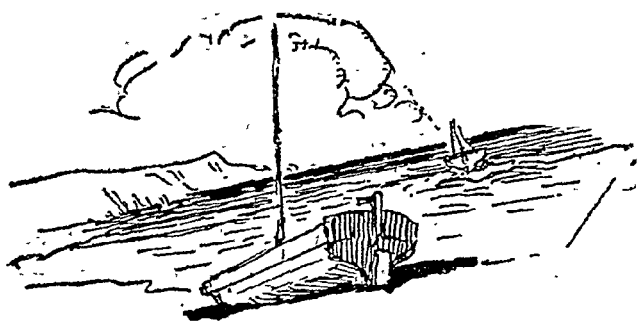
હજુયે જાણે એ રાજમહેલનાં ખડેરમાં ચોરાશી મુખોના કલકલ હાસ્ય-ધ્વનિ ગાળે છે; સામ સામી તાળી દેતા એ સુંદર સુકોમળ હાથની ધુધરીજડિત ચૂડલીઓ જાણે રણજણી રહી છે; ચોપાટના ખાસા ફેંકાતા સંભળાય છે; અને છેવટે ગુંછ રહ્યો છે એ નિર્ભય ચારણનો ઘેરો અવાજ કે:

રાણા! રમતું મેલ્ય, કનારે ચડીઆં કટક,
ખત્રિ! ચોપટ ખેલ, ગોહલ કાં લાગો ગણે!

અને એ પહોળો ફૂવો! ચોરાશી-સુંદર પ્રેત શું રાત્રિયે ત્યાં હીખકા નહિ ભરતાં હોય ?

આજ એ કિલ્લાની નદી તરફની આખી દિવાલ મોજૂદ છે. અંદરના ભાગમાંથી ઘોખી લોકો છીપરાં કરવા માટે સુંદર બાંધા પત્યરો ઉપાડી જાય છે. પૂર્વ દિશા પર દિવાલ વિનાનો એકજ દરવાજો હજુ ઉભો છે. એ દરવાજાનાં કમાડ પડી ગયાં છે. કમાડ પર છસો ચોમાસાં વરસી ગયાં-પણ હજુ લાકડું સડધું નથી. બાકી બધું છિન્ન-ભિન્ન છે. *

* કહેવાય છે કે આ કિલ્લો રાણજીએ નહિ, પણ કોઈ મુસલમાન સૂબાએ બંધાવ્યો છે અને 'રાણાનો કોટ' તો નહીને સામે કોઈ સ્ટેશનની પાસે હતો, અને ત્યાં જ કોઈ કોઈ ખરેક દેખાય છે તે 'રાણાના કોટ' નાં છે.

મોખડોલ

“લેને મોખડા હડમાન તારં દાણુ !”

પેરંલ બેટને પડખે થઈ જે જે ળાણુ નીકળે, તેના ખારવા આવી રીતે એ ટાપુને અકકેક નાળીએર ચડાવે છે. ટાપુના ધણી મોખડોલને મુવાં છસો વરસ વીતી ગયાં, પણ એની આણુ દરિયા ઉપરથી હજી નથી ઉતરી.

મોખડોલ રાણુપરવાળા રાણા રાણુજી ગોઢિલનો બેટો: મા-આપનો અને રાજપાટનો જે દિવસ દાજોવાટો નીકળી ગયો તે દિવસ મોખડોલ નાની અવસ્થાએ સગાં ળાલાંમાં પરગામ મ્હાલતો હતો. આપનું રાજ બોળાણુ, એટલે મોખડાનાં આપકરં ઝળીહ્ણી હિયાં. જ્યેન બેસતાં એની લુજાએ ફાટવા લાગી. ઉમરાળો ઉપર ડોળીઓની આણુ હતી તે ઉંધાપી મોખડેલએ સેજક કુળની આણુ થાપી. અને દરિયાકાંઠાની ઉભી પટ્ટીએ સમશેર ખેલવતો આગળ વધ્યો. બોખરાના કુંગર વચ્ચે એના ઘોડાના ઝખા ગાળ્યા, અને ઘોડા બંદર ઉપર એણે નેજે ચડાવ્યો.

ઘોડાની સન્મુખ સમદર ગાળે છે. અને એનાં આણીમાં વીંટાળને એક ટાપુ પડ્યો છે. મોખડાની આંખ એ સાગરને બોલે શ્વતી ધરતી ઉપર ફરી. પુછ્યું કે “એ બેટનું નામ શું ?”

“પેરંલ બેટ, બાપા !” લોકોએ હકીકત દીધી; “પણ ઉભર પડ્યો છે. ચૂડેલું સસડા લ્યે તેવો !”

“કાં ?”

“સાવઝ રે'છે ડલામથો. પેરંલ ઉપર તો આજ એ વન-રાજનાં તખત છે. ઘાટી ઝાડી અને ઉંચાં ઘાસ ઉભાં છે. માંહી માનવીની છાતી થર રે' એવું નથી. લટાળો કેસરી લા નાખે ત્યાં પ્રાણ નીકળી જાય તેવો મામલો છે.”

“તો એની લટાઉં ખેંચી કાઢીએ.” કહીને મોખડો ગોહિલ ભેળા ચાર આઠ પંટાધર રાજપૂતોને લઈ ચાલ્યો. મહવો પેરંલને કઠિ નાંગરી ઝાડીમાં પગલાં લયાં.

કહે છે કે ખાડી તરીને કઠિથી કેસરી પેરંલ બેટ જતો, રોજ જઈને ભરખ કરતો, ભરખ કરીને પાછો વળતો. આજ એણે ઉંચાં ઘાસની અંદર માનવીનો સંચાર સાંભળ્યો. એને મનુષ્યની માટીની ઘાણ્ય આવી. અને એણે છલંગો મારી.

‘ધે ! ધે ! ધે ધે !’ એ ત્રાડ ; અને ત્રાડ ભેળી જ એક છલંગ : આઠે અંગરજીકો અવળે મોઢે ઘાસમાં ખેસી-ગયા, અને એકલવાયા મોખડાએ સમશેરની ગાળાચી કરી. ડાખા હાથમાં ગંડાની ઢાલ હતી બે માથા ઉપર એઠી લીધી. સાવઝનો થાપો ખરાખર એ ઢાલ ઉપર ઝીલ્યો તો ખરો, પણ શત્રુના અનોધા બેરની થપાટથી ડાખા ખળલળી પડ્યો. જીવાન મોખડે જમણી લુબાથી સમશેર ઝીંકી. ઝીંકતાં અહરથી જ સાવઝના બે નોખા કટકા થઈને નીચે પડ્યા. કેસરીને કેડથી જ નોખો કરી નાખ્યો હતો.

સાવઝ પડ્યો જણી આઠે રજપૂતો હુશીઆર બનીને ઘાસમાંથી ઉભા થયા. પણ મોં અવળાં હતાં તે સવળાં ફેરવવા જાય છે ત્યાં મોખડે હાક મારી :

“હાં રજપૂતો ! હવે એ ને એ મહેંચે સીધાવી જાઓ. હવે મને મોઢાં દેખાડવા ઉમા ન રહેશે બાપ ! રસ્તે મોકળો પડ્યો છે.”

નમાલા સાથીએને વળાવીને મોખડે પેરંલનો ટાપુ પોતાને કબ્જે લીધો. રાજધાની થાપી. રૈયત વસાવી. દરિયાનું નાકું જાલીને સાંચીઆ ઉપર ચોંકી કરવા માંડ્યું. આવતાં જતાં જહાજો આગળથી પોતાનું દાણ લેવા લાગ્યો.* મહાખળીઓ મોખડે 'હનુમાન' કહેવાણો. જળથળ એય ઉપર એની આણુ વર્તવા લાગી.

૨

“અરે માઈં દાણ હોય નહિ. હું દિલ્હીના વેપારી. પાદશાહનો પટો લઇ દેશાવર ખેડનારો.”

“તું ગમે તે હો ભા ! આંહી તો રા.ને રંક તમામનું દાણ લેવાય છે. આ દરિયાની અમારે ચોંકી છે. દાણ તો દેવું પડશે.”

“તમને ભારે પડશે : હું પાદશાહનો વેપારી છું.”

“તો પાદશાહનો કાગળ લઇ આવ ભા ! અને ત્યાં સુધી તારે માલ આંહી અમે સાચવી રાખશું. ઉતારી નાખ કાઠે.”

“અરે પણ મારા વહાણમાં ધૂળ જ છે, ખીલું કાંઈ નથી.”

“તો ય જગાત તો લેશું.”

દિલ્હીના સોદાગરે પોતાનાં વહાણમાં ભરેલી ધૂળ પેરંલ એટમાં એક ખોરડાની અંદર ઠલવી દીધી. અને મોખડા રાજ પાસેથી પહોંચ લખાવી લીધી. પહોંચમાં 'ધૂળ' લખાવ્યું. હતી પણ ધૂળ જ. પહોંચ લઈને સોદાગર પાદશાહ પાસે જવા નીકળ્યો.

આંહી પેરંલમાં શું બન્યું ! જે ખોરડામાં સોદાગરની ધૂળ ભરેલી એ ખોરડાની અડોઅડ એક જ પછીતે એક લુવાર લોહું ધડે. અડોઅડ જ એની ધમણુ ધમાય અને ચૂલ ચાલે. લુવાર રોજ સવારે ઉઠીને ચૂલની રાખ કાઠે છે અને રોજરોજ એ

*પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'વહાણોની હુંટફાટ કરવાનો લોભ લાગ્યો' લખેલું ખરાબર નહોતું.

રાખમાંથી એને સોનાની કટકીઓ જડે છે. લુવારને અચરજનો ખર ન રહ્યો. એણે મોખડા રાજને જઈ જાણ કરી.

મોખડાજી જોવા આવ્યા, ક્રીણી નજરે જોયું. ચૂલની થડોથડ ભીંતમાં એક પાંકોરું દીકું. ઉંદરે ખોદેલા એ ભોંજુ-માંથી ક્રીણી ક્રીણી રજ આવીને દેવતાથી ભરેલી ચૂલમાં ઝરી રહી છે. તપાસ કરતાં જાણ પડી કે આ તો દિલ્હીના સોદાગરની જ ઠલવેલી ધૂળ. હાથમાં લઈને તપાસે તો અંદર સોનાની ક્રીણી કણીઓ ઝગે છે.

“આ તો ધૂળ નહિ, આ તો છે સોનારજ. સોદાગર દાણની ચોરીએ આપણને છેતરી ગયો.”

મોખડાજીએ એ તમામ રજ ગળાવી સોનું પાડ્યું. અને ખોરડામાં દરિયાની રેતી ભરી દીધી.

સોદાગર પાદશાહનો રૂકડો લઈને આવ્યો. મોખડાજીએ રજ દીધી કે “તારી ધૂળ ઉઠાવી જા.”

“આ ધૂળ મારી નહિ.” વાણીઓ ચમકીને ખોલ્યો.

“કેમ ભા ? તેં પહોંચમાં લખાવ્યા પ્રમાણે અમે ‘ધૂળ’ લખી દીધું છે. તારી ધૂળ ધૂળ લઈ જા !”

“મારી તો હતી સોનારજ.”

“તો તેં ફૂડું કાં લખાવ્યું ?”

“હું આંહી ફેજ ઉતારીશ.”

“તો અમે કળશીઓ ભરીને ઉભા રશું.”

વાણીઓ ગયો. અને થોડે મહિને ફેજ ઉતરી. કેવી ફેજ ઉતરી ?”

[છંદ-ઉધોર]

ઉહા દલ આવીઓ સુલતાન, ઝખડી રહી સારી જાન.
મેંગલ ઘટા ફેજાં મેલ, ઉલટા સમુદર જ્યુ ઉખેજા.

ખેવટ હુય દલા જલગોળ, ખેવટ ધૂંધળા ખગોળ.
આયો દલેશર અણુવાર, સોરઠ નમાવા સરદાર.
હૂખક તોપ તાલી હીંક, જુએ કોણુ ઝાલે ઝીક.
કટકે રાજ નમીઆ કેક, અણુનમ મોખડો છે એક.

એ મુલતાને કાથીએથી ભરપૂર ફેળે મોક્ષી. જાણે સમુ-
દ્રમાં ભરતીના લોહ ઉછળી રહ્યા ! જાણે જલપ્રલય થવા ખેઠો !
આકાશે જાણે અંધી ચઢી. તોપોની ગર્જના આવી. એની સામે
કોણુ જુઝીને ટકર ઝીલે ? એના સૈન્ય સામે કેક રાજ્યો નમી
મયાં. ન નમ્યો એક મોખડાજી.

ધોધા દિશા ખાંખી ઘેર્યં, ફેળાં ફરહરી ચહુ ફેર્યં.
ખહાહુર મોખડે સુન ખાત, અડખ્યો રાખવા અખિયાત.
રૂઠ્યો ભૂપ ત્રાંખક રોડય, મારૂ ખોલ મૂઠાં ઓડય.
'નર હું' મરધરાકો નાથ, સામો કોણુ હે સમરાથ !
'અમસું' કોણુ છતે આજ, લોપાં સાત પતસા લાજ !
'લડ હું' મોખડો અનભંગ, અટકે મચાહું' રણજંગ.
'દુશ્મન લડે જો રહું' દેખ, લાજે શાલવાહન લેખ !'

મુલતાનની સેનાએ ધોધાની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો.
ઓપાસના રસ્તા અંધ કર્યા. મોખડાજીએ એ સમાચાર પેરંભમાં
સાંભળ્યા, એનો કોપ ફાટી નીકળ્યો. યુદ્ધનાં નગારાં ગડગડ્યાં.
મૂછાને વળ લઈને એ મારૂ (મારવાડનો વંશજ) રાજા ખોલી
ઉઠ્યો, કે મારી સામે—મારવાડના નાથની સામે ટકે એવો ખળવંત
કોણુ છે ? એક નહિ પણ એવા સાત પાદશાહોની લાજ હું
લોપી નાખું. હું મરદ છું. દુશ્મનોને લડતા હું ફરચી જોઈ રહું
તો મારા પૂર્વજ શાલીવાહનની કીર્તિ ઝાંખી પડે.

'એરે અલેવન કુલમાંય, ચડીઓ ચકાવે ખગ સાહ્ય ;'
સૂરા ખરદ ચહુ સંભાળ, તકરસ લીડીઆં તતકાળ.

વંકે રાણસુત હૈવાણુ, પલ્લા ઝટક ઉઠ્યો પાણુ.
 ભરકર સુખલ કરી લલકાર, તલસત તોપખાના ત્યાર.
 રાજા ખેધ મંડયે રાડય, પે'લે મોરયે ગજ પાડય.
 સૂરા વઢણુ ચડિયા સોય, હરહર કર્યે લેખા હોય.
 જોલે ખાગધારા ખેલ, ઠેલે અસુર દલ આ ઠેર.
 ભાલાં ઝીંક લાગી ભાય, તોખા જવન લાગી ત્રાય.

“મારા કુળમાં તો અભેમન્યુ જેવો વીર તલવાર પકડીને
 લડ્યો હતો. આખરે ચકાવે ચડ્યો હતો.”

એવા એવા શૂરવીર પૂર્વજોનાં ખિરદો સંભારીને પોતે ભાલો
 ખાંધી સજ્જ થયો. બગવાન સૈન્ય લલકાર કરવા લાગ્યું. તોપ-
 ખાનું તૈયાર બની ગયું. રાજા તો દુશ્મનોની પહેલી હારમાંથી
 જ હાથીને ધરતી પર ઢાળવા લાગ્યો. ભુધ્ધે ચડેલા શૂરવીરો
 ‘હર હર મહાદેવ’ કરીને એકઠા મળ્યા. તલવારો રમત રમવા
 લાગી. યવનોનાં દળ હઠવા લાગ્યાં. ભાલાનો ધસારો શત્રુઓથી
 ન ઝીલાયો.

સીંધુર પાડ હોદા સોત, મીઠે શાહ દીકા મોત,
 પાડે ધરાની પઠાણુ, ખાલી પાલખી પુરસાણુ.
 દૈતાં દેત જયું મૃતદાન, મેપત મોખડો હનુમાન.
 હુંઠે હુંઠ દીધા ઢાળ, ખળકે રગત વહતી ખાળ.
 શ્રીધણુ અમખ ચરતી ગૂડ, ભરતી ભવાની લેકુંડ.
 સમહર દેખ થંભા સૂર, હરખે ઝુલ વરવા હૂર.

હાથીઓ અખાડીની સાથે જ નીચે પડવા લાગ્યા. પાદ-
 શાહે તો પલકમાં મોત સામે ઉભેલું જોયું. ધરાનીઓ ને પકાણો
 પડવા લાગ્યા. ખોરાસાન લોકો પાલખીમાંથી જમીનદોસ્ત બન્યા.
 હનુમાનજી જેવો મોખડોજી જાણે દૈત્યોને આજે મૃત દેહોનાં દાન
 દષ્ટ રહ્યો છે. મોટાં મોટાં શયના ગંજ ખડકાયા. રકતની ખળ-

ખળ નીકા ચાલી. ગીધડાં માંસ ખાવા મંડ્યાં. જોગણીઓ ખાંપર
ભરવા લાગી. યુદ્ધ દેખીને દેવો થંભ્યા, અપ્સરાઓ મરેલા
વીરોને વરવા હર્ષભેર આદાશમાં ઝૂલવા મંડી.

હમલા વીર ખાળે હાક, ડમરું શીવ શક્તી રાક.
દેવા દાણુવા જેમ દોય, લાગો મામલો વડલોય.
વેઠક વળડી અણુવાર, ત્રીજા પોર લગ તરવાર.
ચોરંગ ઉડ ખાટાચૂટ, તેગાં ઝાળ ખંગળ તૂટ.
સીંધુ રાગ ખાગા સૂર, પળચર અમખચર ભ્રખપૂર.
ઝુઝે મોખડો રણુજંગ, અશમર ઉડીઓ અતખંગ.

વીરોની હાકલો લાગે છે, શંકર ડમરું વગાડે છે, અને
શક્તિઓ ડાકલાં બળવી રહી છે. જાણે કે દેવો અને દાનવોનું
યુદ્ધ થતું હોય ને? સામસામી તરવારો અથડાય છે, અને ભાદાં
તેમજ બંદુકોના ધા પડી રહ્યા છે. સિંધુડા રાગ વાગ્યા, માંસ-
ભક્ષી પક્ષીઓ મુઠાંના ભક્ષથી તૃપ્ત બની ગયાં છે. મોખડો
ઝુઝે છે; તેમાં એનું માથું તરવારના ધાથી ઉડી પડ્યું.

રાજા શિવ પડીઓ રાન, મારૂ ધડ લાગ્યો અશમાન.
શત્રુત લીશમરાં સરખો જ, ફારક કરે આધી ફાજ.
શર ધીન બાહુતો સમશેર, જવના દીધ દંતા જેર.
વેરંભ નાથકો થર પગ, લડીઓ સાત કોશી લગ્ગ

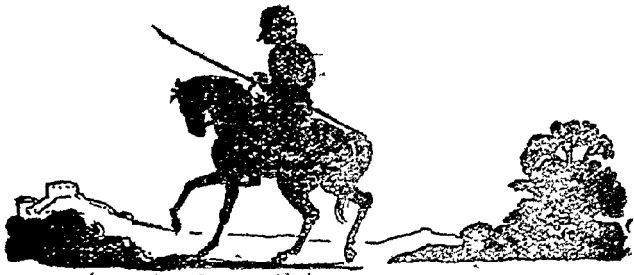
લશ્કર સરવ મરતે લાગ, તરકે નાખ ગળાંબલ ત્રાગ.
ધડ તાં ધરણુ ઢબીઓ ધીંગ, સેજકહરો લડ તરસીંગ.
માથો પડ્યો ઘોઘા માંચ, ધડ ગ્યો ખદડપર લગ ધાય.
નિગમળ ચાડય પરીઆં નીર, ધન ધન સરઠકે રણુધીર.

રાગતું એ માથું રણમાં પડ્યું, પણ ધડ ઝૂંચવા લાગ્યું.
માથા વિના સમશેર ચલાવીને એણે ચવનોનાના દાંત જેરી
નાખ્યા. સાત કોસ સુધી સ્થિર પગે એ યુદ્ધમાં મંડાયો. દુશ્મનનું
લશ્કર હણાવા લાગ્યું એટલે દુશ્મનોએ ગળીનો દોરો
મંત્રીને નાખ્યો.* ધડ પડ્યું, માથું મૂકીને ધડ છેડ ખદડપર
ગામ સુધી પહોંચ્યું. ધન્ય છે તને સોરઠના રણધીર ! તે તારા
પૂર્વજોના યશ ઉપર પાણી ચગવ્યું.

* ગળીનો દોરો મુસલમાનીનું ચિહ્ન ગણાતું. શુદ્ધ હિન્દુને એનો
સ્પર્શ થાય તો ભ્રષ્ટ થાય. મોખડાજીનું ધડ પડતું નહોતું તે વખતે
કોઈએ પાદશાહને આ ઇલાજ બતાવ્યો હતો.

આ યુદ્ધ-વર્ણનનો છંદ ભાવનગર રાજકવિ શ્રી પર્ણાવલીભાઈના
પિતા પાતાભાઈનો રચેલો છે, તે ચારણી કાવ્ય-રચનાના નમૂના તરીકે
અત્યંત મૂલ્યવાન છે.

બાળો

વૈશાખ મહિનાને બળબળતે બપોરે, ખોખરાના ડુંગરામાં અકાયેલો ઘોડેસ્વાર એક વાડીએ આવીને ઉતરી પડ્યો. પોતે ને ઘોડો એથ પરસેવે ન્હાઈ રહ્યા હતા. હાંકતા ઘોડાને વાડીના વડલાને થડ આંધીને અસ્વારે હથીઆર ઉતાર્યા. ઘોરીઆને કઈ બેસીને પોતે હાથ પગ ઘોવા લાગ્યો. ગામતું નામ ભુંલલી છે. અને વાડીના ધણીતું નામ છે સોડા માળી.

સોડા માળી કાસ હાંકતો હતો. કંગાલ બે બળદ કાસ બેસતા હતા. કાગડાએ ઠોલી ઠોલીને લોહીલોહાણુ કરી નાખેલાં કંધ : સોડાએ ઉમેળી ઉમેળીને તોડી નાખેલ પૂછ્યાં : બેસુમાર બગાંઓ : લોહી માંસ વિનાના શરીરનાં બે હાડપિંજર : એવા એ બે બળદો છે. એકસો ને એક કાંણાંવાળો એ કાસ છે. મંગાણુ ઉપર પહોંચે ત્યારે અંદર માત્ર એક ખોખ પાણી રહે ! અને ચીથરેહાલ એ સોડા ! અસ્વાર એ અધું નિહાળી રહ્યો. હાથ-મ્હોં પર પાણી છાંટીને પોતે તડકા ગાળવા ઘોરીઆને થડ કુણી લીલી ઘેા ઉપર અંગ ઢાળીને બેઠો.

કાસ હાંકતાં હાંકતાં સોડાએ વાત ઉચ્ચારી : “ક્યાં રે’વાં ?”

“રે’વાં તો લાવનગર.”

“ત્યારે તો રાજના નોકર હશે.”

“હા, છીએ તો રાજના નોકર.”

“સપાઇ લાગો છો, સપાઇ.”

“હા, સપાઇ છીએ.”

“એલા, તમે નમકહલાલ કે નમકહરામ ?”

“કેમ ભાઇ ? નમકહરામ ને નમકહલાલ વળી કોને કહેવાય ?”

“નમકહલાલ હો તો કાકારને કહો નહિ ?”

“શું ?”

“કે આખો દી’ સાંસલાં ને કાળીઆર જ માર્યા કરશે, કે વસ્તીના સામું કા’ક દી’ જોશે ? અને’ રાણીયું’ના ઓરડામાં ધર્યાં છે તે નીકળતો જ નથી ? ખેડુના ધરમાં ખાવા ધાન નો રે’વા દીધું ! ઇ તે રાગ છે કે કસાઇ ! વસ્તી તો કેમ જાણે એનાં ગોલાખા કરવા જ અવતરી હોય !”

સોડા તો કાસ હાંકતો જાય, ને રાગને એસુમાર ગાળો દેતો જાય. અસ્વારતું મહોં મલકતું જોઈને સોડાની છલમાં સાતગણો વેગ આવવા લાગ્યો. એણે ન કહેવાનાં વેણ કહી નાખ્યાં.

અસ્વારને કડકડીને ભૂખ લાગેલી. સોડાની શબ્દ-પ્રસાદ દીધી તો એની ભૂખ ઉલટી વધી. સોડાને એણે પૂછ્યું :

“ભાઇ, ભૂખ લાગી છે. કાંઈ ખાવાનું આપીશ ?”

“શું આપે ? કાળજાં અમારાં ? તમે બધાએ જોળા થઈને ખેડુના ધરમાં ધાન ક્યાં રે’વા દીધું છે ?”

“બોળો ખાવો છે, બોળો ?”

“બોળો શું ?”

“બાપ ગોતર બોળો ય દીકો નથી ને ?” એમ બોલીને સોડાએ વડવાની ડાળે એક નવી દોણી ટીંગાતી હતી તે ઉતારી. છાસની અંદર ધઉં’તું યુલું (ભરડેલું ધાન) નાખીને ખેડુ લોકો-

રાંધે, અને પછી એમાં મીઠું નાખીને ખાય. એનું નામ બોજો. સોડા પોતાને માટે સવારે બોજો લઈ આવેલો. લાવીને એને ઉંચે વડલાની ડાળે ટીંગાડેલો. એક તો દોણી નવી હતી, ઉપરાંત એ વડલાની ઘટાને છાંયડે શીળા હવામાં ઘણી વાર સુધી રહી, એટલે બોજો અતિશય શીતળ બની ગયેલ. પાંદડાને એક દડીઓ (પરડીઓ) બનાવીને સોડે એમાં બોજો ભરી પરોણાને આપ્યો. ક્ષુધાતૂર અને તાપમાં તપેલા એ શિકારી ક્ષત્રિને ખાટી અને શીતળ વસ્તુ એવી તો મીઠી લાગી કે પલવારમાં એક દડીઓ ખલાસ કરીને એણે કહ્યું :

“ વધારે છે ? ”

સોડે મીઠું મીઠું હસીને કહ્યું : “ કેમ ? મારે ખાવા ય નથી રે'વા દેવોને ? ” એમ કહીને એણે ખીજે દડીઓ ભરી દીધો. મહેમાનને એવી તો લગ્ગત આવી કે હર્ષભેર સોડાએ આખી દોણી ખાલી કરી. બધો બોજો મહેમાનને ખવરાવી દીધો.

પરોણાનું પેટ ઠ્યું, તેમ દુઃખદાઝથી ભરેલા એક ખેડુતની આટલી ઉદારતા જોઈને એનું અંતર પણ ઠ્યું.

તડકા નમ્યો. સાંજ પડી. શિકારી સ્વાર થયો. જતાં જતાં એણે પૂછ્યું : “ ભાઈ, તારું નામ શું ? ”

“ સોડા. ”

મુસાફરે ગળવામાંથી નોંધપોઠી કાઢી તે નામ લખી લીધું. સોડા બોલ્યો : “ કેમ, બોજો આખીને દાનત બગડી તો નથી ને ? નામ શીદ લખજી બાપા ? ”

હસતાં હસતાં અસ્વાર બોલ્યો. “ ભાઈ ! ભાવનગર કોઈક દિવસ આવશે ને ? ”

“ હં, ભાવનગર આવીએ એટલે તારા જેવા સપાટા ઠોંસે ચડાવીને વેઠે જ ઉપાડી જાય ! તેં તો વળી બોજો ખાધો, ને નામે લખ્યું, એટલે ઝાળખીતાને બે ઠોંસા વધુ લગાવ્ય, ખરું ને ? ભગવાન અમને કોઈ દિ ભાવનગર ન બતાવે ! ”

ખીજ દિવસનું મ્હોંસજણું થયું ત્યારે છાશ-રોટલો શી-રાવીને સોડા માથે કાસ મેલી, વરત વરતડી, પૈ અને હાંદા સોતો વાડીએ જાવા નીકળે છે. બરાબર એજ ટાણે બે હથીઆરબધ ઘોડેસવારો આવીને ઉભા રહ્યા. અને પૂછ્યું “ સોડા માળી કોવું નામ ? ”

“ મારું નામ સોડા. ” કહીને ધડકતે હૈયે સોડા થંબ્યો.

“ તમને ભાવનગર તેડાવ્યા છે. ”

“ કોણે બાપા ? ”

“ ઠાકોર વજ્રેસંગજીએ પડે. ”

આ સાંભળીને સોંડાના અંતરમાં ક્ષણ પડી. એને ગમ્મ કાલની માત્ર સાંભરી. લાગ્યું કે “ નંકી કાલ મેં ગાલ્યું દીધેલી જ આદ્યે અસવારે જઈને ઠાકોરને સાંભળાવી હશે. અને હવે નંકી મને કેદમાં નાખશે. ”

બોલાસ સાંભળીને સોંડાની ધરવાળી અને એનાં છોકરાં પણ બહાર નીકળી ઓસરીએ ઉભેલાં. એને કાંઈ સમજ ન પડી.

સોડે બાપડીને કહ્યું “ હવે આપડા તો રામરામ સમજવા ! ”

બળદ અને કાસ મેલી દમ્મ સોડા અસ્વારોની સાથે ભાવનગરને પંથે ચડ્યો. માર્ગે જતાં જતાં મનથી નંકી ક્યું કે “ ભલે હાથમાં કડીયું નડે, પણ ભેળાભેળ ઠાકોરને મોઢામોઢ જ મારે ધનાં ધ વેણુ સાંભળાવી લવાં છે. હવે લૂંટાણુ પછે ભોક્તેનો રાખવો ? ”

સોડા પહોંચ્યો. રાજમહેલની મેડી ઉપર ચડવા લાગ્યો. ઉપર ચડીને ઓરડામાં ન્યાં નજર કરે ત્યાં તો સ્તબ્ધ બની ગયો ! એણે કાલના ઘોડેસ્વારને ગદી ઉપર બેઠેલ જોયો : એ તો ઠાકોર પોતે ! સોડા ભયભીત બની ગયો.

ઠાકોર વજ્રેસંગજીએ એને પોતાની પાસે બેસાડ્યો ને પંખાળીને પૂછ્યું : “ પણ સોંડા, તું ખીવે છે શા માટે ? ”

“બાપા, કાલ તમને બહુ ગાળો દેવાઇ ગઇ એટલા માટે.”

“એમાં શું ખોટું થયું લાઇ? તમે તો અમારાં છોડ કહેવાઓ. તમારે દુઃખ હોય તો દુઃખ રેવાનો હક્ક છે. બચ્ચાંની ગાળો તો માવતરને ઉલટી મીઠી લાગે.”

સોડા સાંત પડ્યો. ઠાકોરે ક્યેરીમાં ખેઠેલાઓને આગલા દિવસની વાત સંભળાવી : એહો જેસાલાઇ ! પરમાણુંદાસ ! શું કહું? આ ભોળીયા ખેડુનાં વગર એળખ્યે આદરમાન : એ મીઠો ખોળો : અને એથી યે મીઠી એની સાચુક્લી ગાળો : એવી મઝા મને આ મોલાત્યુંની મીઠાયુંમાં નથી પડી.” ખોલતાં ખોલતાં ઠાકોરની છાતી પુલવા લાગી.

ઠાકોરે ફરી પૂછ્યું : “સોડા, તારે કેટલી જમીન છે ?”

“બાપુ, સો વીધા જમીન ને એક કોસની વાડી છે.”

મહારાજને જેસાલાઇ વજરને કહ્યું; “એક ત્રાંખાનું પતરું મગાવો.”

ત્રાંખાનું પતરું આવ્યું. એના ઉપર ઠાકોરે લખાવ્યું કે “સોડાને બાર સાંતીની જમીન અને છ વાડીના કોસ આપવામાં આવે છે.”

પતરા પર એ લખાણું. પાછા ઠાકોર ખોલ્યા : “અને પતરામાં લખો કે આ બહુ ઠાકોર એને! ખોળો જમ્યા તે માટે આપ્યું છે.”

પછી દરબાર ખોલ્યા, “પણ એ બિચારો એટલી જમીન ખેડવાના બળદ લેવા ક્યાં જશે? આપો બાર બળદ.”

બાર બળદ આપ્યાં.

વળી દરબારે કહ્યું : “બિચારો વાવણી કરવા દાણ લેવા ક્યાં જશે? આપો વીસ કળશી બાજરો.”

બાજરો આપ્યાં.

“ બિચારાનાં છોકરાં છાશ લેવા ક્યાં જશે ? આપો ચાર ભેંસા. ”

ચાર ભેંસા અપાઈ.

“ રૂપીઆ એક હજાર આપો. ”

માથે મધરાશી શેકું બંધાવીને સોંડાને ભૂંલડી પહોંચાડી દીધા.

સોંડાના પરિવાર પાસે અત્યારે પણ એ લેખ મોળુદ છે. એના પૌત્રો આખાદ સ્થિતિમાં છે.

* * * *

એક દિવસ વજ્રેસંગળ શિકારે નીકળેલા. ઝોળખાય નહિ તેવો શિકારી લેખાસ પહેરેલો. સમઢીઆળાંગામના એક ખેતરમાં મોલ ઉભા હતા અને એ ઉભા મોલમાં પોતે ટુંટું રસ્તો લેવા માટે ઘોડે ચલાવ્યો ખેતરમાં કણખીની ડાસી ઉભેલી. પોતાના મોલ ચગદાતા જોઈને ડાસીએ ઘોડેસ્વારને એ ચાર ગાળો દઈ લીધી: “ મારા રોયા, ભાળતો નથી ? પીટયા, ઉભા ખેતરમાં ઘેડો હાંકંછ તે લાજતો નથી ? ”

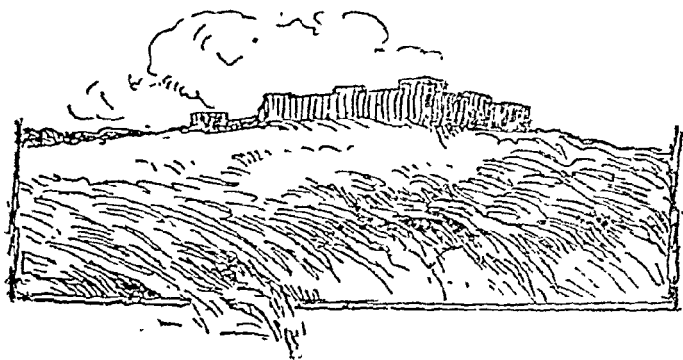
મહારાજએ ખોટો ગુસ્સો કરીને કહ્યું: “ ડાસી, ગાળો કેમ કાઢંછ ? ઝોળખાઈ ? અમે રાજના નોકર છીએ. જેલમાં ખોસી દેશું જેલમાં. ”

“ હવે જ જ રોયા ! તારા જેવા સપારડા તો કેક આવે તે જાય ! આપું વજ્રેસંગના રાજમાં કાતું દેન છે કે કેદમાં પૂરે ? ”

ઠાકાર આવ્યા ગયા. મનમાં વિચાર કર્યો કે “ વાહ ! મારી પ્રજા રૂપી નિડર ! મારા પર એને, કેવો વિશ્વાસ ! એને વધુ નિડર બનતાં શીખાવું તો જ માફ જીવ્યું પ્રમાણુ. ”

એણે એ ડાસીના કુટુંબને કાયમની પટેલાઈ આપી અને જમીન પણ ઇનામમાં દીધી.

ભીમોરાની લડાઈ

“કુઠીલાઈ, તમે અવળો કામો કર્યો. તમે એના બાપ વાજસૂર ખાચરના પાળીઆતું નાક વાઢ્યું ! તમને-જસદણુના ખારવટીઆને હું શી રીતે સંઘરું ?”

“આપા નાજ ખાચર ! મેં ખારવટું ખેડ્યું તે અધરમતું નહિ. મારે ધરઘણીને ચડવાતું એકતું એક હેયાસામું ઘોહું, શેલે ખાચરે જોરાવરીથી કુંટી લીધું. આવો અધરમ મારાથી સહેવાણો નહિ.”

“સારે શું કરવું ?”

“ખીલું વળી શું કરવું આપ !” ચારણે ચાનક ચડાવી, “તું ઉઠીને આજ આ શરાણાગતને નહિ સંઘર્યાં આપ નાજ ? અરે

ખારવટીઓ આવે બકી, હોય મર વેર હબર;
(એને) ભીમોરા લોપાળ, શરણે રાખે સૂરાઉત.

“માથે હબરું વેર લંછ આવનાર ખારવટીયાને તું ભીમોરાને ધણી, તું સરગ ખાચરનો બેટડો શરણું નહિ દે, તો ધરમ ક્યાં ટકશે આપ ?”

“વિચારાનાં છોકરાં છાશ લેવા ક્યાં જશે ? આપો ચાર ભેંસા.”

ચાર ભેંસા અપાઇ.

“રૂપીઆ એક હજાર આપો.”

માથે મધરાશી શેલું બંધાવીને સોંઝને ભૂંલકી પહોંચાડી દીધા.

સોંઝના પરિવાર પાસે અત્યારે પણ એ લેખ મોબુદ છે. એના પૌત્રો આખાદ સ્થિતિમાં છે.

* * * *

એક દિવસ વજ્રેસંગળ શિકારે નીકળેલા. ઝોળખાય નહિ તેવો શિકારી લેખાસ પહેરેલો. સમઠીઆળાંગમના એક ખેતરમાં મોલ ઉભા હતા અને એ ઉભા મોલમાં પોતે ટુંકા રસ્તો લેવા માટે ઘોડો ચલાવ્યો. ખેતરમાં કણખીની ડાસી ઉભેલી. પોતાના મોલ ચગદતા જોઈને ડાસીએ ઘોડેસ્વારને એ ચાર ગાળો દઈ દીધી: “મારા રોયા, ભાળતો નથી ? પીટયા, ઉભા ખેતરમાં ઘોડો હાંકજ તે લાજતો નથી ?”

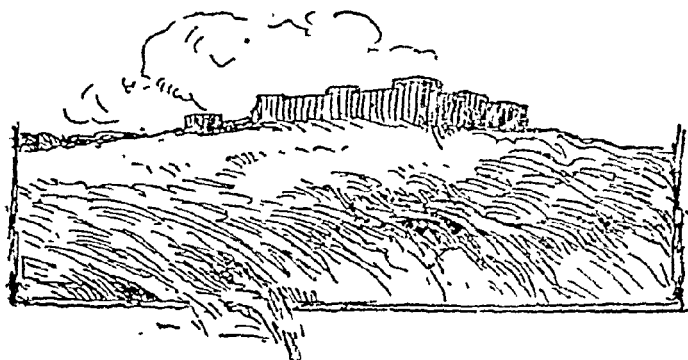
મહારાજએ ખોટો ગુસ્સો કરીને કહ્યું: “ડાસી, ગાળો કેમ કાઢજ ? ઝોળખજ ? અમે રાજના નોકર છીએ. જલમાં ખોસી દેશું જલમાં.”

“હવે જ જ રોયા ! તારા જેવા સપારડા તો કૈક આવે તે જાય ! આપું વજ્રેસંગના રાજમાં કાતું દેન છે કે કેદમાં પૂરે ?”

ઠાકોર ચાલ્યા ગયા. મનમાં વિચાર કર્યો કે “વાહ ! મારી પ્રજા કૃવી નિડર ! મારા પર એને કેવો વિશ્વાસ ! એને વધુ નિડર બનતાં શીખાવું તો જ મારું જીવ્યું પ્રમાણ.”

એણે એ ડાસીના કુટુંબને કાયમની પટેલાઈ આપી અને જમીન પણ ધનામમાં દીધી.

ભીમોરાની લડાઈ

“કાઠીભાઈ, તમે અવળો કામો કર્યો. તમે એના ખાપ વાજસુર ખાયરના પાળીઆનું નાક વાઢ્યું ! તમને-જસદણુના ખારવટીઆને હું શી રીતે સંઘરું ?”

“આપા નાજ ખાયર ! મેં ખારવટું ખેડ્યું તે અધરમનું નહિ. મારે ધરધણીને ચડવાનું એકનું એક હેયાસામું ઘોહું શેલે ખાયરે જોરાવરીથી ઝુંટી લીધું. આવો અધરમ મારાથી સહેવાણો નહિ.”

“તારે શું કરવું ?”

“ખીણું વળી શું કરવું ખાપ !” ચારણે ચાનક ચડાવી, “તું ઉઠીને આજ આ શરણાગતને નહિ સંઘર્યું ખાપ નાજ ? અરે

ખારવટીઓ આવે ખંડી, હોય મર વેર હજાર;
(એને) ભીમોરા લોપાળ, શરણે રાખે સૂરાઉત.

“માથે હજાર વેર લઈ આવનાર ખારવટીયાને તું ભીમોરાને ધણી, તું સરગ ખાયરનો ખેટકો શરણું નહિ દે, તો ધરમ ક્યાં ટકશે ખાપ ?”

“કીક ભાઈ ટાઢાણા ! તું મારા પ્રાણ સાટે છે ભા ! તુને ભીમોરાનો ઓથ છે. મારું મર થાવું હોય તે થાય.”

“ધન્ય બાપ ! ધન્ય નાજ !” ગઢવીએ ઘણીને ધિરદાઓ :

ધર વંકી, વંકો ઘણી, વંકો ભીમોરા વાસ,
નીલો સૂરાણી નાજીઓ, મટે ન બારે માસ.

“તારી વસમી ધરતી : એવો જ વસમો તું એનો ઘણી :
એવો જ વસમો તારો ગઢ ભીમોરા : અને સૂરગના પુતર
નાજ ! તું તો સદાનો લીલોખમ : તારાં દલ સકાય નહિ.”

ચોટીલાથી ત્રણ ગાઉ, થાન સ્ટેશનથી છ ગાઉ, બોટાદ
વીંછીઆ રેલ્વેના સ્ટેશન કાળાસરથી ત્રણ ગાઉ અને જસદણથી
દસ બાર ગાઉ દૂર આ ભીમોરાનો ગઢ છે. પાંચાળના વિશાળ
કુંગરાઓની અંદર ગીચ ઝાડીઓની ઘટામાં આ ગઢ નાજ
ખાયરે અથવા એના પિતાએ બધાવેલ હશે. નીચે તળેટીમાં
એક પાણીનો કૂવો છે. કુંગરાની પડખે ‘ભીમની ખોપ’ નામની
પૂરાતન એક ગુફા આવે છે. એ ગુફામાં, પત્થરોમાંથી જ કંડારી
લીધેલા નાના ઝોરડા છે. પ્રથમ ભીમોરાના દરબારો એ ગુફાને
પણ પોતાનાં માલ મિલકત રાખવા માટે વાપરતા. હવે એ
ઉજ્જડ છે. એ ગુફા જોઈને, અરપો ખેતરવા ઘેરવો ખાધા પછી
ભીમોરાના ગઢમાં જવાય છે. ગઢનો એક બહારનો દરવાજો
વટાવીને અંદર જતાં ખીજો દરવાજો આવે છે. ખીજા દરવા-
જાની અંદર ડાખી બાણુ રહેવાસ છે. વચ્ચે વિશાળ ચોગાન છે.
ત્યાં દરબાર નાજો ખાયર રહેતો હતો. એના હાથમાં ચોવીસ
ગામ હતાં.

એ ભીમોરાના ઘણી નાજાએ જસદણ સામે બહારવટે
નીકળેલ ટાઢાણા ઝાડીને તે દિવસ આશરો દીધો. જસદણ દર-
બાર ચેલા ખાયરને આ વાતની ખબર પડી. એણે ભીમોરે
સદેશો મોકલ્યો કે “અમારો ચોર કાઢી ઘો.”

નાગ ખાચરે જવાબ કહેવરાવ્યો કે “ટાઢાણો તો મારો શરણાગત છે. હવે ન સોંપું. એને મેં અબેવચન દીધું.”

ચેલા ખાચર એ જવાબને પી ગયો. પોતાના હીંગાળગઢ ઉપરથી બીમોરારી વંધી ભોમ ઉપર એની રાતી આંખ રમવા માંડી. પણ બીમોરારી લાંગણું દોલણું હતું. ચેલાના ખાચરોનું જીવું જૂથ નાગ ખાચરને પડખે ઉભું હતું. ચેલાએ વિચાર કરીને વડોદરે નજર નાખી. મોટી રકમ નક્કી કરીને આખારાવની મરાઠી ફોજ પાંચાળ ઉપર ઉતારી. ચોર્યાતી બીમોરારી લક્ષ્મી કૃચ કરી.

હુંગરાની તળેટીમાં નેરાની અંદર ચેલા ખાચરનાં રણયાત્રી વાચ્યાં, તે સાંભળીને નાગ ખાચરે બારીમાંથી નજર કરી. તોપ અંદરોથી નેરું દલકી લાલ્યું છે. બીમોરારીને વીંટીને ઘેરો પડ્યો છે.

“નાગલાખ !” માણસોએ કહ્યું, “આ દળકટકની સામે ટકારો નહિ. મારે નાહાબારીએથી નીકળી જાયે.”

નાગ ખાચરે ડોકું ધૂંસાવ્યું. “ના બાપ ! જેને જીવ વાલો હોય એ સુખેથી નીકળી જાય. મારે તો બે લવ જીવવું નથી. મારી સાત પેઠીને ગાળ એસે, કે નાજે ચેલાની મોઢા અગળ લાગ્યે !”

ત્રંબાળુ ચેલા તણાં, વાગ્યાં કોઈ વહુજોય
(પણ) ગરૂ ગરૂકયા નોય, નાહાબારી નાજીયા !

[ચેલા ખાચરનાં ત્રંબાળુ ઢોલ ભયંકર નાદ કરીને ગરૂકવા લાગ્યાં. પણ કંઈ ‘ચેલા’ની બહીકથી શરૂ (નાજે) નાહાબારીમાં યદને નાસે કદિ ?]

આઠ જ જણને લઈને નાજે ખાચર બીમોરારી બેઠો રહ્યો. અને નાજે બેઠો છે મરાઠી સેના. સેનાને ગઢ ઉપર ચડવાનો લાગ નહોતો. ત્યાં પહોંચવાની એક જ સાંકડી કેડી હતી. પડખે ઉંડાં કોતર હતાં. ઉપરથી અંદરોની ધાણી ધુટતી હતી. અને

ગઢમાં ઝાઝાં માણસો હોવાનો વહેમ હતો. નીચેથી જ ગઢને તોડવા તોપો વહેતી થઇ. તોપોના અવાજ સાંભળીને નાબળના મનની ગતિ કેવી થઇ !

આઠ મહિનાની આશ, એ ગાળે, શાહુજો મરે !
નેા સાંખે નિજ વાસ, નાહ્યુંના ધુખાકા નાજીઓ.

[શાહુજો નામનો સિંહ ફકર આઠજ મહિના-શિયાળો અને ઉનાળો જ છેવે. અને ચોમાસામાં વરસાદની ગર્જના થતાં તો એના મનમાં થાય કે કોઇ ખીને સિંહ ક્યાંકક દ્વપાઇને ડાણકે છે. એટલે શાહુજો એ સિંહને શોધતો શોધતો વરસાદની અદ્દશ્ય ગર્જના ન સાંખી શકવાથી માયા પછાડી પછાડીને પ્રાણ કાઢી નાખે. તેથી જ રીતે નાબળ ખાચર જેવો સિંહ ચોતાને આંગણે તોપોના અવાજ શી રીતે સહન કરી શકે? મરૂં કે જીવું, એજ એના મનમાં થાય.]

ફિદલાની અંદર કેવી દુર્દશા મંડાણી? માત્ર આઠ જ માણસો હતાં અને પાણી ખૂટવા લાગ્યું હતું. નવું પાણી ઉપર લઇ આવવા માટે તળેટીના કૂવા સિવાય ખીણું એક ખણ નવાણ નહોતું. કૂવા ઉપર તો સેના પડી હતી.

આખરે પાણી ખૂટ્યું. નાબળ ખાચરે જીવવાની આશા છોડી. પોતાનાં બાળ બચ્ચાંને ગુપ્ત માર્ગેથી ચોટીલે મોકલી દીધાં. પાણી વિના આઠે જણા તરફડતા હતા. એક ટીપું યે ન રહ્યું.

પણ જે ટાઢાણો કાઠી આ ફિદલામાં જ હતો એનાથી તરસ ન સહેવાણી. રાતમાં ઉઠીને એ નાબળ ખાચરના હોકાની અંદરનું ગંધારૂં પાણી પી ગયો. પ્રભાતે દરબારે એને ફિટકાર દીધો.

તરસથી ખેલોશ બનેલા એ કાઠીએ ગઢની રાંગ પરથી નીચે કૂદકો માર્યો, દડતો દડતો એ તળેટીમાં બાબારાવની ફેળ વચ્ચે પહોંચ્યો. એને ચેલા ખાચરની પાસે લઇ ગયા. એણે મ્હોં પાસે ખોખો ધરીને ઇસારતમાં સમજાવ્યું. એને પાણી પાવામાં આવ્યું.

ચેલા ખાચરે પૂછ્યું કે “ગઢમાં કેટલાં માણસો છે?”

“ભાઈઓ! નાનક ખાચરે પોતાના સાથીઓને છેલ્લી આના દીધી; “દલેઆપગ્રી થોડીયુને ગૂડી નાખો.”

એટલું જોલનાં એની આંખોમાં જગજગીઆં ભરાઈ આવ્યાં. પોતાના કાકીઓ પગ ચાકમોસમાં પડી ગયા. નાલે ખાચર ફરીવાર જોશ્યા “હા બાપ! થોડીયું તો મારી મા-દીકરીયું જેવી વાલી છે. પોતાની પીઠ ઉપર જોસાડીને એજે મને ઘણાં વીંગાળાંમાં રમાડ્યો છે. પગ શું કઈં? મારી થોડીયું દુશ્મનને હાથ કેમ પડ્યા દઉં?”

આઠે થોડીઓ હાલર કરી. નલવારને અછેક કાઠકે એનાં રૂપાળાં દેવાંગી ડોકાં પડ્યા માંડ્યાં. થોડીઓ પગ સમજતી હોય તેમ ચુપચાપ મરવા લાગી. એમાં છેલ્લી જે થોડીઓ હણદણી.

“બસ આપ !” નાન ખાચરે હાકલ કરી; “એ બેને મારશે નહિ. એને મરવું વસવું લાગે છે. છોડી મેલો ! ભલે ચાલી જાય.”

બેય ઘોડીએને મોકળા મેલી દીધી.

સૈન્ય આવ્યું, દરવાજા તૂટ્યા, ખરાબર ચોકમાં ધોંગાણું મચ્યું. આઠ જણા કયાં સુધી ટકે ? નાન ખાચરના શરીર પર ધણા જખ્મો પડ્યા, એણે ધણાને સૂવાડ્યા, આખરે નાન ખાચર ખરાબર ઓટાના પગથીયા ઉપર બેસી ગયા. એના ધડ ઉપર મસ્તક ફક્ત અટકી રહ્યું હતું. પાસે અરધી લાંગેલી સોનાની મૂઠવાળી તલવાર પડી હતી. મૃત્યુને ઝાઝી વાર નહોતી.

ત્યાં તો એની પાસે બાબારાવનો લાણેજ આવી પહોંચ્યો. એ મરાઠાએ નાન ખાચરના પગમાં સોનાતું સાંકળું બેધું, સામે સોનાની મૂઠવાળી તલવાર બેઠ. એતું મન કદાચ સોનામાં લોભાયું હશે, અથવા એ ખાચરનાં શત્રુની બે ચીજો લઈ જઈ પોતાની શાખાથી કહેવરાવવી હશે ! એટલે એ નીચે બેસીને નાન ખાચરના પગના સાંકળાની ખીલી ખોલવા લાગ્યો.

લાંબા થઈને બેઠોશ પડેલા નાન ખાચરના મનમાં થયું ‘હાય ! હાય ! હજી હું જીવતો છું ને મારા અગ માથે આ દુશ્મન હાથ નાખશે ?’

પણ એની ગરદન ઉપર માથું ડગમગનું હતું. એનાથી ઉભા થવાય તેમ નહોતું. અર્ધી વૂટેલી તલવાર એ આંધે બેઠેલા દુશ્મનને પહોંચી શકે તેમ નહોતી.

એણે શું કર્યું ?

ઉત્પન્ન ટેકાણુ એક, ખીજે હુથ વાઈ બજડ;
(આમાં) વાખાણુવો વષેક, નેક ભજ કીયો નાજીઆ ?

[એક હાથે પોતાના માથાને ધડ ઉપર ટેકાવવા ખરાબર દબાવી રાખ્યું, અને ખીજે હાથે તલવારનો ધા કર્યો. હે નાન ખાચર ! આ બે વક્ષદાર ભુલઓમાંથી કઈ ભુલને અમારે વખાણવી ?]

પરંતુ તલવાર શી રીતે મારી ?

રીંગેને સર રપીઅર તણે, કોઈ વાઈ વરમાળ;
(ઇ) બાળાપણુ બરદાળ, કીં સાંભરિયું સૂરાઉત ?

[બાળકની માફક તું ગોઠણુભર થયો, અને પછી રિપુના માથા પર તેં તરવારનો ઘા કર્યો. હે બિરદવાળા પુરૂષ ! એ વખતે એકાએક તારૂં બાળપણ તને ક્યાંથી ચાદ આવ્યું ? કારણ કે બાબોડીઆભર તો તું બાલ્યાનસ્થામાં જ ચાલેલ હતો.]

ઈંદર અપસર નજરાજ, જોગણુ ધર ગરજણુ જંખુકે;
લોહ જીવત મૃત લાજ, તેં સાંચવીઆં સૂરાઉત.

[તારૂં માથું તો કપાઈ ગયેલું, જીવ જવાની તૈયારીમાં હતો. ઇંદર તને સુરલોકમાં તેડી જવા આવીને ઉભો હતો આસરા વરમાળ લક્ષને પહેરાવવા તત્પર હતી. જોગણુઓ તારા લોહીથી ખપ્પર ભરવા આવર ખડી હતી. પૃથ્વી (ધર) પણ તારૂં લોહી પીવા તલસતી હતી. ગીધડાં અને શિયાળીઆં તારૂં માંસ ભક્ષવા આવી પહોંચેલાં. લોહાની તરવારને પણ તેં હાથમાં રોકી રાખી. જીવનને પણ કહ્યું કે “ખડું રહે !” મોતને પણ ફરમાવ્યું કે “થોડીવાર થોલી જ.” પોતાના દુશ્મની કીર્તિને પણ ચંભાવી. એ બધાંને ધડીભર તેં અટકાવીને આ એક દુશ્મનને મારી લીધો.]

એ ભાંગેલી તલવારને એક ઝટકે બાબારાવના ભાણેજના પ્રાણ નીકળી ગયા. પણ ત્યાં તો દુશ્મનોએ આવીને નાજબ ખાચરને ઘેરી લીધો.

ઉતખંગ ખગ થાતે અળગ, ધડ લાગ્યું ધાગે
ખેલ્યો રણખાગે તું નવતેરી નાજબા !

હે નાજબ ખાચર ! પછી તો તારૂં માથું (ઉતખંગ) પડી ગયું, અને તારા હાથની તલવાર (ખગ) પણ પડી ગઈ. એટલે પછી તારૂં ધડ એકલું દોડાદોડ કરી, શત્રુઓને હાથમાં ઉપાડી ઉપાડીને પટકવા લાગ્યું. રણસંગ્રામની અંદર તું પણ

ભીમની માફક નવતેરીની રમત રમ્યો. ભીમે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં એક હાથે નવ અને બીજા હાથે તેર હાથી ઉપાડી ઉપાડીને આકાશમાં ઉછાળ્યા હતા. આંહી નાગ્ન ખાચરે માણસોને કુંગોળી કુંગોળી પછાડ્યા.

નાબ્જ જ્યું મરાય નૈ, સાબધ હરમત સોત
મોહું ને વેહું મોત, સૌને માથે સૂરાઉત !

[જે કે વ્હેહું મોહું તે સહુને મરવાતું છે. પરંતુ હે સૂરા ખાચરના પુત્ર નાબ્જ ખાચર ! તારી માફક શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને હિંમતથી મરવાતું તે બીજાની નથી બની શકતું. પોતાની છેલ્લી પળે પણ તે તારી કીર્તિ સંભાળી રાખી.]

ભીમોરાનો ગઢ ચેલા ખાચરના હાથમાં ગયો. પરંતુ ત્યારે પછી નાબ્જ ખાચરના પુત્રે એ ગઢ પાછો છતી લીધો. અત્યારે એ ગઢ જેવો ને તેવો મોબુદ છે.

આ આખા પ્રસંગને નીચે લખેલા એક કાવ્યમાં અમર રામાં આવેલો છે.

[ગીત-શાસ્ત્ર સારવચ્છુ]

૧

સૂખા ટોપીઆં ફરીઆદ સતારે, ફેજ નમ્યા ખંડ ચારે ફતારે,
મીઠે ચડયો ગનીમાને મારે, સૂરાણી નજરાજ ન સારે.

૨

ધણી દીઆ હડમ ઠળ ધાયા, આગુ ધાઈ મદાઈ આયા,
વાગી હક ત્રંખાણુ વાયા, જધભૂખ્યા નજરાજ જગાયા.

૧. જે કૃતિસિંહરાવની ફેજ પાસે ચાર ખંડના લોકો નગ્યા હતા, તેના ટોપીવાળા સૂખા પાસે ફરીઆદ કરવા ચેલો ખાચર પહોંચ્યો. ફરીઆદ કરી કે સૂરા ખાચરનો દીકરો નાબ્જ ખાચર કોઈતું કહું માનતો નથી. મોટા મોટા હાકેમોને પણ નજરે પડતાં જ મારી નાખે છે. (મરાઠી સેનાને 'ટોપીઓ' કહી કારણ કે તે વખતે મરાઠાઓના લશ્કરોમાં યુરોપી સોલ્ડરો, કવાયતદારો રાખવામાં આવતા. ગનીમા=સુખા)

તરવારંરી વાળે તાળી, ^૩ વાદી ધણા મરેહા વાળી,
ખસ્યા મરાઠા હાંજાં ખાળી, વળ અણી રણથંભર વાળી.

આયા જામ ભાષ અરાઠી, ^૪ લાખાહરે લડે લોહ લાઠી,
પો ! વશટીઆ કહે પરાઠી, કાં ચૂકવ કાં નીકળ કાઠી.

કે' વશટીઓ આલકપાળો, ^૫ પંચમુખ ખડ ન ખાય પટાળો,
હઠ મેલે નજરાજ હઠાળો, (તો) મેર ડગે ને ધુન્ને ડખમાળો.

દંડ ન ભરાં હું રામદુવાઇ, ^૬ મરવો ભીમ તણા ગઠ માંહી,
આદ અનાદ તણી અવળાઇ, છોડાં કોં હું અવળચંડાઇ !

૨. આ ફરીઆદ સાંભળીને સૈન્યના માલીકે હુકમ દીધો. એટલે દુશ્મનો ધસીને ભીમોરા ઉપર આવ્યા. હાકલો વાગી, નોખતો ગડગડી, લડાઈનો ભૂખ્યો નાજો ખાયર જાગી ઉઠ્યો. (મદાઈ=દુશ્મન)

૩. તરવારો સામસામી અથડાવા લાગી. કેમ જાણે તરવારો સામ સામી તાળીઓ દેતી રમત રમતી હોય ! મરેહાની સેનાનાં ધણાં માણસો કપાયાં. મરાઠાઓ હિંમત હારી ગયા. રણથંભોરના ઘેરામાં જેમ બાદશાહતું સૈન્ય લાચાર થઈ પડ્યું હતું, તેવું જ ભીમોરાના ઘેરા વખતે મરાઠી લશ્કર બની ગયું. ધણા દિવસ સુધી મારો ચલાવ્યા છતાં કિલ્લો તૂટતો નહોતો.

૪. એલો ખાયર પોતાના જામ ભાષને પણ લખને આવ્યો. છતાં લાખા ખાયરનો એ પૌત્ર નાજો ખાયર તો લોહાની લાકડીની માફક અડગ બનીને લડતો રહ્યો.

૫. શત્રુ-સેનામાંથી વિષ્ટિ કરવા માટે માણસો આવ્યા. તેઓ કહે કે “ઓ કાઠી ! કાં તો દંડ ચુકવી દે. નહિ તો કિલ્લાની બહાર નીકળ.” એ આલ જેવા વિશાળ કપાળવાળો વીર જવાબ આપે છે કે “જેમ કેસરીસિંહ કદિ ધાસ ખાય નહિ તેમ હું પણ કદિ નમીશ નહિ” જે ટેકીલો નાજો ખાયર પોતાની હઠ મૂકે તો પછી મેર પર્વત ચળે અને આકાશ મુજબળ. [પંચમુખ=સિંહ. ડખમાળો=આકાશની નક્ષત્રમા]

૭
લડે દખણ દંળ લરડા લીધા, કાઠે જોરે અનોધાં કીધાં,
દસ દસ વાર ગનીમાને દીધાં, દસ દા'ડા લગ નીર ન પીધાં.

૮
જળનો તરસ્યો દળમાં જાઇ; કાપ્યો સૂખો ને હલાં કરાઇ,
હડેડે જંગલ્યાં નાજ્ય હવાઇ, ચાર પો'ર તરવાર ચલાઇ.

૯
ધજવડ વાળો તોરણ ધરીઓ, ફેરા ચાર ચોરીમાં ફરીઓ.
કાળો ખુમો અણવર ફરીઓ, વર નાળે અપસરને વરીઓ.

૧૦
એકલવેણો વૈકુંઠ આયો, લાડરખાન જાનૈયા લાયો,
મોતીરો હરિએ થાળ મગાયો, વે સખીએ નજરાજ વધાયો.

૬. રામદુવાઇ લઇને હું કહું છું કે હું દંડ નહિ ભરું.
સુખેથી હું આ ભીમોરા ગઢમાં લડીને મરીશ. મારી સદાની
અડગતા હું નહિ છોડું.

૭. દક્ષિણીઓની શેનાએ ગંઢની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો.
તેની સામે નાળ ખાચરે પણ અપૂર્વ બળ દાખવ્યું. દસ દસ વાર
તો સુખાને પાછો કાઢ્યો. દસ દિવસ સુધી પાણી વિના ટકર ઝીલી.

૮. પાણીનો તરસ્યો ટાઢાણો કાઠી દુશ્મનોના લશ્કરમાં
પહોંચ્યો એની વાત સાંભળીને બાબારાવે હલ્લો કરાનો હુકમ
આપ્યો. તોપો ને બંદુકો છૂટી.

૯. એ નાળે ખાચર કેમ જાણે યુદ્ધ રૂપી લગન કરતો
હોય ! તરવારનાં જાણે તોરણ બંધાયાં. પોતાના અણવર તરીકે
એણે કાળા ખુમાણને રાખ્યો. અને આખરે મરીને એ વરરાજ,
નાળે ખાચર અપ્સરાની સાથે વર્યો. [ધજવડ=તરવાર]

૧૦. એકલવ્યની એ શરવીર વૈકુંઠમાં જાન જોડીને ગયો.
પોતાની સાથે મરેલા શરવીર જાનૈયાને સાથે લઇ ગયો. સ્વર્ગમાં
પ્રભુએ મોતીનો થાળ મગાવ્યો ને લક્ષ્મીજીએ વરરાજ નાળ
ખાચરને પોંખ્યો.

ઓઢો ખુમાણુ

આં સોદર ગામની ડેલીમાં ચોપાટની કાર ઉપર બેઠા બેઠા દરબાર ઓઢો ખુમાણુ દાતણુ કરે છે. પ્રભાતમાં 'કરણુ મહારાજનો પહોર' ચાલે છે. બરાબર એ જ ટાણુ પરમામથી કાઠ એક આઠ પોતાની આંગણીએ એક દસ વરસના બાળકને વળગાડી ડેલીમાં ચઢને ગઢની અંદર આઠને ઓરડે ચાલી ગઠ.

“લગા ડેર !” ઓઢા ખુમાણુ આ અગ્નિપ્રયાગ પગલાં ઉપરથી બેઠેમાઠને પોતાના ચાકરને કહ્યું, “જવ, તપાસ કરો, કાણુ મહેમાન આવ્યાં છે !”

લગો ડેર ઓઢા ખુમાણુનો વક્રાદાર બેઠો હતો. ઓરડે જાય ત્યાં તો નવા આવનાર બાળકને આઠ પોતાના ખોળામાં લઢને બેઠેલાં છે; એને મોઢે ને માથે પંપાળી રલાં છે; અને વડારણુ આખી વીતક-વાર્તા સંલગાવે છે કે :

“માડી ! આ દીકરા પાલીતાણુ દરબાર નોંધણુના કુંવર થાય : એનું નામ ઉન્નડણુ : અટાણુ એમના કાકા અલ્લુણુ ગાદીએ ચડી બેઠા છે. અને કુંવરને મારવાનો મનસુખો કરે છે. આ બાતમી અમારાં માને કાને પડી ; મા બિચારાં ક્ષુડી હાલ્યાં. દીકરો કાને જઠ સોંપવો ? અલ્લુણુની ધાકના માર્યાં કે

સાયવે ? અને પૈસાને લોભે દગો ય કાણુ ન રમે ? આઇ ! એકા-
એક મારાં માને આપો એટો ખુમાણુ સાંભર્યો. એણે મને કહ્યું
કે “ આપો મારા જીભના માનેક લાઇ બરેખ્ખર છે. એન્ક
ખોળામાં મારો ઉન્નડ આશરો પામશે. જા, ઝટ આપાને સોંપી
દે. વીરને કેન્ને કે ખોન એળખતી પાળખતી યે નથી, તોય
‘લાઇ’ કહીને ભાણેજનાં રખવાળાં લખાવે છે. ”

વાત સાંભળીને એઠા ખુમાણુનાં ધરવાળાં બાધનું અંતર
ભીનું થઇ ગયું. ઉન્નડજીને હૈયા સમો દાખી લીધો અને પાછું
વડારણુને પૂછ્યું “ તર્યાં બાપ, તમે એકલાં કાં આવ્યાં ? માને
કેમ ન લાવ્યાં ? ”

“ અરેરે આઇ ! મા તો અલ્લુજીની કેદમાં કહેવાય. જરાક
જાણુ ધાય તો તો અલ્લુજી નીકળવા જ શેના આપે ? હું તો
અધરાતે આ દીકરાને લઇને છાનીમાની નીકળી આવી. ને
રસ્તામાં ય ધરતી અમને માકારો ભણતીતી. ”

“ કેમ ? ”

“ કેમ શું ? રસ્તે રૂપાવટી ગામ આવ્યું. રૂપાવટીમાં કાકો
ભગવતસંગ રહે. ત્યાં કુંવર સાટુ હજમ હોકો ભરવા ગયો.
કાકાને ખખર પડી કે ઉન્નડજી ભાગી જાય છે. અલ્લુજી તો
ઉગતો સૂરજ ! એને પૂજવાનું કાણુ ભૂલે ? કાકાએ હોકામાં
સોમક ભેળવેલી તમાકુ ભરાની. હજમ પીતો પીતો આવ્યો.
અને થોડી વારમાં તો માર્ગે ટળી પડ્યો. ભગવાનનાં રખવાળાં,
તે કુંવર બચી ગયા. માંડ આંહી તમારે ખોળે પહોંચ્યાં છાએ
આઇ ! મારાં માને મથે તો વળી હવે થાવાની હોય તે ખરી ! ”

“ ભગા ડેર ! ” આઇએ કહ્યું, “ કુંવર ઉન્નડજીને ડેલીએ તેડી
જાવ, અને કાકીને કેન્ને કે આંખ્યુંની ય એળખાણુ વિનાની
રજપૂતાણીએ વિશ્વાસે વીરપહલી મારેજ છે. સાચા ધરમ-ભાઇને
શોભે તેવું કરી દેખાડજો. ”

દાતણની ચીરોને ધરતી પર મેક્ષીને મોઢું ઘોષ નેમ ઝોઢો ખુમાણે ઉગતા સૂરજ સાથા દાય જોડ્યા અને સ્તુતિ કરી કે

ભલે ઉગા ભાણુ ! ભાણુ તુંડારાં ભામણાં !
મરણુ છયણુ લગ માણુ, રાખો કશપરાઉત !

તેમ કુંવરને આંગળીએ વળગાડીને લગો ડેર ચોપાટમાં આવ્યા. ઝોળખાણુ અઃપી, અને વડારણે કહેત્રી આપી વાત વર્ણવી તેમ તો ઝોઢો ખુમાણુની છાતીમાં ગર્વભરી ભક્તિ ઉભરાણી; એ જોલ્યા:

‘આવ્ય યાપ ઉન્નડ, આવ્ય; તને પાક્ષીતાણુની ગાદી ઉપર બેસાડું.’ એમ કહીને કુંવરને પોતાના ખોળા બેસાડ્યો.

એ વખતે ત્યાં મહેમાન બનીને આવેલ એક ખુમાણુના મહોંમાંથી એક અદૃહારવ નીકળી ગયું.

ઉન્નડજી તો કૂદીને ઝોઢો ખુમાણુના ખોળામાં ચડી બેઠા. પણ ઝોઢો ખુમાણુની આંખ મહેમાન તરફ કરી; એણે પૂછ્યું: ‘કેમ મેરામભાઈ ! તમારા હસવાનો મર્મ શું છે?’

“મર્મ બીજો શું? તમારે કહે કાંઈ ત્યાં ખોળામાં પાક્ષી-તાણુની ગાદી આવી પડે છે, ઝોઢો ખુમાણુ ! એ તો એમ ખોળાય પણ ભાયડા હોય તે વિચારીને જોલે.”

ઝોઢોની આંખના ખુણામાં લાલો દેખાણી. એ જોલ્યા:

“એ-મ મેરામભાઈ ! લ્યો ત્યારે, આ ખોળામાં જ ઉન્ન-ડજીને બેસાડી રાખી પરઆરા પાક્ષીતાણુની ગાદી ઉપર ન બેસાડું ત્યાં સુધી આંજોદરતું પાણી હરામ છે.” એમ કહીને પડખે પડેલા કોટામાંથી અજન્નિ ભરીને નીચે ઢોળી, ચોપા-ટમાંથી ઉભા થઈ ગયા અને હુકમ કર્યો કે “લાવો મારી ઘોડી.”

ઘોડી પર બેસી, અંગે હથિયાર ધરી, ઝોઢો ખુમાણુ આવી નીકળ્યા. ખોળામાં કુંવર ઉન્નડજી બીરાજે છે.

પોતાનાં બાર ગામની અંદર સંદેશ પહોંચાડ્યા કે “એક સો એક સો ઘોડેસ્વાર આવીને આજ રાતે મને પાંચતોબરતે પાદર ભેગા મળે.” એ મુજબ બારસો શસ્ત્રધારી યોદ્ધાના ઘોડા આવીને પાંચતોબરમાં ઢણઢણી ઉઠયાં. રાતને ત્રીજે પહોરે ચીખરી ખેલી. એ ચીખરીની વાચા પારખીને એક મેર સાથે હતો તે ખોલ્યો; “આપા, જો અત્યારે ઘોડાં ઉપાડો તો શુકન કહે છે કે એક પણ જોદ્ધાને એક છોપકાડ પણ ધન નહિ થાય વિના જખમે પાલીતાણું લેવાશે.”

ફોજ ચડી ચુકી. પહેા કાટતાં પાલીતાણાને પાદર પહોંચ્યા. દરવાજો ખુલ્યો કે તરતજ તમામ પાલીતાણાની અંદર પેસી ગયા અને ધીંગાણું આદ્યું. રાજના અમીરોએ, પ્રમુખનોએ તે સૈનિકોએ ઓઢા ખુમાણના ખોળામાં ઉન્નડજીને ઘેઠેલા દીઠા; એટલે તમામ ખસી ગયા. તમામ સમજી ગયા કે આ જુદ્ધ સ્વાર્થતું નથી; પોતાના બાળ રાજના હિતતું છે. કોઈએ સામાં શસ્ત્ર ન ઉગામ્યાં.

પણ દરબારગઢની ડેલી પર કેસર ભાથી નામનો એક રજપૂત પોતાના એંશી ઘોડેસ્વારો લઇને સામે ઉભો રહ્યો. ઓઢા ખુમાણે એને બહુ સમજવ્યો: “કેસર, હું પાલીતાણાના ધણીને ખાતર આવ્યો છું. મારે પાલીતાણાની પાછ યે ન ખપે, તું ખસી જા.”

“આપા ઓઢા ખુમાણ ! આજ આ યુદ્ધ દાંતની અંદર અલ્લુજીતું અન ભર્યું છે. હું રજપૂત છું; એક ભવમાં ખે ધણી નહિ કરું.” કેસર ભાથીએ અવતાર દીપાવ્યો.

ધીંગાણું જમ્યું. બંને બાળુ શરવીરો હતા. કેસરનો જોદ્ધા કપાવા લાગ્યા; ઓઢાના આદમીઓ પણ ઉડવા લાગ્યા; સહુ જુદ્ધમાં તલ્લીન છે; કોઈતું ધ્યાન નથી. તેટલામાં માઢ માથેથી અલ્લુજી દેખાણો. હાથમાં પ્રચંડ સાંગ હતી તે અલ્લુજીએ ખરાખર ઓઢાની ઉપર તાકીને ફેંકી. પલવારમાં ઓઢો અને કુમાર ઉન્નડજી બંનેતો જીવ નીકળી જાત. પણ

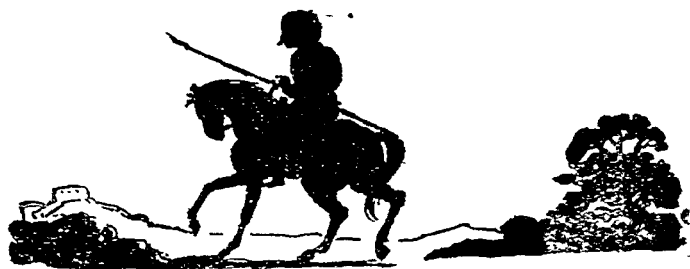
નીમકંહલાલ લગા ઉરે જોયું કે પોતાનો ધણી અને પાલીતાણાનો ધણી બેય ઉડશે ! એણે પોતાનો ઘોડા મોઢા આગળ નાખ્યો. ઉપરથી પડતી સાંગ એની છાતીને ચીરી જમીનમાં પેઠી; પોતાનો માલીક બચી ગયો; એ બધું એક પલમાં બન્યું. અસ્લુજી હથિયાર વિનાનો થઈ પડ્યો. ઝોઢાએ ભાલાનો ધા કર્યો. અસ્લુજીની ખોપરી ફાડીને ભાલું પાછું વળ્યું.

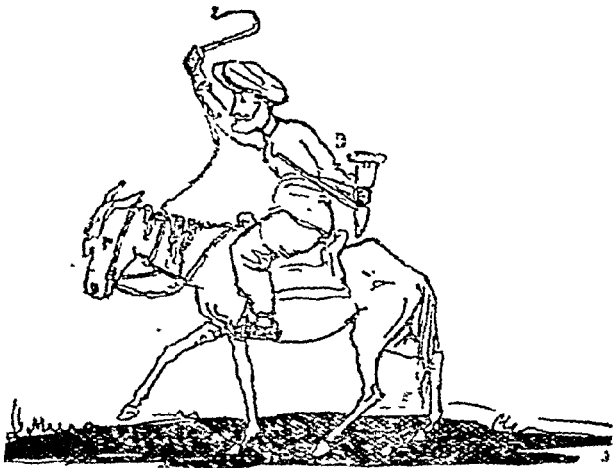
*

એજ દિવસે દરબાર ભરીને ઝોઢા ખુમાણુ કુંવર ઉન્નડજીને પાલીતાણાના તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો અને બંદીજનોએ ઝોઢા ખુમાણુને બિરદાવ્યો કે

ઘાટોડે ઘડિયો, તુંને લૂણુ તણા,
માટીઆઈ એ માણા ! એતી જ હૂતી ઝોઢીઆ !

[હે લૂણા ખુમાણુના ઠીકરા ઝોઢા ખુમાણુ ! તને જ્યારે પ્રભુ રૂપી કુંભારે (ઘાટોડે) ઘડ્યો, ત્યારે એની પાસે બસ એટલી જ, તને બનાવવા પૂરતી જ માટી (મરદાનગી રૂપી) રહી હતી. તે પછી એણે શુરવીરો સંખ્યા જ નથી.]

વાળાની હરણુ પૂજા

હરણાંનાં ટાળાં હાથ્યા જતાં હોય, પણ સોરકનો વાળો કાઠી કે વાળો રજપૂત એના ઉપર ધા કરતો નથી. વાળાની સીમોમાં એ સંવાળાં રૂપાળાં પશુડાં નિર્ભયપણે નીલાં તરણાંનો ચારો કરે છે. એનો શિકાર કરવા ચારનારને સાચો વાળો રજપૂત પ્રાણુ સાટે પણ ગોળા છોડવા દેતો નથી. 'વાળો' હરણાંને પૂજે છે. જૂના કાળમાં હરણાંએ એના વંશ સાદુ જીવ દીધા હતા.

વાત એમ બોલાતી આવે કે કે પાદશાહની કચારીમાં કોઇ ચાડીવો ચારણુ હોડ વદી બેઠો. પાદશાહ એલ્યા કે “હસીને માયાં ઉતારી દેનારા રજપૂતો હવે મરી ખૂટ્યા.”

ચારણુ જવાબ એડ્યો કે “પાતશાહ ! તમને ખબર જ નથી. રજપૂત કુળ હજી જીવે છે. એવા પડ્યા છે કે એક સામટા સાત દીકરાનાં શિર વધેરી લ્યો તો ય હસતા હસતા સાતેનાં મોત ઓળધોળ કરે, અને સાતેની આંખો પણ હેડળ ચાંધે. આંખમાંથી એક આંસુડું ય ન દડવા દે.”

ચારણનો ગર્વ પાદશાહથી અમાયો નહિ. ક્યેરીનાં લોહિ પણ આ ખોલને વણુતોડ્યા સમજને દાંત કાઢવા લાગ્યા. ચારણે કરીવાર પડકાર્યું કે “સાત સાત દીકરાની આંખ્યું હસતા હસતા પણ હેઠળ ચાંપનારા હઠાળા રજપૂતો પડ્યા છે. અને પાદશાહ ! વખનાં પારખાં નહોય. દાંત કાઢીને કોઈ રજપૂતોને બદનામું ઘો મા બાપ !”

ચારણની પ્રુલ્ય દેખીને ચડસે ચડેલો પાદશાહ પૂછે છે કે

“એવો કોઈ રજપૂત ન મિલે તો ? તો ગઢવા, તમે શું હારો ?”

“હું હારું મારા પંડના દીકરા.”

“દીક ચારણ ! આજથી તમારા દીકરાને અમારી અટકાય-તમાં લેખજો. આજથી છ મહિનાની અવધ આપું છું. લઈ આવો એવા રજપૂતને એના સાતે દીકરા સોતો; અને શર્ત પાળી અતાવો: રજપૂત ને હું ખેચ પાસે રમીએ: એના સાતે દીકરાનાં ડોકાં ઉઠે : ને રમતો રમતો બાપ એની આંખો ચાંપે. ફેર પડે તો તારા દીકરાને પણ જલ્લાદ પાસે કપાવું. જા. ગોતી આવ.”

રાજસભામાં એકે એક શરીર ઉપર સ્વેદ વળી ગયાં; અધા જાણુતા હતા કે ચારણે છેડેલો આ પાદશાહ દેવીપુત્રોના પ્રાણ ચૂસવામાં વાર નહિ લગાડે.

સાતે પુત્રોને અંદીખાને સોંપી શ્રી હરિતું નામ સંભારતો ચારણ ચાલી નીકળ્યો. એને સાત દીકરા બહાલા હતા તેથી વધુ બહાલી તો હતી ક્ષત્રિની કીર્તિ.

ચારણ ગામેગામ ને રાજ્યેરાજ્યમાં આંધડે છે. ક્ષત્રિ-યોની પાસે એક સાથે ક્ષાત સાત પુત્રોનાં માથાનો સવાલ કરે છે. જે સાંભળે છે તે હાલાકાર કરી ઉઠે છે. પેટના દી કપાવી નાખવાનું હૈયું કાનું કપૂલે ! જેતું હૈયું કાનું એક દીકરાનો પણ સુજ્ઞેશ ન હોય !

ગામેગામ નિસાસા મૂકતો ગઢવી કાઠિયાવાડના વળા ગામમા આવી પહોંચ્યો. એ ગામમાં વાળો રાજ કરે. વાળાએ ચારણને સવાલ સાંભળીને સાતે દીકરાને બોલાવ્યા. પૂછ્યું કે “ દિલ્હીની કચેરીમાં રજૂ થત કુળ વગોવાશે, ક્ષત્રિનાં-ગૌરવ જગત પરથી ચાલ્યાં જશે. બોલો, પ્રાણ વ્હાલો છે કે ક્ષત્રિવટ ? ”

સાતે જણે શિર ઝુકાવ્યાં. આપુનો બોલ માથે ચડાવ્યો. સાતે હસીને બોલી ઉઠ્યા કે “ આપુ, એમાં આવડી બધી સમજવટ શા કારણુ ? કહો તો સાતે માથાં સ્વહસ્તે જ વધેરી દષ્ટએ. ”

સાત દીકરાને અને એના પિતાને સાથે લઈ ચારણ દિલ્હી નબરમાં મુદત પહેલાં એક જ દિવસે આવી પહોંચ્યો. કચેરીમાં જઈને હાકલ કરી કે “ જય હો ક્ષત્રિ જાતનો. ”

પાદશાહ તાન્નુખ બન્યો. પણ એટલેથી ક્ષાય તેવો તે પાદશાહ ન હતો. એણે સાતે ક્ષત્રિપુત્રોને બોલાવી કહ્યું :

“ આ મશકરી ન સમજતા. કાલ સવારે તમારાં માથાં આ કચેરીમાં ટીંગાતાં હશે. ”

સાતે જણાએ જવાબમાં ક્રૂરતા હસ્યા જ કહ્યું.

પાદશાહે ફરી ફાંફાં માર્યાં : “ બેવકૂફ બાળકો, વિચાર કરો. ”

રજૂ થતોએ હસ્યા જ કહ્યું. વાળા દરબાર તરફ બેઠને પુન્નસભરે તેને પાદશાહ બોલ્યા :

“ દરબાર, દાન દેવાની રીત જણો છો ? ”

“ જાણું છું, છતાં કરમાવો. ”

“ જુઓ, દાન દેતી વખત પુશાલી રાખવી પડશે. દાતાનો એ ધર્મ છે કે કચવાતે દિલે દાન ન દેવાય, કેમકે મંજુર ન થાય. ”

“ ક્ષત્રિને એમાં કાંઈ નવું નથી. ”

“ સુણો, સુણો, કાલે સવારે આ મેડી ઉપર એક પછી એક તમારા બેટાઓના ટોકાં પર તલવાર પડશે. એ અવાજ તમે સાંભળશો : એ સાંભળતાં સાંભળતાં મારી સાથે તમારે ચોપટ

ખેલવી પડશે. તમારા બેટાની એક પછી એક બધાં આંખો હાજર થશે. તેને તમારે હસતે ચહેરે તમારા પગ નીચે ચગદવી પડશે. એ દરમ્યાન જે આંખમાં જરા પણ પાણી દેખાશે, અવાજમાં જરા પણ દુઃખ દેખાશે, રમતમાં જરા પણ સરત ચુકાશે કે એક નિસાસો પણ નીકળશે, તો એ દાન ફેડક થશે. ને હું ચારણના દીકરાનો પણ જનન લઈશ. ”

“ સુખેથી પાદશાહ, સુખેથી. ”

ખીજે દિવસે સવાર પડ્યું. કચેરીમાં મેદની માતી નથી. ચૌપાટ મંગાઇ. ખડખડાટ હસીને વાળાએ પાસા રોડવ્યા. સાથે સાથે પાદશાહનો હુકમ છૂટ્યો કે: “ ચલાવો કતલ ! ”

“ ચલાવો કતલ ! ” તો પોકાર પડતાં તો સાત ક્ષત્રિપુત્રો-માંથી મોટેરાને ઉપાડી મેડી પર લઇ ગયા. ઉપલી મેડી પર “ ધડક ” એવો અવાજ થયો, જાણે એક માથું પડ્યું. બે ધડીમાં તો બે મોટી મોટી આંખો અને સાથે ચારણનો એક દીકરો દરબારની પાસે હાજર થયા. પાદશાહ કહે: “ ઈયો દરબાર આ તમારા મોટા દીકરાની આંખો. ”

દરબારે એ બે આંખોને પગ નીચે ચગદી. છૂટેલા ચારણ-પુત્રને માથે હાથ મેથ્યો ને ખુશખુશાલ દિલે હસના હસના ચૌપાટ આગળ ચલાવી.

ખીજ વાર ધડકો, લોહીની નીકો અને પોતાના ખીજ બેટાની આંખો ! બાપ એ આંખોને ઝોળખી ઝોળખીને ચગદતો જાય છે; છૂટેલા ચારણપુત્રને આશીર્વાદ દઇ રમત ખેલતો જાય છે. એની આંખમાં આંસુ નથી; મ્હોંમાં નિઃશ્વાસ નથી; અંતરમાં ઉદાસી નથી.

એમ છ દીકરાની જીવનલીલા પૂરી થઇ ગઇ. પાદશાહના ચહેરા પરથી બધું નર ઉડી ગયું;

ત્યાં તો સાતમો ધડકો થયો, અને દરબારના હા

આવી પહોંચી, આપે એ કચરી નાખી. પણ ઝોચીતાં એની આંખોમાંથી એ આંસુ દઢી પડ્યાં.

“બસ, ખલ્લાસ !” આદશાહ ઉછળીને તાળીઓ પાડતો પોકારો ઉઠ્યો. “તમારી સખાવત ફેક ગઇ. પકડો એ સાતે ચારણોને, ને-ઉઠવી ઘો સાતેના ડોકાં !

વાળો રજપૂત ગરીબડો બનીને કહે કે “પાદશાહ ! પહેલાં મારી કથા સાંભળી લ્યો. હું રોષ પડ્યો, તે મારા દીકરાને માટે નહિ.”

“ત્યારે ?”

“આ નાનેરો બાળક મારો નથી. એ પરાયો દીકરો છે. મને વિચાર આવ્યો કે અરેરે ! આ તો એક માણસનો જીવ ઉગારવા બીજા એક પરાયા બાળકને જ મરવું પડ્યું. મારે એક વધુ દીકરો હોત તો પારકા પેટની હત્યા ન થાત. એવા ખેદથી જ મારાથી રોષ જવાયું. હું સૂરજની સાથે કહું છું.”

“આ સાતમે દીકરો તમારો નહોતો ?”

“સમજવું. મારે છ જ દીકરા હતા. એક દિવસ પરાડીએ હું ગામને પાદર દિશાએ ગયો, ત્યાં એક બાળકનું રોવું કાને પડ્યું. જઈને જોઈ તો વડલાની પોલાણમાં તાબું જન્મેલું એક બચ્ચું સૂતેલું. એની ડોકમાં એક ચિઠ્ઠી બાંધેલી. ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું હતું કે ‘આ ચારણનો બાળક છે. એના બાપને જોશીએ કહેલું કે દીકરાનું મ્હોં જોઈશ તો આંધળો થઈશ. અમારું મવાકું આંહીં નીકળેલું. આંહીંયા બાળક અવતર્યો એટલે આંહીં એને રેઢાં મૂકીને જ અમે ચાલ્યાં જઈએ છીએ. x ચારણ છે, બચાવશો તો પુન્ય થશે.’ આ બાળકને હું ઘેર લાવ્યો. ઉછેરીને મોટા કર્યો. જગતે જાણ્યું કે એ મારો જ દીકરો છે. જહાંપનાહ, આજ

x હજી પણ એ રેઢા મૂક્યાલા ચારણ-પુત્રના વંશને ‘રેઢા’ નામ ધરાવે છે.

રોઠું છું કારણ કે એક દીકરાની ખોટે આજ એ નહાનેથી ઉછેરેલા એક પારકા દીકરાનો પ્રાણ ગયો.”

“ શાઆશ ! શાઆશ ” ગભરાશે નહિ. નથી એ ચારણુ મર્યો કે નથી મર્યો તમારો એકે ય દીકરો. ”

“ અરે પાદશાહ, હવે મશ્કરી શીદ કરો છો ? ”

“ પહેરગીર ! સાતે દીકરાને હાજર કરો. ”

મેડી ઉપરથી સાતે દીકરા આવીને ઉભા રહ્યા.

“ ક્ષત્રિયવ્યા ! પાદશાહ લોહીનો તરસ્યો નથી. એને કસોટી કરવી હતી. ”

ત્યારે આ આંખો કોની ? મારા દીકરાને ખદ્દે કાણુ મર્યું ? ”

“ સાત હરણાં. ”

“ આજથી એ પરગણુ હરણાં મારે ને મારા તમામ વંશ-જનેને પૂજવાનાં પ્રાણીઓ બન્યાં.

કચેરીમાં પાદશાહે પિતા પુત્રોને ઉંચા સરપાવ બદ્યા; તેની એસુમાર તારીફ કરી; અને પાછા કાઠિયાવાડ વળાવ્યા.

ચાંપરાજ વાળો

મોડું લળકડું હતું. હબસીના મોઢા જેવું અંધારું હતું. ક્યાંક ક્યાંક વિજળીના સળાવા ચાતા હતા તેમાં ભાદરતું ડાણું પાણી કોઇ જોગણના લગવા અંચળા જેવું દેખાતું હતું.

એ અંધારે જેતપૂર ગામમાં હાલ જ્યાં ' ચાંપરાજની ડેલી ' નામે ઝોળખાતો ખાંચો છે, ત્યાંની દરબારી દોઢીની નાની બારી ઉઘડી અને જીવાન રજપૂત ચાંપરાજ વાળો જંગલ જવા નીકળ્યો. એક હાથમાં પોટલીઓ છે, બીજે હાથ ખગલમાં દાખેલી તલવારની મૂક ઉપર છે, અને અંગે ઝોટલો કામળો વરસાદના ઝીણાં ઝીણાં ઝરમરીયા છાંટા ઝીલતો આવે છે.

એકાએક રજપૂત ભાદરની બેખડ ઉપર ઘંબી ગયો. કાન માંડ્યા. આધે આધેથી કોઇ રોતું હોય ને બેળું કોઇ ગાતું પણ હોય, એવા સૂર સંભળાય છે. કોઇ બાઇ માણસતું મળું લાગ્યું.

" નક્કી કોઇ નિરાધાર બેન દીકરી ! " એમ મનમાં બોલીને ચાંપરાજે પગ ઉપાડ્યા. તરવાર ખગલમાંથી કાઢીને હાથમાં લઇ લીધી. ઢાંટી છોડી નાખી. અવાજની દિશા બાંધીને એકદમ ચાલ્યો. ઘોડેક ગયો ત્યાં એકજુ, એધાર રોણું સંભળાયું. વિજળીને સખકારે બે ઝોળા વરતાણા.

* વાળા રજપૂતો વટલીને કાઠી યમા પદેલાંની આ વાત દોવાનો સંભવ છે.

“માટી ચાળે ! કુકર્મી !” એવી હાકલ હતા ચાંપરાજે નદીની પલળેલી ભેખડો ઉપર ગારો ખુંદતાં ખુંદતાં દોટ દીધી. નહક ગયો ત્યાં ઉભો થઈ રહ્યો. કાંઈ આદમી ન દીઠો. માત્ર તેજના બે ઝોળા જ દેખ્યા. અંગ ઝોકખાં ન દેખાણાં, પણ હતી તો અસ્ત્રીઓ જ. એક ગાય છે ને ખીજી રૂવે છે.

“કાણુ ચાંપરાજવાળો કે ?” હસતા ઝોળાએ મીઠે કંઠે પૂછ્યું.

“હા, તમે કાણુ છો બાહયું ? અટાણુ આંહી શીદ ક્ષત્રપાંત કરો છો ?”

“ચાંપરાજ વાળા ! ખ્હીશ નહિ કે ?”

“ખ્હીઉં શીદ ? હું શુદ્ધ રજપૂત છું.”

“ત્યારે અમે અપસરાઉં છીએ,”

“અપસરાઉં ! આંહી શીદ ?”

“આંહી કાલ સાંજે ભુદ્ધ થાશે. આ ભાદરમાં રૂધિર ખળકશે.”

“તે ?”

“એમાં મોખરે બે જણ મરશે. પહેલો તારો ઢાલી બેગડો : ને ખીજો તું ચાંપરાજવાળો. એમાં પેલા મરનાર સાથે આ મારી મોટરી એનને વરવું પડશે. એટલે ઇ ક્ષત્રપાંત કરે છે; ને ખીજા મરનાર ચાંપરાજને મારા હાથની વરમાળા રોપવાની છે, તેથી હું ધોળ મંગળ ગાઉં છું.”

ભળકકું વેગે વહી-જવા લાગ્યું ને બેય ઝોળા સંકોડાવા મંડ્યા. રૂદ્ધના સર અંધારામાં તૂટતા તૂટતા હીબકા જેવા બનવા લાગ્યા. થડક ! થડક ! થાતી છાતીએ ચાંપરાજ પૂછે છે: “હે અપસરા ! મારે પાદર ભુદ્ધ કેવું ? મેં તો કાંઈ હારે વેર નથી કર્યાં. વસ્તી ને રાજ વચ્ચે વહાલપ વર્તે છે.”

“ચાંપરાજ ! આંહી દલીતું કટક ઉતરશે. હાથ્યું આવે છે માર માર કરતું. એક જણને પાપે તારું આખું પાટ રોળાય છે.”

“કાણુ એક જણ ? શું પાપ ?”

“ તારો મોચી : એને કો'ક જોગીએ રાજી થઈ વરદાન માગવાનું કહ્યું : કમતીઆ મોચીએ માગ્યું કે ‘હું ચિંતવું તે હાજર થાય.’ બોલે બંધાયલ જોગીએ તપસ્થા વેચીને એક દીવી ઉતારી મોચીને દીધી. કહ્યું કે ‘જા’ ગમાર ! પ્રગટજે. ચાર દૂત નીકળશે. કહીશ તે કરશે. કૂક માગીશ તો તારું નગર રાજાશે.”

“ પછી ?”

“ પછી તો ચાંપરાજ ! મોચીડે મધરાતે દીવી પ્રગટી. ચાર દૂત નીકળ્યા. કામીએ માગ્યું કે દલ્હીની શાહજહાને પલંગ સોતી આણો !”

ચાંપરાજના હૈયામાંથી અંધારે નિસાસો પડ્યો.

“ પછી તો ચાંપરાજ ! રાજ રાતે શેજહાને પલંગ સોતી મગાવે. પુલ જેવી શેજહા ચામડાંની દુર્ગંધે જાગી જાય. મૃગલાં જેવી આંખો ઉઘાડીને ચકળ વકળ ડોળા ફેરવે. મુંઝાય. અંકળાય. આંખ્યું મીંચી જાય. મોચક ખીને એનાથી અળગો રહે. લળકડે પાછો પલંગ દલ્હી પહોંચાવે. ”

લળકડું લાંગવા લાગ્યું. ઓળા ઝાંખા થવા લાગ્યા. વાત કહેનારીનો અવાજ ઉડો બન્યો.

“ એમ કરતાં ચાંપરાજ ! છ મહિને શેજહાને શરીર સૂકાણું. હુરમે ફેસલાવી પટાવી બેટીને હૈયાની વાત પૂછી. દીકરીએ અંતરની વેદના વર્ણવી. પાદશાહને વિગત પાડી. પાદશાહે શીખવ્યું કે “ બેટી ! આજ પૂછતી આવજે : કયું ગામ : કયો રાજા : પોતે કાણુ : તે નામ શું.” એ પ્રમાણે તે દિવસની મધરાતે મોચીના ઘરમાં આજસ મરડીને શેજહા બેઠી થઈ. પૂછ્યું. છ મહિને સુંદરી બોલી તેથી રાજી થઈને મોચીએ નામ કામ દીધાં. એ એંધાણે પાદશાહનું કટક ચાગ્યું છે. કાલની રાતે આપણે બેય સૂરાપરીમાં સંગાથે દશુ, ચાંપરાજ ! મટે હું આજ હરખલરી માઉં છું. ”

એ જ વખતે ધીમ્મ ઓળાએ જાણે કે ઝંડીયાં પીંચ્યાં, ચીસ પાડી, અને પરોડિયાના પુટતા તેજમાં બેયનાં અંગ ઓગળી ગયાં.

ભાદર રાતી રાતી વહેતી હતી. આભની દળરો આંખોમાંથી ઝીણાં ઝીણાં આસુડાં પડતાં હતાં. ચાંપરાજ આથે આથે મીટ માંડીને બેખડ ઉપર ઉભો હતો. અને સાદ પાડીને બોલતો હતો કે “ રા-મા ! રા મા ! હું જોગડને પહેલો નહિ મરવા હઉં ! ”

૨

પા ઘડીનો આંટો લઇ જાણનાર એકેએક જોતપૂરીયો જુવાન ને ધરડો રાજપૂત ડોલીમાં હલકયે છે. શરણાક્રમો સીધુડાના સેંસાટ ખેંચી રહી છે. અને તરવાયો ઢોલ ધ્રુસકાવતો ઝાંપડો જોગડો ઢોલી ધૂમે છે. જુવાનોની જુગ્મઓ ફાટે છે. કેસરીયા રંગનાં રંગાડાં ઉકળે છે.

“ ઇ મોત્રકાને બાંધીને ચીરી નાખો ! ઇ કુકર્માને જીવતો સળગાવી દો ! ” દાયરાના જુવાનોએ રીડીયા કર્યાં. પણ એ બધાને વારતો ચાંપરાજ ધીરે ગળે કહેવા લાગ્યો કે “ આપ ! થાવાની હતી તે ઇધ ગઇ. એમાં મોચીને માર્યે આજ કાંઇ જુદું અટકશે ? અને ઇ તો ગામ બધાનું પાપ. રાજ ને રૈયત સહુનું પાપ. નીકર રાજપૂતને ગામડીએ કાઢીને આવી કમત્ય સરે જ કેમ ? પણ હવે આ જોગડા ઢોલીનું શું કરવું છે ? ”

“ આપ ચાંપરાજ ! ” એના પિતા એલલવાળો બોલ્યા : “ એ તો ગા વાળે ઇ અરજી ! વીર હોય ઇ અપસરાને વરે. એમાં નાત્ય જાત્ય ન જોવાય. મર જોગડો પેલો જાંખાતો. જોતપરને ઝાઝો જશ અડશે. ”

“ પણ બાપુ ! એલી શોળ વરસની રંભા આજ બળકડે કાંઇ રાતીતી ! બહુ જ વહરું રાતીતી બાપુ ! એનો માનખયેલ

ધૂળ મળશે. માટે કહું છું કે જોગડાને કાઠાની માલીકાર આજીવો દિ' પૂરી રાખીએ. ”

“ ઇ તે કેમ અને ચાંપરાજી લાઇ ! ” બીજા જીવાનોએ કહ્યું : “ એનો તરધાયો વગલા વિના કાંઈ શરતને થોડું ચડવાનું ? બીજા હાથની ઝાંડી પડ્યે કાંઈ માથાં પડે ને ધડ લડે થોડાં ? ”

“ તો ચાંપરાજી, હું જીકિત સુઝાડું. ” એલલવાળાએ ધ્યાન પહોંચાડ્યું ; “ જોગડાને લઇ જાઓ કાઠાને માથે. ત્યાં એના ડીઝને દોરડે બાંધી વાળો, હાથ છૂટા રાખો ને હાથમાં ઢોલ આપો. ઉંચે જોઠો જોઠો એ વગાડે, ને હોઠે ધીંગાણું ચાલે. પણ મજબુત બાંધજો. જોજો, તોડાવી ન નાખો. ”

“ સાચી વાત છે બાપુની. ” કહીને જીવાનો અંગ કસવા સાચ્યા. કેસરીયાં લૂગડાંને ગટાટોપ બંધાઇ ગયો. પીઆલા જેવી તરવારો સળઇ ગઇ. ધાટા કસુંબા ધીળાવા લાગ્યા અને “ છેલ્લી વારની અંજળીયું બાપ ! પી શ્યો ! પાઇ શ્યો ! ” એવા પડકારા થયા.

તડકા નમ્યા. સરજ કુધિજો થાવા લાગ્યો. ગળતમાં ડમરી ચડતી દેખાણી.

*

“ જો લાઇ જોગડા ! સામે ઉભું એ પાદશાહનું દળકટક. આપણા જણ છે પાંખા. જેતાણું આજ ખોળાઇ જશે. તું ને બાંધ્યો છે તે આટલા સાર. જીજીં તોડી નાખજો, પણ તરધાયો થોભાવીશ મા ! આ કોઠા સામાંજ અમારાં માથાં પડે ને ધડ લડે એવો ઢોલ વગાડ્યે રાખજો ! ”

શરતને થરક ! થરક ! કમ્પતો જોગડો ઢોલી ચકચૂર-આંખે ચાંપરાજીની સામે નિરખી રહ્યો. કસકસીને એની કાયા બંધાઇ ગઇ છે. ધૂસાંગ ! ધૂસાંગ ! ધૂસાંગ ! એની ઝાંડી ઢોલ ઉપર પડવા લાગી. અને ઉર્ધ્વામથી વાળા રજપૂતોનું કેસરીયું દળ દાંતમાં તરવાર લઇ હાથમાં ભાલા સોતું દોટ દેતું નીકળ્યું.

પણ ન રહી શક્યો : જોગડો ઢોલી ક્રોઠા માથે કસકસાટ બાંધ્યો ય ન રહી શક્યો. કાચરને પણ પાણી ચડાવનારી એની બે ભુજબોમાં કાણુ જાણે કપાંથી જોમ ઉભરાણુ. ક્રોઠા નીચે બે ય સૈન્યોની ઝાકાઝીક મંડાવાને હાં કે ધડી બધડી જાય છે, તરવારોનાં તોરણુ બંધાઈ ગયાં છે અને રણુધેવડો ચાંપરાજ મોખરે ધૂમી રહ્યો છે, ત્યાં આંહી જોગડાની ભુજબોએ અંગ ઉપરના બંધ તોડી નાખ્યા. ગળામાં ઢોલ સાથે એણે હંચા ક્રોઠા ઉપરથી ડીલતો ધા ક્યો, અને સહુથી પહેલા એના પ્રાણુ નીકળી ગયા. સહુથી પ્રથમ એને મરવાતું સરજેલું હતું તે મિથ્યા ન થયું.

* આગે છેલ્લી ઉઠતો, પેલી ઉઠ્યો પાંત
ભૂપામાં પડી ખાંત ! જમણુ અલડાન્યું જોગડા !

[હે જોગડા ઢોલી ! તું તો નીચ કુળનો : અગાક તો તારે સહુથી છેલ્લી પંગતમાં જમવા ઉઠવાતું હતું. પણ આજ આ યુદ્ધ રૂપી જમણુમાં તો તે પહેલી પંગતમાં જ બેસીને તરવારના ધા રૂપી જમણુ-જમી લીધું. તે તો ભૂપતિઓમાં ખાંત પડાવી. તેઓતું લોજન તે અલડાવી નાખ્યું.]

જોગડો પડ્યો અને ચાંપરાજે સમશેર ચલાવી. કેવી ચલાવી ?

ખાંડા તણો ખડયે પોહવ ! પારીસો કીયો;
કર દીધા કલબે, આડા એલલરાઉત !

[એ રાજ ! તે તો યુદ્ધક્ષેત્ર રૂપી જમણુમાં ખાંડાના ઝાટકા પિર-સવા માંડયા, એટલું બધું પિરસણું કર્યું કે હે એલલના પુત્ર ! મુસલમાન જોદ્દાઓ રૂપી જમવા મોઢેલા મહેમાનોએ હાંક ! હાંક ! કરી આડા હાય દીધા; અર્થાત તેઓ તારા શરતનથી ત્રાસી ગયા.]

* 'રસધાર ધારા ત્રીજમાં ૧૪૨ મે પાને જોગડાની વાત આવે છે, તેમાં દૂહા પૂરા આપેલા છે. એ અને આ બન્ને અંત્યને એક જ કે જુદા જુદા, તે નક્કી થતું નથી. આંહી આપેલા દૂહો આ જોગડાને લાગુ પડે છે. પરંતુ બીજા દૂહાઓ તો કોઈ ઢેઢ કે ચમાર ભતિને લાગુ પડે તેવા છે, અંપડાને નહિ.

“જય હો !” “જય હો !” એવી જય બોલાવીને ચારણ
ઘોડે ચડ્યો. આખો દાયરો થંભી ગયો અને ચારણે દુહો કહ્યો.

કમળ વિણ ભારથ કીચો, દેહુ વિણ દીધાં દાન,
વાળા ! એ વિધાન ચાંપા ! કેને ચડાવીએ !

[માથા વિના જૂદાં ક્યું અને દેહ વિના દાન દીધાં : એવાં બં
દુર્લભ બિરદા અમે બાંભ કાને ચડાવીએ ચાંપરાજ વાળા ? એ તો
તનેજ ચડાવાય.]

૪

મારવાડના એક ખારોટ ચાલતો ચાલતો જોતપુરઃ
આવી પહોંચ્યો. એલલ વાળા પાસે જઈને એણે
સવાલ કર્યો કે “રજપૂત, હું માયું તે દેશો ? તમે તો દાનેશ્વરી
ચાંપરાજના પિતા છો.”

એલલવાળો બોલ્યા, “ભલે ખારોટ ! પણ જોઈ વિચારીને
માગજો હો !”

ખારોટ કહે : “બાપ ! તમને પોતાને જ માયું છું.”

એલલવાળાને અચંબો લાગ્યો. એ બોલ્યા કે “ખારોટ, હું
તો છુટ્ટો છું. મને લઈને તું શું કરવાનો હતો ? મારી ચાકરી
તારાથી શી રીતે થશે ? તેં આ કઈ રીતની માગણી કરી ?”

ખારોટે તો પોતાની માગણી બદલી નહિ, એટલે એ વૃદ્ધ
દરબાર પોતાનું રાજપાટ ચાંપરાજથી નાનેરા દીકરાને ભળાવીને
ખારોટની સાથે ચાલી નીકળ્યા,

રસ્તે જતાં દરબારે પૂછ્યું કે “હેં ખારોટ ! સાચે સાચું
કહેજો; આવી વિચિત્ર માગણી શા માટે કરી ?”

બારોટે હસીને કહ્યું: “બાપ, મારવાડમાં તેડી જઈને મારે તમને પરણાવવા છે.”

એલકવાળા હસી પડ્યા ને જોલ્યા: “અરે ગાંડા, આ તું શું કહે છે? આટલી ઉંમરે મને મારવાડમાં લઈ જઈને પરણાવવાનું કાંઈ કારણ?”

બારોટ કહે: “કારણ તો એજ કે મારે મારવાડમાં ચાંપરાજ વાળા જેવો વીર નર જન્માવવો છે, દરબાર!”

એલકવાળાએ બારોટનો હાથ ઝાંલીને પૂછ્યું, “પણ બારોટ, તારી મારવાડમાં ચાંપરાજની મા જેવી કોઈ જડશે કે? ચાંપરાજ કાને પેટ અવતરશે?”

“કેવી મા?”

“સાંભળ ત્યારે જે વખતે ચાંપરાજ માત્ર છ મહિનાનું બાળક હતો, તે વખતે એક દિવસ હું રણવાસમાં જઈ ચડેલો. પારણામાં ચાંપરાજ સૂતો સૂતો રમતો હતો. એની માની સાથે વાત કરતાં કરતાં મારાથી જરાક અડપલું થઈ ગયું. ચાંપરાજની મા જોલ્યાં કે “હાં, હાં, ચાંપરાજ દેખે છે હો!”

“હું હસીને જોલ્યો: “જા રે ગાંડી, ચાંપરાજ છ મહિનાનું બાળક શું સમજે?”

“બારોટ, હું આટલું કહું છું, ત્યાં તો ચાંપરાજ પડખું ફેરવીને ખીણ બાજુ જોઈ ગયો.

“હું તો રણવાસમાંથી બહાર આવ્યો આવ્યો. પણ પાછળથી એ શરમને લીધે ચાંપરાજની માએ અફીણ પીને આપઘાત કર્યો.”

“જોલો બારોટ! આવી સતી મારવાડમાં મળશે?”

નિરાશ થઈને બારોટે કહ્યું: “ના.”

“બસ ત્યારે, હાલો પાછા જેતપુર.”

આઈ કામબાઈ

જાંબુડા ગામના ચારણો ઘોડાની સોદાગરી કરતા. આઈ મહિના દેશાવર ખેડી ખેડી ચોમાસું ધરને આંગણે ગાળતા. કંકુવરણી ચારણીઆણીઓ દુઝાણાં વાઝાણાં રાખીને ધરને વહેવાર ચલાવતી, ઉનાળાની શીળી રાતે રોજ રોજ રાસડે ધૂમતી અને ગામનાં, ગામધણીનાં, રામનાં ને સ્ત્રીતાનાં ગીતો ગાતી કે

જામ ! તાઈ જાંબુડું રળીઆમણું રે
 ચરણે સ્ત્રીતા ને શ્રી રામ
 આવે રાઘવ કુળની જાન—જામ૦

પ્રભાતનો પહોર ઉગમણી દિશાને આંગણે કંકુડાં વેરે છે. જાંબુડા ગામની સીમ જાણે સોને ભરી છે. તે ટાણે કામબાઈ નામની જુવાન ચારણી દૂવાકાંઠે બેકું ભરે છે. કાળી કામળીમાં ગોડું મહોં ખીલી રહ્યું છે. ઉજાગરે રાતી આંખો હાંગળેભરી લાસે છે. એની આંખો તો રોજ એવી રાતીઓળ રહેતી : લોકો કહેતા કે “આઈ તો ચોરાશી લોખડીઆળી દેવીયું બેળાં રાતે આલા-મંડળમાં રાસ માંડે છે, એટલે આઈની આંખું રાતીયું રે” છે.”

“આઈ, આ વ્દમ લાગ્યો. આપણા નગરના ધણી. ગદવાની કાર્યો એને આંતરે ગોઠવું છે. વ્દમનાં આદરમાન હરો વ્યાજ.”

“ખના આપ! કોઈ દિવાળી—” એટલું જ્યાં જુવાન આરણી બોલે ત્યાં તેા ઝોઝરીમાં ઢોલીઓ પડેલો તે નોહરે લાગ્યો અને નગરનો રાત્ર લાગ્યો તે પર ઊંચી ગયો. ગેરીને બોલ્યો “લાલી! દેવતા લાવજો. ઢોઢો બરીએ.”

‘લાલી’ શબ્દ સાંભળતાં તેા આરણીના માથામાં ચરમે નીકળ્યો. કોઈ કુદાડો વ્દજો લમણા પર પડ્યો. કોઈ દિવસ ‘લાલી’ શબ્દ સાંભળવાનો એને અનુભવ નહોતો.

દેવતા દીધો. ણીજ વાર “લાલી” કહી ક્ષધ માગ્યું. કામખાઈની કાયા ધણેણી ઉઠી. ક્ષધ દીધું. ણીજ વાર “લાલી” કહી પાણી માગ્યું; અને આરણીને એ વેણુ ઠેઠ અંતરમાં ઉતરી ગયું;

આંહી ઢાલીએ ખેઠેલ રાજને રૂંવાડે રૂંવાડે કામ પ્રગટ થયો છે. વિકારના અંગારા બળે છે.

“ લે બાપ ! તારે જે જોતું ” તું ઇ બધું. ” એમ અવાજ સંભળાયો. સન્મુખ આવીને ચારણી ઉભી રહી. કામળીમાં ઢાંકેલી એક થાળી હાથમાં લીધી છે. કાયા થર થર કાંપે છે. “ લે ! લે ! લે ઝટ ! ” એમ ફરી ત્રાડ પડી.

“ શું ? ” રાજ અમકીને જોલ્યો.

“ તારે જોતું તું ઇ બધું. ” કહીને કામખાંધએ થાળી ઉઘાડી.

“ અરરર ! આઈ ! ” લાખાનો સાદ ફાટી ગયો. થાળીમાં કાપેલા ખે. થાનેલા (સ્તન) દીધા.

“ ના ના, ભૂલ્યો ! આઈ નહિ, લાભી ! ” ચારણી આંખો ધૂમાવતી હસવા લાગી. “ લે ! લે ! લે ! ”

“ એ આઈ ! હું ભૂલ્યો. ઘર ભૂલ્યો. ” રાજએ હાથ જોડ્યા.

“ અરે હોય નહિ. આ લે ! આ લે ! આ લે ! ”

હું લોણી તું ભા, સગા ! આદુનેા સંબંધ
કવચન કાછેલા ! કીચે અવગણે કઢીચું !

[હિ રાજ ! હું ચારણી એટલે પ્રહન : ને તું ક્ષત્રિય એટલે ભાઈ : ચારણ-રજપૂતો વચ્ચેના આદિથી ચાલ્યો આવતો આ સંબંધ : છતાં હું કુટુંબમાંથી આવેલ જડેન રાજ (કાઠેલા) ! તે ‘ભાભી’ એકું કવચન મારા કયા અપરાધે કાઠ્યું ?]

સાંભળીને રાવ લાંચ્યો. પાછળ થાળી સોતી ચારણીએ દોટ દીધી. “ લેતો જ ! બાપ લેતો જ ! ” એવા સાદ કરતી કામખાંધ પાછળ પડી અને ફરી દુહો કહ્યો :

સંચેલ ધન ચારણ તણાં, ઝરશે નહિ જસા !

અજરે રે’ અસા લોહું લાખણુશીઅડા !

[હિ જમ લાખા ! આ તો ચારણનાં રૂપ રૂપી ધન : એ તને નહિ. ખચે, આ તો લોહું કહેવાય. એને તને અપચો થશે.]

જન્મ ઘોડા દોટાએ જન્મ છે. નગરમાં પેરી જન્મ છે. પાછળ ચારણી પડી છે. એના મ્હોંમાંથી ત્રીજે દુહો ગાજે છે :

અમકપાણુ લોહુ ઝોખદી, પાનંગ વળ પરાં,
અમરત ખાધે ન ઉતરે, ચારણુ-લોહી ળરાં !

[લોહું ન ઝરે તો તેની ઝાપધી અમકપાણુ નાનનો પ્રત્યર છે. સાપના વિપત્તિ આપધ અમૃત છે. પરંતુ અમૃત ખાવાથી પણ જેનું ઝર ન ઉતરે તેવાં ધુરાં તો ચારણુનાં લોહી છે.]

નગરના મહેલમાં જન્મે સાંભળ્યું કે અંધિયા સમી ચારણી હજુ તો શરીરના દુકડા કરતી ને સીમાડે લોહી છાંટતી ચાલી આવે છે. રાજા સામા ગયા, મ્હોમાં તરણું લઇને ખોલ્યા :
“ માતાજી, મને પારકાએ ભૂલાવ્યો. હવે ક્ષમા કરો. ”

“ હું તને માફ કરું છું. પણ એક વાત યાદ રાખજો. આ તારા મહેલની ઝોતરાદી ખારી કદિ ઉઘાડીશ નહિ. ”

*

ખાર વરસ વીતી ગયાં. જન્મે ખીજી વાર લગ્ન કર્યાં. નવાં રાણીની સાથે પોતે એક દિવસ મહેલમાં બેઠેલા છે.

રાણીએ પૂછ્યું : “ દરખાર ! ઝોતરાદી દરશ્યેથી દરીઆના પવનની લહેરો આવે, રણીઆમણા દેખાવો જોવાય, છતાં એજ ખારી શા માટે અંધ કરાવી છે ? ”

“ ત્યાં એક ચારણી બળી મુવાં છે. એની મના છે. ”

“ કેટલો વખત થયો ? ”

“ ખાર વરસ. ”

હસીને રાણી જોલ્યાં : “ અહોહોહો ! આજ ખાર ખાર વરસે કાંઈ એની મનાઇને ગણકારવાની હોય ? ”

રાણીના આગ્રહથી એ અંધ ખારીની ધટો કઢાવવામાં આવી. સામે જ દરીઆનો વિશાળ ખારો પાટ વરસાદના જળમાં ડુબેલો પડ્યો હતો. એમાસા સિવાયની ઋતુમાં એ ખારા વચ્ચે પરગામના કેડા પડતા. ખરાખર જાંબુડાથી જે કેડો આવતો તે જ એ કેડો : પણ અત્યારે એ પાણીમાં ડુબેલો હતો. આધે આધે જળુ એ પાણી ઉપર આગ બળતી હતી.

નમ લાખાએ રાણીને ખોલાવ્યાં. આંગળી ચીંધીને નમે રાણીને કહ્યું: “ જુઓં રાણીજી, એલી જગ્યાએ પાણીની સપાટી ઉપર ભડકે બને; બરાબર ત્યાં એ ચારણીઆણી બળી મરેલી.”

પણ રાજા જ્યાં આંગળી ચીંધાડવા જાય, ત્યાં તે એ દૂર બળતી જવાળા આંગળીને ટેરવે ચોંટી. ઝડ ! ઝડ ! ઝડ ! અંગ આખું સળગી ગયું. રાજા બળીને ખાખ થયો. ચારણીએ ગાયું :

ચારણુ ને ચક્રમક તણી, એાછી મ ગણ્યે આગ !
ટાઢી હોયે તાગ, (તોયે) લાગે લાખણુશીચડા !

[હે લાખાજી નમ! ચારણુની અંદર અને ચક્રમકની અંદર બેસુ-માર અગ્નિ છુપાઈ રહ્યાં હોય છે. દેખાવમાં તેો ચક્રમક ઠંડા છે પણ એની સાથે ધર્ષણ થાય ત્યારે બાળીને ખાખ કરે તેવા તણુખા ઝરે છે. તેવી જ રીતે આ વૃત્તાંતમાં પણ અબોલ અને ઠંડા કામબાઈની અંદર જડાણુ આગ બળતી હતી. કોઈ ન સમજે કે એ બાળી શકશે. છતાં ત્યાંથી છૂટીને એ તને વળગી, તને બાળી ભસ્મ કર્યો.]

રૂનો રાફ ન છેડીએ, જાગે કોક જડાગ !
જાગી જાડેજા સરે, કામઈ કાળો નાગ.

[કોઈ રાફડાને જુનો અને ખાલી સમજીને ઉખેળવો નહિ. કારણ કે એમાં કોઈક દેવસ એરી સર્પ નીકળી પડે. જેવી રીતે ચારણુ જ્ઞાતિરૂપી જુના રાફડામાંથી બડેબને માથે કામબાઈ કાળા નાગ શી બગી.]

કટારીનું કીર્તન.

રાજકોટની રાજગાદી ઉપર મસ્તાના રાજ મેરામણુ
 રાજ કરે. એની છબે તે લેખણે જાણે સરસ્વતી હાજરા-
 હજૂર છે. કાવ્યકળાના તો પોતે સાગર : કચેરીમાં અમીર ઉમ-
 રાવો કરતાં પણ અદકાં આદરમાન કવિઓને આપે. પોતાની
 નાનકડી રાજસભામાં પોતે ચાર પાંચ કવિ-રત્નોને વસાવ્યાં હતાં :
 એક તો કવિ દલપતરામ, ખીજા જૈન જતિ જીવણવિજય, ત્રીજો
 જેસો લાંગો ચારણ, ચોથો પાલો ચારણ, અને પાંચમો એક
 આવો. એ પાંચ અને છટ્ટા પોતે : છએ મળીને ' પ્રવીણ-સાગર '
 તો પ્રેમ-ગ્રંથ લખ્યો. એ ગ્રંથમાં તો વ્યવહારનું ડહાપણ માત્ર
 વલોવી લીધું. શી કવિતા ! શો વ્રજ ભાષાનો મરોડ ! શી
 વિવિધ ભાત્યની વિદ્યા ! અને શી વિજેગી નાયક-નાયિકાની
 હૈયાવીંધણુ યાણી ! પ્રવીણ-સાગર રચીને તો કવિઓએ હાથ
 ઘોષ નાખ્યા છે.

એક દિવસ રાજકોટને પાદર આજીને કાઠે એક આવો આવ્યો ;
 ધૂણી ચેતાવી. ધીરેધીરે માણસોનો ઘેરો થવા માંડ્યો. ગંજેડી
 લગેડીઓ ગાંજે ભાંગ પીવા ટોળે વળવા માંડ્યા. રાખમાં રૂપીઆ
 પૈસા દાટીને આવો ચમત્કારને નામે ચપટીઓમાંથી રૂપીઆ કાઢવાં

લાગ્યો. નગરની ભોળી તેમજ નટખટ નારીઓ દોરા ધાગા કરાવવા આવતી થઈ.

એક દિવસ એ બાવાએ રાજની બે વડારણોને શીખવ્યું :
“તમારા પકાણુ જમાદારની નવી વહુને અને મેરામણુ છ ઠાકોરને
હીણો વહેવાર છે એવી વાત ફેલાવો તો તમને ન્યાલ કરી આપું.”

હલકી વડારણો લાલચમાં પડી, ઠાકોરના માનીતા પકાણુ
જમાદારના ઘરમાં જતી આવતી થઈ ને ફૂડી વાત ફેલાવવા
લાગી. વાતો સાંભળીને પકાણુ જમાદારને ઝેર ચઢવા લાગ્યું.

આ બાવો કેણુ હતો ? મૂળ સોની હતો. એની સ્ત્રીને
પકાણુ જમાદારે ઘરમાં એસાડી હતી. સોની વેર વાળવા
આવ્યો હતો.

એક દિવસ ઠાકોર મેરામણુ ગામમાં ફરવા નીકળ્યા છે.
ગાડીની બાજુમાં પકાણુ ઘોડે ચડીને ચાલે છે. ઓચીંતી ગાડી
પકાણુના ઘર પાસેથી નીકળી. પકાણુનો વહેમ વધ્યો.

વડારણો તો લાગ જોઈ પકાણુની મેડીએ પહોંચી ગઈ હતી.
એણે મેળ મેળવ્યો, પકાણુની વહુને પૂછ્યું “આપુને જોવા છે ?”

“ના બાઈ, પકાણુ જાણે તે જીવ કાઢી નાખે.”

“અમે આડી ઉભી રહીએ. તમે સંતાઈને જોઈ લેજો. આપુ
તો આપણા માવતર કહેવાય.”

ગાડી નીકળી. ઉંચી બારીમાં બે વડારણો ઉભી છે. વચ્ચેથી
પકાણુની વહુ જોવે છે. એમાં ઓચીંતી વડારણો બેસી ગઈ.
પકાણુની વહુને લાન આવે તે પહેલાં તો પકાણુની નજર
ઉંચી પડી. એનાં મનમાં ડાઘ પડી ગયો. ઠાકોર ઉપર એની
પુનિ આંખ રમવા માંડી.

ગદમાં જઈને ઠાકોરે સાંજની મશાલ વેળાની કચેરી ભરી.
લાઈબ્રેરી પડખે જ બેઠા છે. બિરદાવણીઓ બોલાય છે. ત્યાં
પકાણુ આવ્યો. ‘આવો જમાદાર !’ એટલું બોલી ઠાકોર ન્યાં

આદર આપે છે, ત્યાં તો પહાણુ દશા પણ ઓસાણુ વગરના નિર્દોષને નિઃશસ્ત્ર ઠોકાર ઉપર તલવાર ખેંચીને ધસ્યો.

એકજ થડી-અને ઠોકારના દેહ ઉપર ઝાટકો પડ્યો.

પણ પાંપણનો પલકારો પૂરો થાય તે પહેલાં તો આડો એક લાથ દેખાણો. એક કટાર ઝચુટી. અને કટાર પડી. ક્યાં? પહાણુની પહેળી છાતીમાં. પડાડ જેવડો પહાણુ પડ્યો. ઝચુટલાં માણુસોને જણે ફરીવાર શ્રવ આપ્યો.

ઠોકારને અચાવનારો એ કટારીદાર લાથ કોનો હતો? જેસા-લાઈ ચારણનો. ઠોકાર એને બેટી પડ્યા :

“ગઢવી ! તમે ? મારા પ્રાણુદાતા !”

“અમા આપને !” ગઢવી ઓલ્યા : “હું નહિ, જેગમાયા.”

“ગઢવી, રોણુટી ગામ વંશપરંપરા માંડી આપું છું.”

“શી જરૂર છે આપ ! આ કાયા પંકે જ તારે કણે કણે અંધાણી છે.”

“પણ જેસા ગઢવી ! એક રોણુટી દીધે શ્રવતી હેંશ પૂરી થાતી નથી. અંતરની માલીપા કાવ્યતી છોળ્યું આવે છે.”

એમ કહીને ઠોકારે ‘કટારીનું કીર્તન’ પરઆઈં છબેથી જ ઉપાડ્યું. શબ્દ આપોઆપ આવતા ગયા અને રૂડી રચના અંધાતી ગઈ.

[ગીત-સપાખડ]

૧

સલી વેંડારી કટારી, લાંગા ! એતા દી' કળાકા ભાણુ !

સંભારી કચારી માંડી હોવંતે સંગ્રામ;

હેમઝરી નીસરી વનારી શત્રવાંકા હૈયા

અલભી આ માગે થારી દોધારી ઇનામ !

૨

પઢી અઢી આખરાંકી જમ્મહઢી કઢી પાર,
 ધસેડી શાત્રવાં હૈયે રાખવા ધરમ;
 બ'ખોળી રતમ્માં થકી ક'કોળી શી કઠી બા'ર
 હોળી રમી પાદશારી નીસરી હરમ !

૩

અપાઠી બીજલી જાણે ઉતરી શી અણી ખેર
 મણિ હીરાકણી જડી નખારે સમ્રાથ;
 માળીએ હો મૃગાનેણી ખેડી છત્રશાળી માંચ
 હેમરે જાળીએ કઢી શાહુજલદી હાથ !

૪

કરી વાત અખીઆત, અણી લાત ન થે કણી,
 જરી જાળીઆમાં તરી જોવે ઝાંખ ઝાંખ;
 શાત્રવાંકા હીયા ખીચ સોંસરી કરી તેં જોસા
 ઇશરી નીસરી કે ના તીસરી શી આંખ !

૧. યુદ્ધકળામાં અતિ સમર્થ હે લાંગા ! આટલા દિવસ તેં કમરમાં કટારી બાંધી એ આજે સાથકે થયું. આજ બરાબર સંગ્રામને વખતે જ એને તેં ઠીક આદ કરી. શત્રુનું હૃદય ચીરીને સોંસરી બહાર નીકળીને તારી અજબ સુવર્ણ-જડિત ખેધારી કટારી કેમ જાણે પોતાનાં પરાક્રમનું ઇન્દ્રિય માગતી હોય, એવો દેખાવ થયો.

૨. તારી કટારી કેવી ? જાણે અઢી અક્ષરનો મારણ-મંત્ર !* જાણે જમ્મન. દાઢ ! તારો સ્વામી-ધર્મ સાચવવા તેં એને શત્રુની છાતીમાં ઘોંચીને આરપાર કાઢી. એને પછી ન્યારે લાલ લાલ લોહીથી તરખોળ બનાવીને તેં એને પાછી ખેંચીને બહાર કાઢી, ત્યારે એ કેવી દિસતી હતી ? જાણે હોળી રમીને લાલ રંગમાં તરખોળ બનેલી બાદશાહની કોઇ હરમ બહાર નીકળી !

૩. કેવી ! કેવી એ કટારી ! અહો, નહો અપાદ માસની વીજળી આકાશમાં ઉતરી હોય ! અને લોહીથી રંગાઇને ન્યાદે એ આરપાર દેખાઇ ત્યારે એલું લાગ્યું કે કેમ નહો કાઇ મહેલને અરૂપે ખેલેલી મૃગ-નયની શાહુબદીએ લાલ હીરાથી જડેલાં નખવાળો પોતાનો હાથ સોનાના જળીઆમાંથી બહાર કાઢ્યો હોય !

૪. ળીજ કાઇથી ન બને તેવી વાત આજે તેં કરી. ફરીવાર : કેવી જો છે એ કટારી ? નહો જળીઆમાં ખેડી ખેડી કાઇ રમણી જરી જરી આંખું આંખું નિરખતી હોય; પતિની વાટ બેતી હોય ! અહો નેસા ! એમાંના એકેય જેવી નહિ; પણ એ તો શંકરની ત્રીજી પ્રલયકારી આંખ જેવી મને લાગી.

* એને શંકરનો મહામંત્ર કહેવાય છે. એ મંત્ર 'ચંડીજી' માં છે. એના બળથી ગમે તે માણસને મારી નાખી શકાય, એણે માનવામાં આરે છે.

સાંઈ નેહડી

મધરાત હતી. બારે મેઘ ખાંગા બની-તૂટી પડ્યા હતાઃ જગતને જાણે બોળી દેશે એવા પાણી ઘેરી વલ્યાં હતાં. ઉંચે આલ લાગે તેવા કડકા લડકા : અને નીચે મહાસાગરે માઝા મેલી હોય તેવું જળખંબાકાર : વચ્ચે ફક્ત ઉંચા ડુંગરાને પેટાળે નાનાં નેસડાં જ અનામત હતાં. અંધારે આશાના ઝાંખા દીવા ઘડી ઘડી એ નેસડામાંથી ટમટમતા હતા.

સમજદાર ઘોડો એ દીવાને એંધાણે એંધાણે ડુંગરા ઉપર નેસડાંની દિશા સાંધી રહ્યો છે. પોતાને ગળે બાઝેલો અસ્વાર જરીકે જોખમાઈ ન જાય તેવી રીતે ઠેરવી ઠેરવીને ઘોડો ડાબલા માંડે છે. વીજળીને ઝબકારે નેસડાં વરતાય છે. ચડતો, ચડતો, ચડતો ઘોડો એક ઝૂંપડાની ઓસરી પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. ઉભીને એણે દૂબળા ગળાની હાવળ દીધી.

સૂસવાટા દેતા પવનમાં ઘેર અંધારે ઝૂંપડીતું કમાડ ઉઘડ્યું. અંદરથી એક કામળા ઓઢેલ અસ્ત્રી બહાર નીકળી. પૂછ્યું “કાણ ?”

જવાબમાં ઘોડાએ ઝીણી હાવળ કરી. કોઈ અસ્વારનો બોલાસ ન આબ્યો.

નેસડાની રહેનારી નિર્ભય હતી. ઢૂકડી આવી. ઘોડાના મ્હોં ઉપર હાથ ફેરવ્યો. ઘોડાએ જાહેથી એ માયાળુ હાથને ચાટી લીધો.

“ફર નહિ ! દીવો મારો સાખીઓ. ધર પડે તો અધરે ય લાજે છે તે ! ફર નહિ. આ મગ મૂતરની લરેલી ફૂડી ક્યા ખીને ક્યાં કામ લાગશે ? અને આ તો મહું છે. માઈં પેટ છે. ફર નહિ.”

લુવાન ચારણીએ પોતાનું શરીર એ ઠરંઠા ખોળીઆની પડખે લાંબું ક્યું. કામગીની સોડ તાણી લીધી. પોતાની હુંકાળી ગોદમાં એ પુરૂપને શરીરનો ગરમાવો અપવા લાગી. ધરની આંખ જેવો દીવો સ્થિર લ્યોતે ઝગતો રવા.

ધીરે-ધીરે-ધીરે : ધબકારા વધ્યા. અંગે ઉનાં થવા લાગ્યાં, શરીર સળવળ્યું અને અન્નીએ ઉમી ધડ લૂગડાં સંલાલ્યાં. ટાયલી ભરી ભરીને એ પુરૂપના મ્હોંમાં દૂધ ટોચું.

પુરૂપ એકો થયો. ચકળ વકળ ચારે બાલુ લેવા મંડ્યો. દીવાને અન્નવાળે એતું મ્હોં તેજ કરવા લાગ્યું. એની ઉંચી જાત અસ્તી ન રહી.

“હું ક્યાં છું ? તને કોણ છે ખોન ?”

“તું તારી-ધરમની ખોનને ઘેર હો આપ ! બ્હીશ મા.”

આઈએ અધી વાન કહી. આઈએ ઉડીને એના પગમાં પડી ગયો. આઈએ પૂછ્યું “તું કોણ છે ભા ?”

“ખોન, હું એલકવાળો.”

“એલકવાળો ? તગાલું ? તું દેવરાજ એલક ?”

“હા ખોન. એ પડે જ હું. દેવ-તો નથી, પણ માનવીના પગની રજ છું.”

“તારી આ દશા, આપ એલક ?”

“હા આઈ, મારી વસતી સાદુ : મુવો હોન તો ય લેજે હતો. સાન વરસે હું આજ મે વાગી શક્યો !”

“શું બન્યું તું ભાઈ ?”

“તગાજ માથે સાન દુકાળ પડ્યા આઈ ! મારી વસતી ધા દેતી હતી. આલમાં ગણટોપ વાદળ : પણ ફેઈં ય ન પડે.

એલલવાળાની વાત કહી સંભળાવી. ગામતરેથી આવનાં તૂર્ત જ સ્ત્રીને આ પારકા માણસની વાતો ઉપર ઉભરા ક્ષવતી દેખી ચારણને હીક ન લાગ્યું. એમાં વળી એને કાને પાડોશીએ પુકડી દીધું કે “કોઈ પારકા મરદને તારી અસ્ત્રીએ સાત દિ’ સુધી ધરની અંદર ઠાંસેલો !”

ચારણના અંતરમાં વહેમનું વિષ રેડાઈ ગયું. પોતાની કંકુવરણી ચારણી ઉપર એ ટાણે કટાણે ખીજવા મંડ્યો. છતાં ચારણી તો ચુપ રહીને જ બધાં વેણ સાંભળ્યે જતી. એને પણ વાતની સાત તો આવી ગઈ છે.

એક દિવસ ચારણ ગાય દોવે છે. ચારણીના હાથમાં વાછકું છે. અચાનક વાછકું ચારણીના હાથમાંથી વહૂટીને ગાયના આઉમાં પહોંચ્યું. ચારણ ખીજાયો. એની બધા દિવસની રીસ એ સમે બહાર આવી. ચારણીને એણે આંખો કાઢીને પૂછ્યું: “તારા હેતુને કાને સંભારી રહી છે ?” હાથમાં શેલાયું (નાંજણું) હતું, તે લઈને એણે સાંધના શરીર પર કારમો પ્રહાર કર્યો.

ચારણીના વાંસામાં ફાકા ઓટ્યો. એનું મ્હોં લાલચોળ બન્યું. થોડીવાર એ અભોલ ઉભી રહી. પણ એનાથી સહેવાયું નહિ દૂધના ઓઘરામાંથી અંજળી લરીને આથમતા સરજ સન્મુખ ઓલી: “હે સરજ ! આજ સુધી તો ખમી ખાધું. પણ હવે ખસ ! હદ થઈ. જો હું પવિત્ર હોઈશ તો આ દૂધને છોટે છોટે આને શરીરે રક્તપીત થવું.” એમ કહીને એણે ચારણ ઉપર અંજળી મારી. મારતાં તો સમ ! સમ ! સમ ! કોઈ અંગારા છંટાણા હોય તેમ ચારણને રોમે રોમે આગ થઈ. લંબોલા ઉઠ્યા; લંબોલા પુટીને પણ ટપકવા લાગ્યું. ચારણ ખેસી ગયો. નેહડીનાં નેણાં નીતરવા લાગ્યાં.

થોડા દિવસમાં તો ચારણનું શરીર સડી ગયું; લોહી શોષાઈ ગયું. આંસુ સારતી સારતી સાંધ એ ગંધાતા શરીરની આકરી કરે છે. આખરે એક દિવસ એક કંડીઆમાં રૂનો પોલ કરી,

અંદર પોતાના સ્વામીના શરીરને સંતાડી, કંડીઓ માથા પર ઉપાડી સતી સાંધ એકલી ચાલતી ચાલતી તળાજે પહોંચી.

રાજ એલલને ખબર કહેવરાવ્યા. રાજએ ખેનને ઝોળખી. આદર સત્કારમાં ઝોળખ ન રાખી. પરંતુ ખેનની પાસે કંડીઓની અંદર શું હશે? કંડીઓ કેમ એક ઘડી પણ રેઠો મૂકતી નથી? છાનીમાની ઝોરડામાં ખેસીને કેમ ભોજન કરતી હશે? ઝોરડાની અંદર એ ઝીણી ઝીણી વાતો કાની સાથે કરતી હશે?

એવી અનેક શંકાઓ રાજને પડી, એકંતે જાનને એણે ખેનના મનની વાત પૂછી.

એને કંડીઓ ખોલીને એ ગંધાતા અને ગંગી ગએલા ચારણનું શરીર બતાવ્યું. એલલના મ્હોંમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો.

“ખેન આપ! આ દશા?”

“હા આપ! મારાં કરમ!”

ચારણીએ બધી વાત કહી સંભળાવી.

“હવે કાંઈ ઉપાય?”

“તેટલા માટેજ તારી પાસે આવી છું.”

“ફરમાવો.”

“બની શકશે?”

“કરો પારખું.”

“ઉપાય એકજ છે, ભાઈ! બત્રીશલક્ષણા પુરૂષના લોહીથી આ શરીરને નવરાવું તો જ મારો ચારણ ખેઠો થશે.”

“વાહ વાહ! કાણ છે બત્રીશલક્ષણો? હાજર કરો.”

“એક તો તું, ને બીજો તારો દીકરો અણો.”

“વાહવાહ યોન! ભાગ્ય મારાં કે મારું શ્વિર આપીને હું તારો ચુડો અખંડ કરીશ.”

ત્યાં તો કુંવર અણાને ખબર પડી. એણે દોટ દીધી. આવીને કહ્યું કે “આપુ, એ પુણ્ય તો મનેજ લેવા દો.”

બાપે પોતાને સગે હાથે જ તલવાર ચલાવી. પેટના એકના એક પુત્રનું માથું વધેયું. ચારણીનો સ્વામી એ લોહીમાં સ્નાન કરીને સાંજે થયો. એલલે પ્રાણુ સાટે પ્રાણુ આપીને કરજ ચૂકાવ્યાં.

આજ પણ સાંઘ નેહડીતો ટીબો તળાજથી થોડે આથે ચારણોના બાબરીઆત ગામ પાસે ખડો છે. અને પિતા પુત્ર એલલ-અણા નીચેના દુહામાં અમર બન્યા છે.

સરઠો ! કરો વિચાર, બે વાળામાં કયો વડો ?

સરનો સોંપણુહાર, કે વાઠણુહાર વખાણીએ ?

[હે સોરઠનાં માનવી ! વિચાર તો કરો ? આ એલલવાળો અને અણાવાળો—બેમાંથી કોણુ ચડે ! કોનાં વખાણુ કરીએ ? શિર સોંપનાર બેટાને ? કે સખા દીકરાનું માથું સ્વહસ્તે વાઢી આપનાર બાપને ?]

શૂરવીરની સ્નેહરાત

તેલો પહોરો રેનરો, દીવડા ઝાકમઝોળ,
પિયુ કંટાળો કેવડો, ધણુ કંકુની લોળ.

[મિલન-રાત્રિનો પહેલો પહોર છે. દીવા ઝળહળે છે. સ્વામી કાંટાળા કેવડા સરીખો સુંદર અને સુગંધીમય દિસે છે. સ્ત્રી જાણે કંકુમાંથી સર્જેલી પૂતળી લાગે છે.]

હૂલે પહોરો રેનરો, વધીઆ નેહ-સનેહ,
ધણુ ત્યાં ધરતી હો રહી પિયુ અષાઢો મેહ.

[રાત્રિનો બીજો પહોર બેઠો. એ અળપ્પયાં યુગલ વચ્ચે પ્રીતડી વધી પડી. પત્ની તૃપાતૂર ધરણી સમ બની ગઈ, ને પિયુ આષાઢીલા મેઘ જેવો બની પ્રેમ-ધારા વરસવા લાગ્યો.]

ત્રીજો પહોરો રેનરો. દીવડા શાખ ભરે,
ધણુ ભૂતી પિયુ હારિયો રાખ્યો હાર કરે.

[ત્રીજો પહોરે દીવાની સાક્ષી રાખીને પ્રીતિના ખેલ ખેલાયા.
પત્ની શતી ને પતિ હારી ગયો. હારેલા પતિને સ્ત્રીએ કબ્જમાં
લીધો. શી રીતે ? હૈયાનો હાર કરી લઈને.]

ચોથો પહોરો રેનરો, બોલ્યા ફૂકડ કાગ,
ધણ સંભાળે કંચવો, પિયુ સંભાળે પાગ.

[ચોથે પહોરે તો પ્રભાત પડ્યું, ફૂકડા ને કાગડા બોલ્યા.
સ્ત્રીએ કાંચળી મહેરી, ને પનિએ પાધડી બાંધી લીધી.]

પાંચમો પહોરો દિવસરો, ધણ ઉભી ઘરખાર,
રૂમજીમ રૂમજીમ હો રહી ચૂડી કંકણ હાર.

[પાંચમે પહોરે, દિવસ વેળાએ પત્ની ઘરને બારણે ઉભી
રહી. એના હાથની ચૂડીઓ, કંકણો અને ડોકના હાર રૂમજીમાટ
કરી રહ્યા છે.]

34327

છઠ્ઠો પહોરો દિવસરો, કરિયા જમભણ વાર,
તન ચોખા મન લાપસી, નેણાં ધીની ધાર.

[છઠ્ઠે પહોરે જમણ બનાવીને જમાડે છે. તન રૂપી ચોખા :
મન રૂપી કંસાર : અને તેમાં ચાખોનાં અમી રૂપી ધીની
ધાર પિરસાય છે.]

સાતમો પહોરો દિવસરો, પિયુલ વાડિયે જાય,
પિયુલ લાવે અંબરજી, ધણ ઘોળે પિયુ ખાય.

[દિવસને સાતમે પહોરે પતિ પુલવાડીમાં જાય છે. ત્યાંથી
કરીઓ લાવે છે. સ્ત્રી કરીઓ ઘોળતી જાય છે, ને પતિ
ચૂસતો જાય છે.]

આઠમો પહોરો દિવસરો ચૂડી દીવડલે વાટ
ધણ મરકે ને પિયુ હસે ફેર બિછાવે ખાટ.

[આઠમો પહોર ખેડો. દીવા પેટાયા. પત્ની મરકા મરકા
મલકી રહી છે, ને પતિ હસે છે. ફેરવાર સેવ પથરાય છે.]